

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXII

Sa. 235

Aralık 1998

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 9

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
HÜRYILMAZ, HALİME : Göller Bölgesi'nin Batısında Bulunmuş Bir "Maden Taklidi" Testi (1 harita, 1 resim, 6 çizim ile birlikte).....	713
—— : Die "Keramische Imitation Einer Metallenen Schnabelkanne" aus dem Gebiet der Westlichen Pisidischen seen.....	719
ARSLAN, MELİH - LIGHTFOOT, CHRIS - TİBET, CİHAN : Antalya Müzesi'ndeki Kitanaura Sikkeleri (1 resim, 1 levha ile birlikte).....	727
—— : A Group of Unknown Coins in Antalya Museum.....	733
BAYKARA, TUNCER : Batı Anadolu'da Bir Peçenek Beği: Kızıl Beğ (4 resim ile birlikte)...	735
KORTEK, S. HALÛK : Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri (1 harita, 7 levha ile birlikte).....	747
AYDÛZ, SALİM : XIV.-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Tâife-i Efrenciyân) (4 sayfa belge ile birlikte).....	779
ERÛNSAL, İSMÂİL E. : The Expansion and Reorganization of the Ottoman Library System: 1752-1839.....	831
AKSİN, AHMET: Tanzimat'ın Harput Eyaleti'nde Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler.....	851
Çeviriler:	
MİNORSKY, VLADİMİR (Çev. Kanat, Cüneyt) : Akkoyunlular ve Toprak Reformları.....	863
KARPAT, KEMAL (Çev. Bayraktar, Bayram) : 1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet'in Raporu (Ekim 1880).....	881
Haberler:	
İLHAN, M. MEHDİ : Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997, İstanbul) (1 resim ile birlikte).....	913
EMECEN, FERİDUN M. - BOSTAN, İDRİS : Dubrovnik Arşivi'ndeki Osmanlı Belgeleri ile İlgili Rapor.....	917
Kitap Tanıtma:	
OCAK, AHMET YAŞAR : Michel Balivet : <i>Islam Mystique et Révolution Armée dans les Balkans Ottomans: Vie du Cheikh Bedreddin "le Hallâf des Turcs"...</i>	921
ARMAOĞLU, FAHİR : Salâhi R. Sonyel : <i>Cyprus, The Destruction of a Republic (British Documents, 1960-1965)</i>	925
EMECEN, FERİDUN M. : Nejat Göyünç - Wolf Dieterhütteroth : <i>Land an der Grenze, Osmanische Verwaltung im heutigen Türkisch-Syrisch-Irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert</i>	929
İLGÜREL, MÜCTEBA : <i>İsâ-zâde Târihi</i> (Tahlil ve Metin).....	931
MÛLAYİM, SELÇUK : <i>Kalenderhane in İstanbul</i>	933
Nekroloji:	
ARIK, FEDA ŞAMİL : Prof.Dr.Faruk Sümer Hayatı ve Eserleri (Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla) (1 resim ile birlikte).....	935

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LXII

Aralık 1998

Sayı: 235

GÖLLER BÖLGESİ'NİN BATISINDA BULUNMUŞ
BİR "MADEN TAKLİDİ" TESTİ

HALİME HÜR YILMAZ

Tunç Çağlarının başlamasıyla Anadolu'da çeşitli madenlerden yapılan kapların üretimi de başlamıştır. Her ne kadar bu çağların bazı evrelerinde bazı bölgelerde madeni kaplar ele geçmemişse de, bunların seramikten taklitleri olabileceği düşünülen bazı kaplar, döneminin madeni kap tipleri hakkında fikir veren önemli örnekler oluşturmaktadırlar.

Bu yazımızda, Uşak Arkeoloji Müzesi'nin deposunda korunmakta olan zarif biçimi, kırmızı parlak perdahlı yüzeyi ve gövdesini bezeyen diyagonal olukları ile dikkati çeken bir "maden taklidi" gaga ağızlı testinin tanıtılması amaçlanmıştır¹. 1984 yılında Uşak İli'ne bağlı Karahallı İlçesi'nin Karbasan Köyü'nden getirildiği söylenen 6.1.84 envanter numaralı gaga ağızlı testinin buluntu yeri tam olarak saptanamamıştır.

Kabın Tanımı

Orta boylu olan testinin (Bkz. Şek. 1, Res. 1) yüksekliği 15.6 cm., gövde çapı 11.9 cm. dir. Testinin hamuru, pembe-kırmızımsı sarı renkli (MCC 5 YR 7/4-7/6) olup kum, mika ve çok az beyaz kalker katkılıdır. Elde biçimlendirilmiş olan testi özsüz ve orta derecede pişirilmiştir. Dış yüzeyi açık kırmızı-kırmızı renkte (MCC 2.5 YR 6/6-5/6) astarlı ve parlak perdahlıdır. Kabın karn kısmında yer-yer silinmiş olan astarı, siyah beneklidir. Boynun iç yüzeyi dış yüzeyinin renginde astarlanmış, perdahsız bırakılmış ve gagası hafifçe

¹ Bu kabı yayınlamama izin veren Uşak Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın Kâzım Akbıykoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Metinde yer alan renk numaraları için bkz. Munsell Soil Color Charts, Baltimore, 1975. (Metinde bu yayın MCC olarak kısaltılmıştır).

öne doğru uzatılmıştır. Testinin boynu dar, gövdesi küresel biçimlendirilmiş olup, dibi yuvarlaktır. Dikey şerit kulbu ağız kenarı ile gövdeyi birbirine bağlamaktadır. Ağız kenarı yüksekliğini aşmayan kulbun büyük bir bölümü sonradan alçı ile tamamlanmıştır. Kabın gövdesi dikeye yakın diyagonal oluklarla bezlenmiştir.

Seramik Benzerleri

Söz konusu testi gerek teknik özellikleri ve gerekse biçimi açısından Beycesultan'ın² Eski Tunç Çağı I dönemine tarihlenen biri çocuk mezarında (Şek. 2), diğeri yerleşim yerinde (Şek. 3) ele geçen testilere büyük benzerlik göstermektedir. Beycesultan'ın XVIIa yapı katında çocuk mezarında bulunan testi³ kırmızı perdahlı, karın bölgesi dikey oluklu ve yuvarlak dipli olup, Uşak'taki örnekten boyut bakımından biraz daha küçüktür. Beycesultan testi-sinin de, gaga kısmı hafifçe öne doğru çekilmiş, boyun kısmı silindirik olarak biçimlendirilmiştir. Ağız kenarı yüksekliğini aşmayan kulbu, karın bölgesine bağlanmıştır. Bu teknik özelliklerden ve biçiminden dolayı Uşak örneği, Beycesultan'da mezar buluntusu olarak ele geçen testinin bir kopyası gibidir.

Beycesultan'ın XVII. yapı katında bulunan ikinci testi⁴ ise ince hamuru, kırmızı perdahlı astarı, dikey oluk bezemesi ve biçimi bakımından Uşak'taki testiye benzerlik göstermekle birlikte, hem daha küçük boyutlu oluşu, hem de boyun profilinin içbükey oluşu gibi küçük ayrıntıların dışında yakın bir benzeridir.

Orta Anadolu Platosu ile Batı Anadolu Bölgesi arasındaki İntikal Bölgesi'nde yer alan ve seramik geleneğinde yerel özelliklerin daha kuvvetli hissedildiği Kusura'da⁵ kazı sonrasında bulunan bir testi (Şek. 4) kırmızı astarlı ve iyi perdahlı olup, gerek biçimi ve gerekse küresel gövdesi üzerindeki dikey oluklarından dolayı, Uşak örneğinin yakın benzerleri arasında yer almaktadır⁶. Afyon Arkeoloji Müzesi'nde E.318 envanter numarası ile kayıtlı bulunan bu testi, daha büyük boyutlu oluşu ve koyu gri-kırmızı hamur rengi gibi küçük ayrıntılarda Uşak testisinden farklılaşmaktadır.

² Lloyd ve Mellaart 1962, s. 126, Şek. P.18, 1.2.

³ a.e. Şek. P.18, 1.

⁴ a.e. Şek. P.18, 2.

⁵ Özgüç, T., 1963, s. 41.

⁶ Efe, İlaşlı ve Topbaş 1995, s. 391, Şek. 26, No. 105, s. 395, Şek. 30, No. 105.

Benzer süsleme tekniğinde yapılmış ve Kusura örneği gibi sağlam ele geçen bir başka testi ise (Şek. 5), Afyon İli'nin İhsaniye İlçesine bağlı Akören'de⁷ bulunmuştur. Bugün Afyon Müzesi'nde korunan E.7439 envanter numaralı bu testi, biçim açısından Uşak örneğine benzemekle birlikte, küresel gövdesinin yatay oluklarla bezenmiş olması ve uzun silindirik boynundan dolayı hem Kusura, hem de Uşak örneğinden kısmen ayrılmaktadır. İnce, kırmızı-portakal renkli hamurlu bu testi, koyu kırmızı astarlı ve parlak perdahlıdır.

Yukarıda sözü edilen sağlam kapların dışında, dikey veya yatay oluklarla bezenmiş gövde veya ağız kenar parçaları, Afyon'un yaklaşık 14 km. kuzeyinde yer alan Kaklık Mevkii'nde⁸ 1983/1984 yılları kurtarma kazıları sırasında ele geçirilmiştir. Eski Tunç Çağı'nın başlarına tarihlendirilen Kaklık Mevkii'ndeki yerleşim yerinin çeşitli açmalarında ele geçen bu tür parçalar, farklı mal grupları ile temsil edilmişlerdir. Bunlardan dikey oluklu bir gövde parçası⁹ kahverengimsi gri yüzeyli, perdahlı ve ince pembemsi devetüyü renğinde hamurlu olup, T. Efe¹⁰ tarafından "olasılıkla ithal" olarak değerlendirilmiştir.

1983 yılında Burdur-Isparta çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları sırasında, Karamanlı Bucağı'nın kuzeydoğu sınırında ve Karataş Gölü'nün batısında yer alan Mürseller Höyük'te¹¹ ele geçen koyu kurşuni renkli parçalar arasında dikey derin oluklu bir parça bulunmuş olup, Eski Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Yine Burdur bölgesinde Çebiş Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda, Kayalı Mevkii'nde tespit edilen Çebiş Höyük'te¹² Eski Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilen yatay oluk bezemeli bir parça bulunmuştur. Yatay oluk bezemeli diğer bir örnek ise, Konya İli'ne bağlı Yazla Kasabası'nın 500 m. güneybatısında yer alan İncetepe'de¹³ ele geçmiş olup, Eski Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilmiştir.

⁷ a.e. s. 391, Şek. 26, No. 106, s. 395, Şek. 30, No. 106.

⁸ a.e. s. 391, Şek. 26, No. 99-103.

⁹ a.e. s. 391, Şek. 26, No. 99.

¹⁰ a.e. s. 390, No. 99.

¹¹ Özsait 1985, s. 212, Res. 5: alttan sağdaki parça; a.y. 1989, Lev. XIX, Res. 16: alttan sağdaki parça.

¹² Özsait 1993, s. 340, Res. 8: alttan soldaki parça.

¹³ Özsait 1992, s. 385, Res. 5: üstten soldaki parça.

İntikal Bölgesi'ndeki Yortan mezarlığına ait bir başka testi¹⁴ siyah astarlı ve perdahlıdır (Şek. 6). British Müzesi'nde korunan 132407 envanter numaralı bu testi, Yortan ve Güneybatı Anadolu'dan bilinen diğer oluk bezemeli testilerden, özellikle çok belirgin kaburga şeklindeki bezemelerinden dolayı farklılık göstermektedir. Bu testinin gaga ağzı geniş ve yassı olup, Yortan'da bilinmeyen bir tipi temsil etmektedir. T. Kâmil¹⁵ tarafından Yortan'ın "A" sınıfı kapları arasında incelenen ve Eski Tunç Çağı II dönemine tarihlendirilen bu testi, Yortan için yabancı bir biçim olarak yorumlanmıştır. Oldukça öne çekik yassı gaga ağzı, kısa silindirik boynu ve dikdörtgen kesitli kulp özelliklerinden dolayı Uşak örneğinden farklılaşan bu testi¹⁶, daha çok Güneybatı Anadolu'da¹⁷ Eski Tunç Çağı'nda revaçta olan oluk bezemelerle süslenmiştir. İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, "Demircihüyük Kültürü"ne de yabancı olmayan oluk bezeme çeşidi, Demircihüyük¹⁸ kazılarında da iyi bilinmektedir. Demircihüyük'ün yerleşim yerinde ele geçen bir testi¹⁹, üzerindeki oluklar açısından Yortan örneğine kısmen benzerlik göstermektedir.

Göller Bölgesi'nin güneyinde, Elmalı Ovası'nda, Güneybatı Anadolu'nun Eski Tunç Çağı'na tarihlendirilen en büyük mezarlığına sahip Karataş-Semayük'te²⁰ de dikey oluklarla bezenmiş bir testi bulunmuştur. Geniş ağızlı olan bu testinin kısa boynunun etrafı yumrularla bezenmiştir. Bu testi basık küresel gövdesinden ve üzerinde birden fazla bezeme çeşidinin yer almasından dolayı hem Uşak örneğinden, hem de Kusura ile Akören testilerinden yerel özellikleriyle ayrılmaktadır.

Madeni Benzerleri

Bugüne kadar Uşak testisinin veya en yakın benzerlerinin görüldüğü Beycesultan ve Kusura testilerinin madeni örneklerine rastlanmamıştır. Ancak, MÖ. 3. binde Orta Anadolu'da madeni kapların varlığı Alaca Höyük, Mahmatlar ve Horoztepe'den bilinmektedir.

¹⁴ Kâmil 1982, s. 105, No. 242.

¹⁵ a.e. s. 47-48.

¹⁶ a.e. Şek. 75, No. 242.

¹⁷ Ormerod 1911-1912, s. 83, Şek. 2; Kâmil 1982, s. 47-48.

¹⁸ Korfmann 1979, Şek. 11, No. 1.

¹⁹ Efe 1988, Lev. 34, No. 2.

²⁰ Mellink 1965, s. 245, Lev. 62, Şek. 21.

Alaca Höyük'te Eski Tunç Çağı II/III dönemlerine tarihlenen 5. yapı katındaki "H" mezarında ele geçen gümüş bir testi²¹, biçim açısından Uşak örneğine yakın görünmektedir. Her iki testinin yükselen ağız kenarlarının ön taraflarının gaga şeklinde uzatılmış olmaları, silindirik boyunları, yaklaşık küresel gövdeleri ve şerit kulplarının birleştirilmeleri açısından aralarında benzerlik kurulabilmektedir.

Mahmatlar'da ele geçen ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde 15076 envanter numarası ile kayıtlı olan bir altın testi²² ile Metropolitan Müzesi'nde korunmakta olan ve Mahmatlar'dan geldiği düşünülen 57.67 envanter numaralı diğer bir altın testi²³ biçimleri ve şerit kulplu olmaları bakımından Uşak testisine benzerlik göstermelerine karşın, boyun biçimleri açısından farklılık göstermektedirler. Yükseklikleri Uşak testisinden biraz fazla olan her iki testinin de gaga bölümlerinin kırılmış olmaları, gagalarının duruşlarının tanımlanmasını engellemektedir. Eski Tunç Çağı II dönemine tarihlendirilen söz konusu testilerin üzerlerinde yer alan bezemeler oluklardan oluşmakla birlikte, Uşak Müzesi'nde bulunan örnekten çok daha zengin motif repertuarına sahiptirler.

Horoztepe'de açığa çıkartılan Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda ele geçen ve halen Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde 18528 envanter numarası ile kayıtlı olan tunç bir testi²⁴ de Uşak örneğinden biraz daha yüksektir. Söz konusu eser biçimi ve şerit kulplu oluşu bakımından Uşak testisine benzemekle birlikte, aşağı doğru eğilmiş gaga ağızı, hafif içbükey dibi ve bezemesiz oluşu bakımından Uşak testisinden farklılaşmaktadır. Horoztepe örneği Eski Tunç Çağı sonu ile Orta Tunç Çağı başlarına tarihlendirilmektedir²⁵.

Tarihlendirme ve Sonuç

Yukarıda karşılaştırma malzemesi olarak değerlendirilen kaplar arasında (Bkz. Harita), Uşak Müzesi'nde korunan gaga ağızlı testiye büyük bir benzerlik gösteren Beycesultan örnekleri hafirleri tarafından Eski Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilmişlerdir²⁶. M.J. Mellink²⁷ ve H. Parzinger²⁸ Beyce-

²¹ Koşay 1951, Lev. CXXXII, CLXXVI.

²² Koşay ve Akok 1950, Lev. XXXVII; Toker 1992, s. 183, Şek. 3.

²³ Tezcan 1960, s. 13-28, Lev. 15; O'Neill 1987, s. 116-117.

²⁴ Özgüç ve Akok 1958, Lev. IV, 3, Res. 4; Toker 1992, s. 185, Şek. 8.

²⁵ Özgüç ve Akok 1958, s. 31.

²⁶ Lloyd ve Mellaart 1962, s. 116 v.d., s. 125-126.

²⁷ Mellink 1992, s. 173, Tablo 3.

²⁸ Parzinger 1993, s. 219-220.

sultan'ın XVII. tabakasını Eski Tunç Çağı Ib evresine yerleştirmektedirler. Kaklık Mevkii'ndeki benzer kap türlerine ait parçalar ile 1962 yılında Afyon Müzesi'ne Kusura'dan getirilen iki testi de Eski Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilmişlerdir. Biçimsel olarak her üç merkezin kaplarına çok yakın görünen Uşak örneği, teknik özellikleri bakımından, Beycesultan örneklerinin en yakın benzeri olup, Eski Tunç Çağı I döneminde üretilmiş olmalıdır.

Beycesultan'ın batısında ve yakınında yer alan Karbasan Köyü'nden getirilen söz konusu testi, gerek biçimi ve gerekse bezemesi bakımından Denizli, Afyon ve Kütahya illerinde MÖ. 3. binde iskân edilmiş olan ve yukarıda adı geçen yerleşim yerlerinde açığa çıkartılan kapların karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

Şimdiye kadar bu köyden herhangi bir prehistorik buluntu bilinmediği için, bu testinin Beycesultan'dan gelmiş olabileceği tahmin edilebilir.

Eski Tunç Çağı'nın I evresine tarihlendirilen ve bu özelliklere sahip madeni kapların henüz ele geçmemiş olmalarına karşın, yukarıda sözü edilen ve Eski Tunç Çağı'nın II-III evrelerine tarihlendirilen madeni örneklerin de yardımıyla, pişmiş topraktan yapılmış tek kulplu, küçük gagalı, parlak perdahlı ve oluk bezemeli kapların madeni öncülerinin bulunduğu düşünülebilir. Anadolu'da bu çağın madeni kap repertuvarına ilişkin bilgiler daha çok Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan mezarlıklardan edinilmektedir. Bu tür seramik kapların Göller Bölgesi'nde üretilmeleri, henüz ele geçmemiş olmakla birlikte, bu bölgede de benzeri madeni kapların üretilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Göller Bölgesi üretimi olduğundan şüphe etmediğimiz Uşak Müzesi'ndeki testi, en yakın benzerlerinin Beycesultan'da bulunması nedeniyle, belki de bu yerleşim yerinde bulunmuş ve daha geç bir tarihte Uşak Müzesi'ne teslim edilmiş de olabilir.

DIE "KERAMISCHE IMITATION EINER METALLENE SCHNABELKANNE" AUS DEM GEBIET DER WESTLICHEN PISIDISCHEN SEEN

HALİME HÜRYILMAZ

Seit dem Anfang der Bronzezeit fing die Produktion der Metallgefäßen an. Obwohl Metallgefäße nicht in jeder Phase dieses Zeitalters überall zu finden sind, lassen sich einige Keramikgefäße als Imitationen metallener Gefäße betrachten, durch die die Metallgefäßformen dieser Zeiten zu erkennen sind.

In diesem Artikel wird eine Schnabelkanne aus dem Museum in Uşak behandelt¹, die eventuell eine keramische Imitation einer metallenen Schnabelkanne sein könnte. Es handelt sich dabei um eine elegante Schnabelkanne mit einer roten polierten, mit Diagonalriefen dekorierten Oberfläche. Dieses Stück (Inv. Nr. 6.1.84) wurde im Jahre 1984 in der Umgebung des Dorfes Karbasan des Kreises Karahallı der Provinz Uşak gefunden; es liegen aber keine weitere Informationen über ihren genauen Fundort vor.

Beschreibung

Die Kanne (s. Abb.1, Tafel 1) hat eine Höhe von 15.6 cm. und einen Körperdurchmesser von 11.9 cm. Der Ton weist eine rosa-rötlich gelbe Brennfarbe auf (MCC 5 YR 7/4-7/6). Im Bruch ist Sand, Glimmer und ein geringer Anteil weißen Kalkgruses sichtbar. Das Gefäß ist mit der Hand geformt worden. Das mit mäßigen Temperaturen gebrannte Gefäß weist keinen dunklen Kern im Bruch auf. Außen ist die Oberfläche mit einem glänzend polierten roten (MCC 2.5 YR 6/6-5/6) Überzug versehen. Der am Bruch des Gefäßes teilweise abgenutzte Überzug ist schwarz gefleckt. Die innere Oberfläche am Hals des Gefäßes trägt einen matten Überzug, dessen Farbe der der äußeren Oberfläche gleicht. Der Schnabel wurde leicht nach

¹ Ich bedanke mich an Herrn Kâzım Akbıykoğlu, dem Direktor des Museums in Uşak recht herzlich, der mir erlaube, diese Kanne zu publizieren. Für die, im Text erwähnte Farbnummern, siehe: Munsell Soil Color Charts, Baltimore, 1975. (Im Text wurde dieses Werk mit MCC abgekürzt).

vorne gezogen, der Hals wurde eng und der Körper wurde sphärisch geformt. Die Kanne weist einen Rundboden auf. Der vertikale Bandhenkel mit einem flachen Querschnitt verbindet den Gefäßrand mit dem Körper; die Höhe des Henkels überschreitet den Rand nicht. Ein großer Teil dieses Henkels wurde später mit Gips vervollständigt. Die Diagonalliefen auf dem Körper wurden mehr vertikal als horizontal geordnet.

Keramische Vergleichsstücke

Diese Kanne läßt sich sowohl wegen ihren technischen Eigenschaften, als auch wegen ihrer Form, mit zwei Schnabelkannen aus Beycesultan vergleichen. Eine Kanne² stammt aus einem Kindergrab aus der Frühbronzezeit I (Abb. 2) und die zweite³ aus der Siedlung (Abb. 3). Die mit rotem polierten Überzug versehene Kanne aus dem Kindergrab in der Schicht XVIIa weist Vertikalriefen am Körper und einen Rundboden auf. Sie ist zwar kleiner als die Uşak-Kanne, doch ist ihre Form ähnlich: Der Hals ist genauso zylindrisch geformt und der Schnabel nach vorne gezogen. Auch der Henkel dieser Kanne überschreitet die Randhöhe nicht; er verbindet den Gefäßrand mit dem Körper. Die technischen Eigenschaften sowie die Form der Uşak-Kanne sieht wie eine Kopie des Grabfundes aus Beycesultan aus.

Die zweite, aus der Schicht XVII des Siedlungsareals von Beycesultan⁴ stammende Kanne läßt sich ebenfalls mit der Uşak-Kanne vergleichen. Dieses Stück ist kleiner als die Uşak-Kanne und sie weist einen konkav-zylindrischen Hals auf.

In Kusura wurde nach Abschluß der regulären Ausgrabungen eine Schnabelkanne (Abb. 4) gefunden und ins Museum in Afyon (Inv. Nr. E 318) gebracht⁵. Kusura liegt am Übergangsbereich zwischen dem westanatolischen und dem zentralanatolischen Plateau, wo lokale Eigenschaften geprägt sind. Die Kusura-Kanne⁶ ähnelt sowohl wegen ihrer Form als auch wegen der Vertikalriefen auf ihrem sphärischen Bauch sehr der Uşak-Kanne und ihre Farbe ist dunkel rötlich grau.

² Lloyd und Mellaart 1962, S. 126, Abb. P.18, 1.2.

³ Ebd., Abb. P.18, 1.

⁴ Ebd., Abb. P.18, 2.

⁵ Özgüç, T., 1963, S. 41.

⁶ Efe, İlaşlı und Topbaş 1995, S. 391, Abb. 26, Nr. 105, S. 395, Abb. 30, Nr. 105.

Eine vollständig erhaltene Kanne (Abb. 5) aus Akören⁷ im Kreis İhsaniye der Provinz Afyon weist eine ähnliche Dekoration auf. Diese, im Museum in Afyon (Inv. Nr. E 7439) aufbewahrte Kanne weist ebenfalls eine ähnliche Körperform auf. Die Unterschiede bestehen aus den Horizontalrillen auf ihrem sphärischen Körper und aus ihrer langen zylindrischen Halsform. Die Akören-Kanne weist einen feinen, orangefarbenen Ton und einen dunkelroten polierten Überzug auf.

Während der Rettungsgrabungen in dem, 14 km. nördlich von Afyon gelegenen Kaklık⁸ in den Jahren 1983 und 1984 wurden einige mit Horizontal- oder Vertikalriefen dekorierte Körper- und Randfragmente gefunden. Sie gehören unterschiedlichen Warengruppen an und stammen aus verschiedenen Grabungsarealen. Die Siedlung von Kaklık wird an den Beginn der Frühbronzezeit datiert. Ein Körperfragment mit Vertikalriefen⁹, das eine bräunlich-graue, polierte Oberfläche und einen feinen, rosa-gelben Ton aufweist, wurde von T. Efe¹⁰ als eine "eventuelle Importware" bezeichnet.

Während den Oberflächenbegehungen, die im Jahre 1983 in der Umgebung von Burdur und Isparta, wurde an der Nordostkante der westlich des Karataş-See gelegenen modernen Siedlung Karamanlı, der Mürseller Höyük aufgenommen wurden, wurden einige dunkelgraue Scherben gefunden, unter ihnen sich eine Scherbe mit tiefen vertikalen Rillen befindet¹¹. Diese Scherbe wurde in die Frühbronzezeit datiert. Eine Scherbe¹² mit horizontalen Rillen kommt aus dem Çebiş Höyük, der ebenfalls in der Burdur-Region liegt. Dieser Hügel befindet sich in der Kayalı Mevkii, 3 km. nordöstlich des Dorfes Çebiş. Dieses Stück wurde in die Frühbronzezeit I datiert. Eine weitere mit horizontalen Rillen verzierte Scherbe¹³ wurde auf dem, 500 m. südwestlich des Ortes Yazla der Provinz Konya gelegenen İncetepe gefunden. Auch dieses Stück wurde in die Frühbronzezeit I datiert.

⁷ Ebd., S. 391, Abb. 26, Nr. 106, S. 395, Abb. 30, Nr. 106.

⁸ Ebd., S. 391, Abb. 26, Nr. 99-103.

⁹ Ebd., S. 391, Abb. 26, Nr. 99.

¹⁰ Ebd., S. 390, Nr. 99.

¹¹ Özsait 1985, S. 212, Abb. 5: unten rechts; ders. 1989, Taf. XIX, Abb. 16: unten rechts.

¹² Özsait 1993, S. 340, Abb. 8: unten links.

¹³ Özsait 1992, S. 385, Abb. 5: oben links.

Eine weitere Kanne (Abb. 6) mit poliertem schwarzen Überzug stammt aus dem mysischen Gräberfeld in Yortan¹⁴. Diese, im British Museum (Inv. Nr. 132407) aufbewahrte Kanne unterscheidet sich von den übrigen Kannen aus Yortan und aus Südwestanatolien durch ihre sehr tiefen Riefen. Der breite und flachgeformte Schnabel ist in Yortan nicht üblich. T. Kâmil¹⁵ klassifiziert dieses Stück in seiner "Klasse A" der Yortan-Gefäße, die er in die Frühbronzezeit II datiert. Er bezeichnet dieses Stück als eine für Yortan untypische Form. Die Yortan-Kanne unterscheidet sich von der Uşak-Kanne durch ihrem mehr nach vorne gezogenen Schnabel, ihren kurzen Zylinderhals und den rechteckigen Querschnitt ihres Henkels¹⁶. Ihr Riefendekor ist in Südwestanatolien in der Frühbronzezeit sehr häufig verwendet worden¹⁷. Die Ausgrabungen in Demircihüyük¹⁸ deuten darauf hin, daß solche Riefendekoration in der "Demircihüyük-Kultur" des nordwestlichen Zentralanatoliens üblich war. Eine Kanne aus dem Siedlungsgebiet in Demircihüyük¹⁹ weist ähnliche Riefen wie die aus Yortan auf.

Südlich von Pisidien, in dem in der Elmalı-Ebene gelegenen Karataş-Semayük²⁰, dem größten frühbronzezeitlichen Gräberfeld dieser Region, wurde eine Kanne mit Vertikalriefen gefunden. Dieses Gefäß mit einem weiten Rand weist außerdem eine Buckelverzierung an ihrem kurzen Hals auf. Die Semayük-Kanne unterscheidet sich von den Kannen aus Uşak, Kusura und Akören dadurch, daß sie zwei verschiedene Verzierungsarten - Riefen und Buckel - auf ihrem sphärischen Körper trägt. Diese Eigenschaft ist als eine lokale Tradition zu betrachten.

Metallene Vergleichsstücke

Die Existenz von Metallgefäßen im 3. Jt. v. Chr. in Zentralanatolien wurde durch die Funde aus Alaca Höyük, Mahmatlar und Horoztepe bekannt. Doch wurden noch keine metallenen Kannen gefunden, die den Kannen aus Beycesultan und Kusura gleichen.

¹⁴ Kâmil 1982, S. 105, Nr. 242.

¹⁵ Ebd., S. 47-48.

¹⁶ Ebd., Abb. 75, Nr. 242.

¹⁷ Ormerod 1911-1912, S. 83, Abb. 2; Kâmil 1982, S. 47-48.

¹⁸ Korfmann 1979, Abb. 11, Nr. 1.

¹⁹ Efe 1988, Taf. 34, Nr. 2.

²⁰ Mellink 1965, S. 245, Taf. 62, Abb. 21.

Eine silberne Kanne²¹, aus dem Grab H in der Schicht 5 von Alaca Höyük (Frühbronzezeit II/III) weist eine ähnliche Form wie die Uşak-Kanne auf. Beide Gefäße haben einen erhöhten Rand, dessen Vorderteil zu einem Schnabel gezogen worden ist. Auch ihren zylindrischen Hals und sphärischen Körper sowie die Verbindung ihrer Bandhenkel sind vergleichbar.

Eine goldene Kanne aus Mahmatlar²² im Museum für Anatolische Zivilisationen in Ankara (Inv. Nr. 15076) und eine zweite goldene Kanne²³ im Metropolitan Museum (Inv. Nr. 57.67), die höchstwahrscheinlich auch aus Mahmatlar stammt, weisen ähnliche Körperformen und Bandhenkel wie die Uşak-Kanne auf. Ihre Halsformen unterscheiden sich von der Uşak-Kanne und beide goldene Gefäße sind höher als der Kanne aus Uşak. Weil die Schnäbel beider Kannen abgebrochen worden sind, können ihre Originalformen nicht rekonstruiert werden. Beide Stücke, die in die Frühbronzezeit II datiert werden, sind mit Reliefdekoration versehen worden, die ein viel reicheres Motivrepertoire aufweisen als die Uşak-Kanne.

Eine bronzene Kanne aus Horoztepe²⁴ im Museum für Anatolischen Zivilisationen in Ankara (Inv. Nr. 18528) ist größer als die Uşak-Kanne. Ihre Form und der Bandhenkel ähnelt der Kanne aus Uşak; doch ist der Schnabel der Horoztepe-Kanne nach unten gezogen. Auch der leicht eingezogene Boden und die unverzierte Oberfläche unterscheidet das Stück von der Uşak-Kanne. Die Kanne aus Horoztepe wurde an das Ende der frühen bis den Anfang der mittleren Bronzezeit datiert²⁵.

Datierung und Auswertung

Unter den Vergleichsstücken (s. Karte) weisen die Kannen aus Beycesultan eine der Uşak-Kanne sehr ähnliche Form auf. Sie werden von den Ausgräbern in die Frühbronzezeit I datiert²⁶. M. J. Mellink²⁷ und H. Parzinger²⁸ datieren die Schicht XVII von Beycesultan, wo die o. a. Gefäße

²¹ Koşay 1951, Taf. CXXXII, CLXXVI.

²² Koşay und Akok 1950, Taf. XXXVII; Toker 1992, S. 183, Abb. 3.

²³ Tezcan 1960, S. 13-28, Taf. 15; O'Neill 1987, S. 116-117.

²⁴ Özgüç und Akok 1958, Taf. IV, 3, Abb. 4; Toker 1992, S. 185, Abb. 8.

²⁵ Özgüç und Akok 1958, S. 31.

²⁶ Lloyd und Mellaart 1962, S. 116 ff., S. 125-126.

²⁷ Mellink 1992, S. 173, Tabelle 3.

²⁸ Parzinger 1993, S. 219-220.

gefunden worden sind, in die Frühbronzezeit Ib. Einige Scherben aus Kaklık Mevkii, die solchen Kannen ähnlich sind, und zwei Kannen aus Kusura, die im Jahre 1962 ins Museum in Afyon gebracht worden sind, wurden ebenfalls in die Frühbronzezeit I datiert. Die Uşak-Kanne weist eine ähnliche Form wie die Beispiele aus allen drei Orten auf; die technische Eigenschaften lassen sich am besten mit den Kannen aus Beycesultan vergleichen. Aufgrund dieser Vergleichsstücke, soll die Uşak-Kanne in die Frühbronzezeit I datiert werden.

Die Uşak-Kanne wurde aus dem westlich von Beycesultan gelegenen Dorf Karbasan in das Museum in Uşak gebracht. Aus diesem Dorf sind bisher jedoch keine prähistorischen Funde bekannt, so daß man für diese Kanne eher eine Herkunft aus Beycesultan selbst vermuten kann. Sowohl ihre Form, als auch ihre Dekoration scheint im 3. Jt. v. Chr. für den Bereich der Provinzen Denizli, Afyon und Kütahya charakteristisch zu sein.

Obwohl in der Frühbronzezeit I noch keine direkt vergleichbaren Metallgefäße gefunden worden sind, können keramische Gefäße mit einem Henkel, kleinem Schnabel und mit polierter sowie geriefter Oberfläche, Prototypen von Metallkannen gewesen sein, wie sie in der Frühbronzezeit II-III produziert worden waren. Das Formenrepertoire metallener Gefäße ist durch die Grabfunde Zentralanatoliens bekannt. Die Existenz solcher Gefäße aus Keramik deutet darauf hin, daß auch in Pisidien ähnliche Metallgefäße produziert worden sein könnten.

Die hier behandelte Kanne, die ohne Zweifel in Pisidien hergestellt worden ist, könnte möglicherweise in Beycesultan gefunden und später ins Museum in Uşak gebracht worden sein, da ihre nächste Parallele dort zu finden sind.

ŞEKİL 2-6 İÇİN KAYNAK LİSTESİ

QUELLENVERZEICHNIS FÜR ABBILDUNGEN 2-6

Şek. / Abb. 2 : Beycesultan	(Lloyd, Mellaart 1962, Şek./Abb. P.18, 1.)
Şek. / Abb. 3 : Beycesultan	(Lloyd, Mellaart 1962, Şek./Abb. P.18, 2.)
Şek. / Abb. 4 : Kusura	(Efe, İlaslı, Topbaş 1995, Şek./Abb. 26, 105.)
Şek. / Abb. 5 : Akören	(Efe, İlaslı, Topbaş 1995, Şek./Abb. 26, 106.)
Şek. / Abb. 6 : Yortan	(Kâmil 1982, Şek./Abb. 75, 242.)

KAYNAKÇA - LİTERATURVERZEICHNIS

Efe, Turan

1988 *Demircihüyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Band III,2: Die Keramik 2. C. Die Frühbronzezeitliche Keramik der jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Mainz am Rhein.

Efe, Turan, Ahmet İlaslı ve Ahmet Topbaş

1995 *Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 1: Kaklık Mevkii. A Site Transitional to the Early Bronze Age*, *Studia Troica* 5, 357-399.

Kâmil, Turhan

1982 *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia. BAR 145*, Cambridge.

Korfmann, Manfred

1979 *Demircihüyük. Eine vorgeschichtliche Festung an der phrygisch-bithynischen Grenze. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1976 und 1977. Istanbul Mitteilungen* 29, 9-47.

Koşay, Hamit Zübeyr

1951 *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, TTK Basımevi, Ankara.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Mahmut Akok

1950 *Amasya Mahmatlar Köyü Definesi, Belleten XIV/55*, 481-485.

Lloyd, Seton ve James Mellaart

1962 *Beycesultan, Vol. I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara, No. 6*, London.

Mellink, Machteld J.

1965 *Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1964, American Journal of Archaeology* 69, 241-251.

1992 *Anatolian Chronology, Chronologies in Old World Archaeology* (Ed. R. W. Ehrich), Chicago - London, Vol. I, 207-220 ve Vol. II, 171-184.

O'Neill, John P. (Ed.)

1987 *The Metropolitan Museum of Art. Egypt and the Ancient Near East*, New York.

Ormerod, H. A.

1911-1912 Prehistoric Remains in South-Western Asia Minor - II, *The Annual of the British School at Athens XVIII*, 80-94.

Özgüç, Tahsin

1963 Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi, *Anatolia VII*, 23-42.

Özgüç, Tahsin ve Mahmut Akok

1958 *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı Ve İskân Yeri. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından V., Seri no. 18*, Ankara.

Özsait, Mehmet

1985 1983 Yılı Burdur-Isparta Çevresi Prehistorik Araştırmaları, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 205-220.

1989 Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskân Yerleri, *Anadolu Araştırmaları XI*, 1-21.

1992 1990 Yılı Konya-Akşehir Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 377-395.

1993 1991 Yılı Burdur-Çeltikçi ve Yeşilova Yüzey Araştırmaları, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 331-344.

Parzinger, Hermann

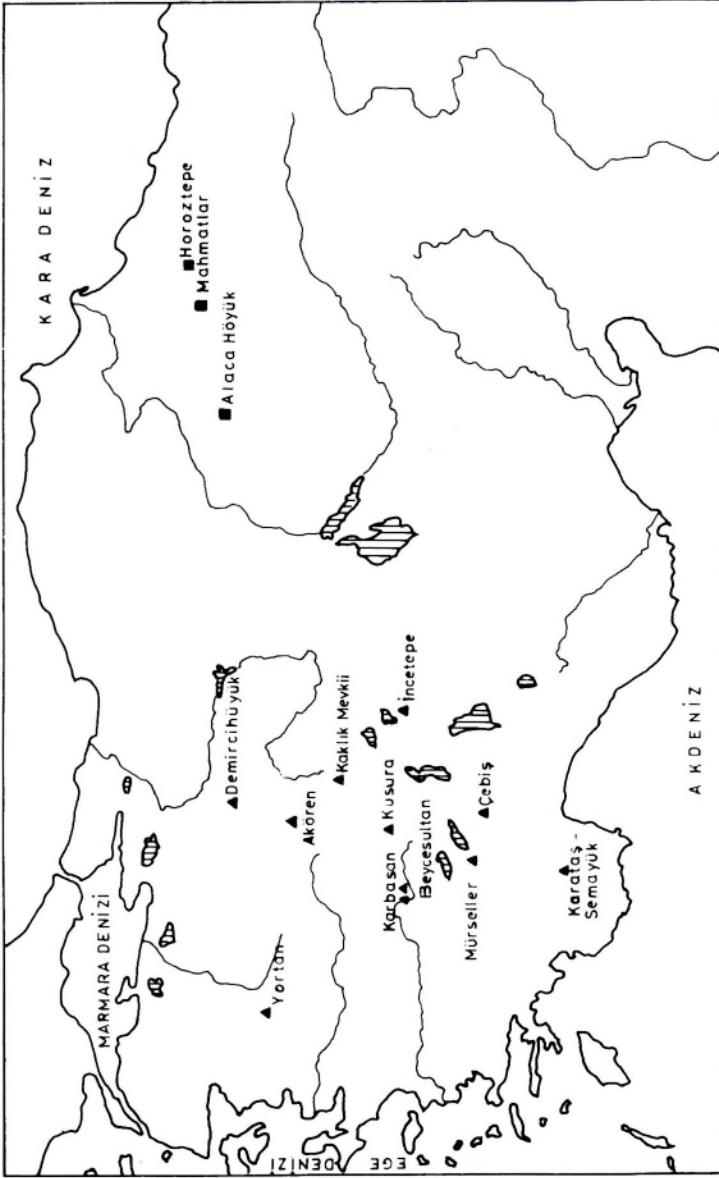
1993 *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus, Römisch-Germanische Forschungen, Band 52*, Mainz am Rhein.

Tezcan, Burhan

1960 Yeni Horoztepe Buluntuları, *Anatolia V*, 13-28.

Toker, Ayşe

1992 *Museum of Anatolian Civilizations, Metal Vessels, Ed.: Jean Öztürk, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara.

Harita/Karte:

Metinde Adı Geçen Merkezler/Im Text erwähnte Orte

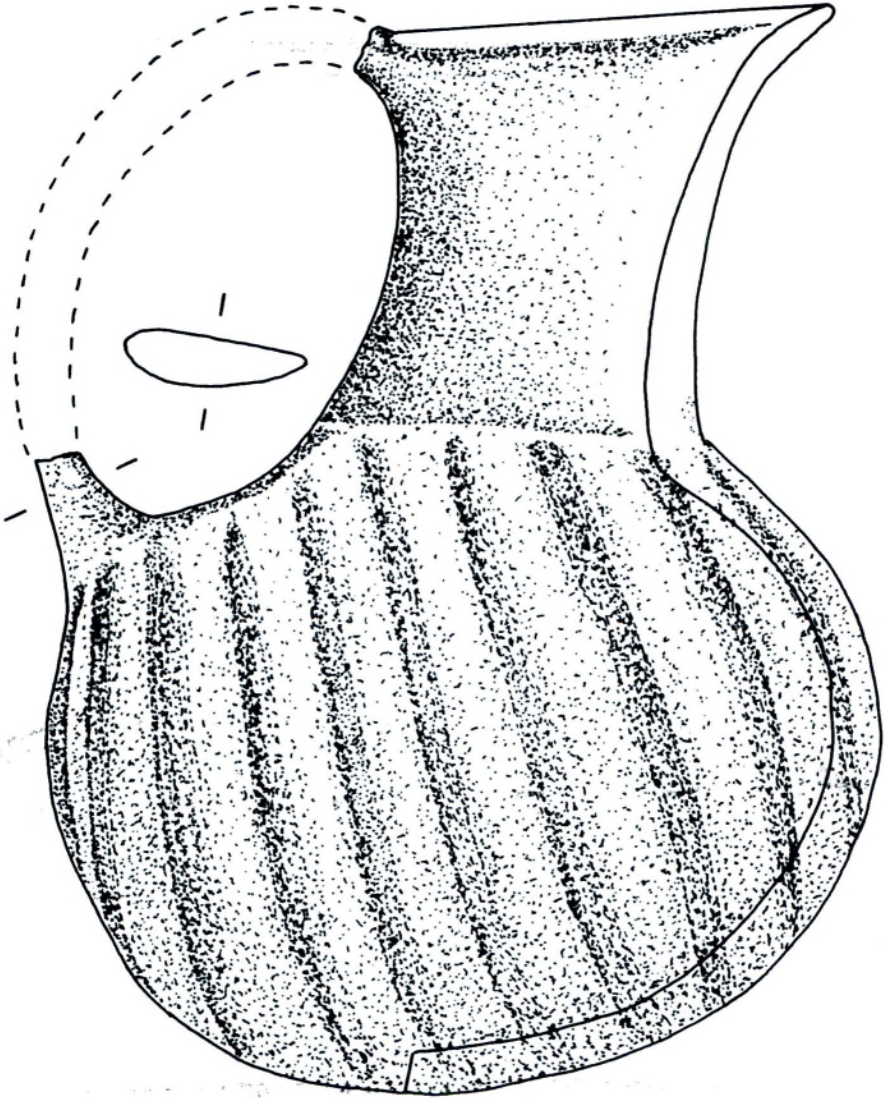
▲ Keramik Örnekler/Keramische Vergleichsstücke

■ Madeni Örnekler/Metallene Vergleichsstücke

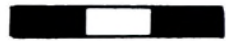
Melih Arslan - Chris Lightfoot - Cihan Tibet

Göller Bölgesinin Batısında Bulunmuş Bir Maden Taklidi Testi.

Şek. - Abb. 1

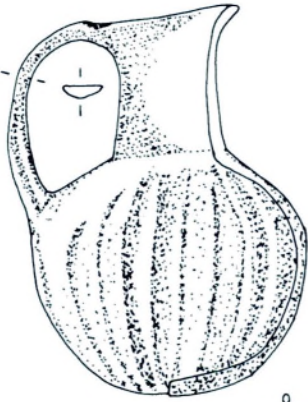

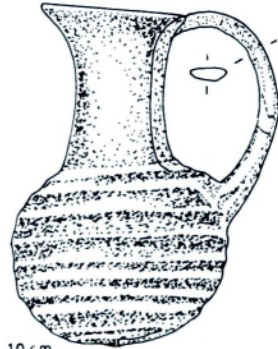
Şek. - Abb. 2

Şek. - Abb. 3

Şek. - Abb. 4

Şek. - Abb. 5

Ö 1:2

Şek. - Abb. 6

ANTALYA MÜZESİ'NDEKİ KITANAURA SİKKELERİ

MELİH ARSLAN*-CHRIS LIGHTFOOT-CİHAN TİBET

Bu grubu oluşturan sikkeler 5 adet olup, 1995 yılında Rasim Aynur isimli bir vatandaş tarafından Antalya Müze Müdürlüğü'ne satılmıştır.

1997 yılı içerisinde Kültür Bakanlığı'ndan almış olduğumuz bir izinle Antalya Müze Müdürlüğü'nde sikkeler üzerine bir kitap çalışması projesine başlamış idik.

Bu katalog kitap çalışması Antalya Müzesi'nde bulunan Klasik ve Hellenistik Dönem Sikke Definelerini kapsamaktaydı.

Bu çalışmalarımız sırasında küçük bir define grubu olan bu bronz sikkeler dikkatimizi çekti.

Yaptığımız araştırmalar sonunda bu sikke tipinin tanınmadığı ve sikkeyi bastırmış olan şehrin ise varlığını antik kaynaklardan tanımamıza rağmen kentin yerinin henüz saptanmamış olduğunu belirtmek isteriz.

Sikkeler tip ve patina açısından benzerdir. Bronz örneklerle göre hayli iyi kondüsyonda olan sikkelerden, 12132 ve 12136 envanter nolu sikkelerin ön yüzleri diğerlerine göre biraz daha aşınmıştır. Aynı zamanda 12136 nolu sikkenin arka yüzünde diğer hiçbirinde gözükmeyen noktalı bordür süslemesi bulunmaktadır.

Antalya Müzesi'ndeki bu grubu oluşturan sikkeler, nümizmatik ve eski-çağ bilimleri açısından çok önemli iki konuyu aydınlatan sağlam belgeler olmalarıyla da dikkat çekmektedirler.

Önemli hususlardan birincisi bu sikkelerin ilk defa görülmüş olmaları ve bu yayınumuzla nümizmatik dünyasına tanıtılmış olmasıdır.

İkinci önemli bir durum ise bugüne kadar sikke basıp basmadığı tam olarak bilinmeyen yeni bir Likya kentinin varlığını bize kanıtlamasıdır.

Bu sikkeyi bastırmış olan kentin ismi sikkelerin arka yüzünde *KITA* olarak yazılmıştır.

* Antalya Müzesi'ndeki çalışmalarımız süresince yardımlarını bizden esirgemeyen Müze Müdürü Sayın Metin Pehlivaner'e teşekkürü bir borç biliriz.

KITA isminin birkaç farklı yazılımına Geç Roma Piskoposluk listelerinde rastlamaktayız. Hierokles'e (679.8) göre Kitanaura (KITANAYPQN) kenti Termessos ve Trebenna şehirleri arasında yer almaktaydı¹.

Patara kazılarında yeni bulunmuş olan İmparator Claudius dönemine ait Yol Anıtı yazıtında KITANAYPQN isminin geçtiği, Kazı Başkanı Prof.Dr. Fahri IŞIK ve bu yazıtın üzerinde çalışmalarını sürdüren Prof.Dr. Sencer ŞAHİN tarafından bize söylenmişti.

Şimdi çok yeni bu iki belgeden hareketle şehrin lokalizasyonunun doğru olarak yapılması gerekmektedir. Arkadaşımız Cihan TİBET bu sikkeleri satan kişiden öğrenebildiği kadarıyla ve kendisinin bu bölgede uzun yıllardır yapmış olduğu araştırmalara dayanarak *Kitanaura* kentinin Doğu Lykia'da bugünkü Kemer İlçesinin dağlık kesiminde, Hisarçam veya Gölcük Köyleri sınırları içerisinde kalan harabeliklerden birisinin olması gerektiğini düşünmektedir.

Bu gruptaki 5 sikke aynı tipte olmalarına karşın farklı kalıp özelliği taşımaktadırlar. Kitanaura şehrinin bu ön yüz tipinin benzerleri Likya kent sikkelerinde görülür. Özellikle ön yüzde Artemis büstü ve arka yüzde ayakta, çıplak tanımlanamayan erkek figürü (Hermes ?) olan Termessos Minor şehir sikkelerini bizimkine çok yakın bir örnek olarak gösterebiliriz.

KITA(NAYPQN) lejandlı bizim sikkemizle TE(PMHΣΣEQN) kısaltma yazıtlı Termessos sikkesindeki tanımlanamayan bu çıplak figürün yerli bir Likyalı tanrıya ait olması gerekmektedir.

Kitanaura şehrinin bu yeni sikkesi stil olarak Likya bronz örneklerle karşılaştırıldığında Geç Hellenistik Dönemden bir tarihten, muhtemelen 2. yüzyılın son çeyreğinden olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Not. Bu makalemizi yazdıktan hemen sonra, 1997 yılı Eylül ayında Berlin'de yapılan 12. Uluslararası Nüvizmatik Kongreye katılmışım². İşte bu toplantılar sırasında meslektaşlarımızla nüvizmatik sohbet ve yeni bilgilerden konuşurken, Türkiye'de özellikle Pamphylia'da epigrafi ve nüvizmatik

¹ Not. 9.409; cf. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris 1981), L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (Heidelberg 1984), p. 222 ve 425, 1-2.

² Bkz. Melih Arslan, *Un tétradrachme unique d'Ariarathe, roi de Cappadoce, dans un trésor trouvé à Kotyora(Ordu)*, XII th International Numismatic Congress. Berlin. 8-12. September 1997. Bildiri no. 41.

çalışmalar yapmış olan Alman meslektaşım, Dr. Johannes Nolle'ye Antalya Müzesi'ndeki çalışmalarımızdan bahsettik ve tanınmayan bir Likya şehri olan *Kitanaura* sikkelerini bulduğumuzu söyleyince, kendisi de bu sikkeleri 1996 yılında Münih'te görmüş olduğunu ve bunlar üzerine bir makale yazdığını söyledi³. Değerli meslektaşımın, “*Kitanaura, Doğu Likya Dağlarındaki Küçük bir Şehrin Tarihi ve Sikkeleri*” ismini taşıyan bu makalesi hazırlanarak baskıya verilmiş olup, henüz yayımlanmamıştır. 1998 Nisan ayında çıkacağını söylediği bu makalesinin provalarını (baskıdaki haliyle), Berlin'den döner dönmez bana göndermiştir. Sayın Nolle'ye bu özverili davranışından ötürü teşekkürlerimi sunarım. Çünkü, hemen hemen aynı yıllarda (1995) ortaya çıkmış olan ve şimdiye kadar bilinmeyen Kitanaura Şehri'nin Sikkeleri çok önemli bir buluş ve ilk yayımlayan için ise bir şereftir. Büyük bir tesadüf eseri birbirimizden habersiz olarak bu konuda makale yazmış ve baskıya vermiştik.

Değerli meslektaşım Nollé'nin bu makalesinde nümizmatik yanında daha çok bölgenin tarihi ile ilgili bilgiler vardır. Biz yukarıdaki makalemizin özünü hiç değiştirmeden Türk okuyucusu için Nolle'nin Kitanaura Sikkelerinin tarihlenmesindeki ve Kitanaura'nın lokalizasyonu ile ilgili düşüncelerine burada yer vermek istiyoruz :

Nollé söz konusu makalesinde Kitanaura Şehri'nin lokalizasyonunu, doğu Lykia dağlarında ormanlar içinde yeralan *Saraycık* olarak tanımlamıştır. Saraycık harabeleri ilk kez 19. yüzyıl seyyahlarından Spratt ve Forbes⁴ tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra Alman gezginlerden Ritter⁵ 1842 yılında burayı ziyaret etmiştir. Saraycık harabeleri ile ilgili en geniş bilgi, resim ve çizimler, Bendorf-Petersen-Luschan'ın beraberce gezip, yazdıkları kitaplarında bulunmaktadır⁶. Patara kazılarında son bulunan Yol Anıtı'na göre, Kitanaura, Idebessos'un 17-18 km. kuzey doğusunda gösterilmektedir.

³ Bkz. Johannes Nolle, *Kitanaura Münzen und Geschichte einer kleinen Stadt in den ostlykischen Bergen*, Jahrbuch für Nümismatik und Geldgeschichte 46, 1996. s. 7-29, 2 Resim levhası ve 1 harita (baskıda).

⁴ T.A.B. Spratt - E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis*, London 1847, Bd.1, 174-177.

⁵ Von C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde des Halbinsellandes Klein = Asien II*, Berlin, 1859, 766 benutzt.

⁶ O. Bendorf - Eu. Petersen - F. von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratien*, Wien 1889, s. 151.

Sonuç olarak, Limyra - Idebessos - Trebenna - Termessos yol güzergâhı üzerinde bulunan bu yer, Phaselis'in kuzey-doğusundaki ormanlarla kaplı dağın üzerinde 1300 m. yükseklikte, Gölcük Mahalleleri diye de tanımlanan, Limyra'nın kuzeyinde, Idebessos yolu üzerinde, Kozarası yolu ile ulaşılan Saraycık harabelerinin bulunduğu yerdir. Biz de aşağı yukarı Gölcük Köyü'nün adını vererek bu yeri lokalize etmiştik.

Sikkelerin tarihlendirmesinde Nolle ile aynı fikirdeyiz. Dr. Nollé arka yüzdeki çıplak erkeğin yerli bir kahraman veya Lykialı yerli tanrı Sozon⁷ olabileceğini söylemektedir.

Bize göre de sikkelerin arka yüzündeki figür, Likyalı yerli bir tanrıdır. Bu tanrı Sozon diye bilinen tanrı veya dağlık Likya'da yuvarlak ve stel şeklindeki taşların üzerinde kabartmaları olan ata binmiş süvari yani *Kakasbos* (Bkz. Resim 1) olarak tanınan tanrı olabilir.

⁷ L. Robert, *Hellenica* 3, Paris 1946, 38 ff. ; H. Metzger, *Catalogues des monuments votifs du Musée d'adalia*, Paris 1952, 28-34: *Le dieu Sozon*.

KATALOG

LYKIA - KITANAURA

AE. M.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği veya M.S. 1. yüzyılın ilk çeyreği.

Ön Yüz : Artemis büstü sağa, ok ve sadak taşımaktadır.

Arka Yüz : KITA

Çıplak, genç bir erkek (yerel bir tanrı ?) ayakta cepheden. Vücut hafif sağa dönük, sağ elinde tıpkı süvarili tanrı'da (kakasbos) olduğu gibi bir sopa tutmaktadır ve sol elini yanına bitişirmiştir.

1 - Env. no.12132. 17 mm. 4.67 gr. Yön: 12h.

2 - Env. no.12133. 21 mm. 4.30 gr. Yön: 12h.

3 - Env. no.12134. 17.5 mm. 4.34 gr. Yön:12h.

4 - Env. no.12135. 19.5 mm. 5.18 gr. Yön: 12h.

5 - Env. no.12136. 18 mm. 4.25 gr. Yön: 12h. Arka Yüz. Noktalı bordür.

A GROUP OF UNKNOWN COINS IN ANTALYA MUSEUM

MELİH ARSLAN-CHRIS LIGHTFOOT-CİHAN TİBET

This small collection of bronze coins forms an uniform group and probably represents a small hoard, since all of the coins are in a similar condition and have the same patina, although two examples are noticeably more worn on the obverse (cat. nos. 1 and 5). They were purchased as a single lot by the Antalya Archaeological Museum from a villager called Rasim Aynur in 1995. The coins were recorded by the present authors in the spring of 1997 as part of a project aimed at studying the numismatic collections in the museum¹.

The importance of these five small coins lies in the fact that they provide the first numismatic evidence for the existence of a city called Kitannaura, of Kitannaurwn². This name appears in a number of garbled permutations in the late Roman bishops' lists and has been identified with a place called Kanaura (Kavnaura/Tavnaura) which, according to Hierokles (679.8), was situated between Trebenna and Termessos³. An inscription dating from the reign of Claudius found recently at Patara during the excavations conducted by Prof. Dr. Fahri Işık confirms the existence of a city called Kitanaura. The inscription, which marks the formation of the Roman province of Lycia-Pamphylia in AD 43, provides an exhaustive list of roads and cities within the new province⁴. As a result of fieldwork conducted by Cihan Tibet, the site of the city may be more closely located as being in the mountainous north-western part of the Kemer District, where ancient ruins have been observed near the villages of Hisarçam and Gölcük.

¹ We would like to thank the General Directorate of Monuments and Museums at the Turkish Ministry of Culture for permission to carry out this research. We are also grateful to Mr. Metin Pehlivaner, the Director of the Antalya Archaeological Museum, for his assistance and support. Chris Lightfoot's participation in the project was facilitated by a grant from the British Institute of Archaeology at Ankara.

² Not. 9.409; cf. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris 1981).x.

³ L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (Heidelberg 1984), p. 222 425,1-2.

⁴ The inscription is presently being studied by Prof. Dr. Sencer Şahin.

No issues belonging to this city-mint have previously been recognised. These examples, all of the same type but all from different dies, resemble a coin attributed to Termessos Minor, which also has a bust of Artemis on the obverse and, on the reverse, a standing figure tentatively identified as Hermes, while in the field to the right of the figure is the legend TE. The figure on the reverse of the present coins also probably represents a local Lycian deity. Both types must represent issues of the late Hellenistic period.

CATALOGUE

Lycia, Kitanaura

AE. Late 2nd century BC-early 1st century AD.

Obv. Bust of Artemis r.; bow and quiver over shoulder.

Rev. KITA(vertically to l.). Naked youthful male figure standing facing front, r. arm raised in salutation.

1 - Inv. 12132. 17 mm, 4.67 g, 12h.

2 - Inv. 12133. 21 mm, 4.30 g, 12h.

3 - Inv. 12134. 17.5 mm, 4.34 g, 12h.

4 - Inv. 12135. 19.5 mm, 5.18 g, 12h.

5 - Inv. 12136. 18 mm, 4.25 g, 12h. Rev. Dotted border.

Res. 1- Likyalı Yerli Tanrı Kakasbos kabartması.

Melih Arslan - Chris Lightfoot - Cihan Tibet

1

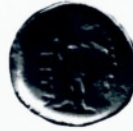
2

3

4

5

BATI ANADOLU'DA BİR PEÇENEK BEĞİ: KIZIL BEĞ

TUNCER BAYKARA

Doğduğum Karağaç Ovası topraklarından 1333 yılının Haziran ayında geçen ünlü seyyah İbn Battuta'nın, bu yörenin kuzeyindeki toprakların sahibi olan *Germiyanlılar* hakkında kullandığı ağır ve sert sözlerin, şimdiye kadar uygun bir izahı yapılamamıştı. Gerçi ilk bakışta bu sözlerin Hamid-oğulları ile Germiyan-oğulları arasındaki mücadelenin bir yankısı olduğu görülüyor. İbn Battuta'nın belki de yörede o sırada faaliyet gösteren yol kesici bir haydut çetesinden dolayı "*yol kesici, haydut*" gibi ağır sözleri söylediği de akla gelebilir. Bu arada Germiyanlılarla ilişkili sözlerinin, geldiği Hamidoğulları diyarının mı, yoksa ulaştığı Denizli halkının bir düşüncesi mi olduğu açıkça belli değilse de, Hamid diyarının düşüncesini yansıtmış olması daha muhtemeldir¹.

Hamid-oğulları ile Germiyanlılar arasındaki sert ilişkilerin yanında, Aydın-oğullarının Germiyanlılarla yakın dostlukları, birçok yönden dikkate değerdir. Bunların hepsinin birer **T ü r k m e n B e y l i ğ i** olduğu gözönüne alınırsa, meselenin daha başka boyutları olabileceği de akla geliyor.

Batu Anadolu ucunda, XIII. miladi yüzyıl ortalarına ait Denizli ve Kütahya yöresinde kitabeler bir hayli çoktur. Batu Anadolu'nun, Türkçenin yer ve şehir adı verme kurallarına aykırı gibi görünen isim taşıyan iki yerleşmesinden birisi olan **U ş a k**, (ötekisi Dinar'dır) eskiden beri dikkatimizi çekiyordu. Uşak şehrinin hemen güneyinde, eski ifadelere göre Uşak-Denizli yolunun 4. kilometresinde, Banaz çayının bir kolu üzerinde Çanlı Köprü vardır. Uşak'ın ortaya çıkışı, anlaşılıyor ki Doğu-Batu istikametindeki yollardan çok, Kuzey-Güney yönündeki yollar üzerinde oluşuna bağlıdır. İşte bu köprü, bu yol düzeninin de bir işareti olmaktadır. Fakat bu köprünün, bize göre, asıl büyük özelliği, üzerinde, İç Batı Anadolu'nun en batısındaki, en

¹ İbn Battuta'nın eseri: C. Defremery et B.N. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris 1853-58, II, 271-72; ilgili kısım için bk. T. Baykara, *Denizli Tarihi*, 2. Kısım, İstanbul, 1969, s. 54-56; Acıpayam yöresinde, Germiyanlılarla mücadeleyi Aşar boyu beylerinin yürüttüğüne dair türküler günümüze kadar gelmiştir: Ali Vehbi (Aykota), *Acıpayam*, Ankara 1951, s. 13-15

eski Selçuklu devri kitabesine sahip olmasıdır. Hatta köprü'nün suyun çıkış yönündeki yüzünde, kemerin her iki tarafına aynı kitabe konulmuş imiş². Bu yörenin insanı olan tarihçi Orhan Dengiz, kitabeyi, daha 1930'lu yılların sonlarında istihzah edip talebe çalışması olarak işleyerek rahmetli Prof. Mükrimin Halil Yınanç (1899-1962) gibi Selçuklu Devri üstadlarına bildirmiş ve son olarak da Vakıflar Dergisi'nde yayınlamıştır³.

Kitabeden, sonraki zamanlarda mahalli araştırmacılar da söz etmişlerdir. Mesela bir *Uşak Tarihi* kitabı yazmış olan Haşim Tümer, kitabeyi kısmen Latin harfleriyle nakletmiştir⁴. Bizim son zamanlardaki aramalarımız netice vermemiş, muhtemelen define arayıcılarının gadrine uğrayan kitabelerin, 1970 sonrasında kaybolduğuna kanaat getirilmiştir⁵. Bu sebeple, kitabenin okunuşu için, rahmetli Orhan Dengiz'in yayınlamış olduğu fotoğrafla yetinmek durumundayız.

السلطاني

بنا هذه عمارة امير سپاه سلار شجاع

الدين قزل بن بحنه ادام الله سموة

در ايام شهور حماد الاولى سنة ثلثة وحمس وستمايه

Kitabede, köprüyü daha doğrusu "imare"yi, yani yapıyı, inşa ettirenin ismi ve tarih verilmiştir. Tarih, açıkça belirtilen 653 hicri yılından gayri, H. Tümer'e göre günler⁶, fakat O. Dengiz'e göre aylar itibariyle de belirtilmiştir. Netice olarak kitabe, 653 hicri yılı cemazielevveli, yani 8. VI-7.VII.1255 tarihini taşımaktadır. Çok iyimser olarak "gün"leri de gözönüne alırsak, 18 Haziran 1255 tarihi de söylenebilir. Kitabeyi koyduran kişi de O. Dengiz'e

² Haşim Tümer, *Uşak Tarihi*, İstanbul 1971, s. 212.

³ Orhan Dengiz, "Uşak'da bir Köprü Kitabesi: Çanlı Köprü (H. 653-M.1255)", *Vakıflar Dergisi*, XIII. (1983), s. 525-529.

⁴ Haşim Tümer, *Uşak Tarihi*, İstanbul 1971, s. 212.

⁵ Kitabenin günümüzdeki durumuyla ilgili yardımları için Uşak'da, Afyon Kocatepe Üniversitesi mensubu Prof. Dr. Adnan Şişman'a teşekkür borçluyum; kitabe 1970'li yıllarda, ne yazık ki Haşim Tümer'in kitabının yayımından sonra kaybolmuştur. Çünkü, köprü yakınında altın olduğuna dair rivayet nakledilmiştir. Köprü sağlamlığını devam ettirmekte olup, az bir himmet ile eski mükemmel durumunu kazanabilecektir. Kitabenin söküldüğü yerlere veya birine, yeniden kazanmış metinleri-dahi yerleştirilebilir.

⁶ H. Tümer, *Aynı eser*, s. 212; isim "nohbe" biçiminde okunmuş.

göre *Emir Sipehsalar Şücaeddin Kızıl bin Nuhbe* (?) dir. Kitabede dikkati çeken bir özellik, bu türden kitabelerde genelde Sultanın adının verilmesi mutad iken, burada herhangi bir ismin verilmemesidir. Bununla birlikte en başta yer alan *Es-Sultani* sözü Selçuklu Sultanına bağlılığını açıkça gösteriyor. Anlaşıyor ki, XIII. yüzyıl ortalarında, Selçuklu Hanedanının dışında yeni Türkmen Beğlerinin ortaya çıkışı⁷ hareketine katılmamıştır. Kızıl Beğ güney komşusu Mehmed Beğ'in doğrudan Hulâgu'ya başvurarak, Selçuklu idaresinden çıkmak isteyen hareketini tasvip etmemiş görünüyor.

2. Kitabeyi, birkaç yönden ele alabiliriz. Öncelikle ismi verilmiş olan yapıran kişiyi, yani Kızıl Beğ'i tarihi kaynaklardan tespit etmemiz gerekmektedir. Gerçekten de Uşak yakınlarındaki köprünün üzerindeki kitabe, adını başka kaynaklardan bildiğimiz bir U ç B e y i 'nin ismini taşımaktadır. K ı z ı l ismini taşıyan bir Bey'in adını hem XIII. yüzyılın yazılı kaynaklarından, mesela İbn Bibi'den, hem de başka kaynaklardan biliyoruz. 1211-12 yıllarında Selçuklu tahtında iki kardeş, İzzeddin Keykavus ile Alaeddin Keykubad arasındaki saltanat çekişmesinde Kızıl Bey'in adı Seyfeddin Kızıl Beğ ve İzzeddin Keykavus yanlısı olarak geçmektedir⁸. İzzeddin Keykavus devrinde, Kızıl Beğ, Ankara ve batısıyla ilgisini devam ettirmiştir. Çünkü, 1219 senesinde Ankara'yı Batı'ya bağlayan yol üzerinde, hemen Ankara'nın yakınındaki Çubuk çayı üzerindeki Ak-köprü'yü yaptırmıştır⁹. Anlaşıyor ki Kızıl Beğ, köprüler yapıtarak yeni Türk yurdunun hem imârına hem de, gelişecek kervan yolları sebebiyle ekonomik hayatının canlanmasına katkıda bulunmak istemiştir. Çünkü her iki köprü, Ak-köprü ve Çanlı Köprü onun sorumlu olarak başında bulunduğu u c' un birisi en doğusunda, öteki de en batısında bulunuyordu. Kızıl Bey, ayrıca Ankara'da önemli inşaat yaptırmıştır. 1219 tarihli Ak-köprü dışında, onun Ankara'da inşa ettirdiği ve kendi

⁷ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, İstanbul 1969, s. 27 ve dev.; bu düşüncemiz halen de etkinliğini devam ettirmektedir; Kızıl Beğ'in halefi olan Germiyanlıların Gazan Han idaresine sadık oluşu Zeki Velidi Togan tarafından da belirtilmektedir: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 488, not: 81".

⁸ Seyfeddin Emir Kızıl, 1211-12 yıllarındaki olaylar sırasında geçer; İbn Bibi, *El Evamirü'l Alaiye...* (tıpkı basım), Ankara 1956, s. 137; Keza bk. O. Turan, *Selçuklular Devrinde Türkiye*, İstanbul, 1971, s. 301 (not. 76). "Seyfeddin Kızıl Beğ adı, Ankara'da cami ve mahallesi ile bugüne kadar gelmiştir".

⁹ Mübarek Galib, *Ankara, İkinci Kısım Kitabeler*, İstanbul 1928, s. 4-5.

adını taşıyan cami, medrese ve türbesi¹⁰ XX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir¹¹.

Burada belirtmemiz gereken ikinci husus, Ankara'daki Kızıl Bey ile Uşak yakınlarındaki kitabenin üzerindeki isim arasındaki ilişkinin tespitidir. Kızıl Bey ile Ankara şehri arasında çok yakın bir ilişki, onun Uc beyliğinin, daha doğrusu sorumluluk sahasının buralardan başladığını göstermektedir.

Ankara'daki bir başka kitabe de Uşak'daki kitabenin çözümü için önemli bir ipucu ve dayanak oluşturmaktadır. Çünkü, halen de müzede korunan Kızıl Bey camiiine ait bir minber tamiri kitabesi, 1299 tarihinde Germiyanlılardan Alişir-oğlu Yakub Beğ'in, kitabedeki künyesi ile "Emir ül-ecel'ül-kebir Yakub bin Alişir" Beğ'in adını taşımaktadır¹².

"Melik ül-ümera Seyfeddin Emir Kızıl", 1220'de Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkışında, nerede olduğu bilinmeksizin, bir kere daha tarih sahnesine çıkmaktadır. Çünkü Uc'a haber gönderilerek U c Beyleri çağrılmıştı ki, bu arada "melik ül-ümera" olarak Çoban ve Kızıl Beğlerin adları geçmektedir. Bunlar eski beylerden, ülkenin önde-gelen büyüklerinden olarak tanımlanır. Pek çok (endazesiz) dinar, direm (altın ve gümüş paralar) ile köle ve öteki eşyalardan oluşan armağan ve hediyelerle gelmişlerdi. Öteki uc beyleri ise "koyun, at, deve ve köle" getirdiler. Sultan da kendilerinden memnun kalıp, her birisinin menşurlarını yenileyip görev yerlerine göndermişti¹³. Kızıl Beğ'in, bu sırada hangi u c'da olduğu belirtilmiyorsa da, getirdiği "altın ve gümüş" dolayısıyla, onun şehir ve para ekonomisiyle yakından ilgili olduğu anlaşılıyor.

¹⁰ G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1968, s. 93: Kızıl-Bey mescidi; s. 123: Kızıl-Bey türbesi; Ankara'da Hamam-önü'nde, Yürüyen Dede türbesinin bulunduğu sahada olan "Kızıl Bey Medresesi" nde istinsah edilen bir kitap, Burdur kütüphanesinde bulunuyordu: M. Zeki Oral, "Mevcut Vesikalara göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri, Vesikaları", *Belleten*, XXIV/94 (1960) s. 233-261.

¹¹ O. Turan, Aynı eser, s. 301, not: 76; E. Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi*, (Ankara, 1969, s. 7) nde: "Şehir bahçesinin yanında Türkmen Beylerinden Kızıl-Bey türbesi ve medresesi bulunmakta olup" diye söz eder; "medrese" den, yukarıdaki notta da söz edilmiştir.

¹² Sanat tarihi açısından, Türk ahşap işlemeciliğinin en nefis örneklerinden olan bu minber eskiden beri incelenmiş, kitabesi de yayımlanmıştır; kitabenin Germiyan tarihindeki yeri için bk. M. Çetin Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 31; M. Zeki Oral, "Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberi ve tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, s. 23-78-53-55. Ayrıca bk. E. Uğurlu, "Ankara Kızılbey Camii Minberi", *Türk-Etnografya Dergisi*, Sayı: X, 1967, s. 75-81.

¹³ İbn Bibi, Aynı eser, s. 220; O. Turan, Aynı eser, s. 329.

Böylece Germiyanlılar ile Ankara arasındaki bir ilişkiden söz edebileceğimiz gibi, daha çok, Kızıl Beğ'in köprüyü yaptırdığı Uşak dolaylarının Germiyan ülkesi olmasına dikkat etmeliyiz. Çünkü, 1211-12 ve 1219'lardaki "Emir ül-Ümera" Seyfeddin Kızıl Beğ, 1299 tarihi için biraz erkendir ama, 1255 tarihindeki Kızıl Beğ, muhakkak ki Ankara'da 1299 senesinde minberi yenilenen camiin adını aldığı kişiyle çok yakın ilişkili ve aynı insandır.

1211 ve 1220 tarihlerinde etkili bir konumda bulunan Kızıl-Beğ'in, olgun sayılabilecek bir yaşta olması tabiidir. 1211'de, 25 yaşlarında olsa (1184-85 doğumlu), 1255 tarihinde 70 yaşlarında olur ki, uzun bir ömre sahip olup, bir köprü yaptırması o kadar imkân dışı bir olay değildir. Bu arada, 1211 ve 1220'lerde, U c Beğleri sayılırken, Çoban Beğ'in daha önce zikredilmesi, Kızıl Beğ'in yaş itibarıyla daha genç oluşuna da işaret sayılabilir.

Burada önemli olan bir diğer nokta, *İbn Bibi* ve Ankara'daki yapı kitabelerinde adı geçen *Kızıl Beğ* ile, Uşak kitabesinde adı geçen Kızıl Beğ (bn Şücaeddin)'in aynı kişiler olup olmadığı meselesidir. Asker kökenli kişilere verilen ünvanlar arasında *Şücaeddin* olağan olup, bunun yanında, *Seyfeddin* de olağan karşılanmalıdır. Bir başka ifade ile "*dinin kahramanı*" ile "*dinin kılıcı*" arasında, Türk insanı fazla bir fark görmemiş, hepsini aynı kabul etmiştir¹⁴. Her iki köprünün yaptırıcısının aynı kişi olması muhtemeldir. Anlaşıyor ki, yukarıda dediğimiz gibi Kızıl Beğ köprüler yaptırarak yeni Türk yurdunun imarına katkıda bulunmak istemiştir.

Uşak yakınlarındaki kitabenin sahibi Kızıl Beğ ile, Ankara'daki yapıların sahibi olan Kızıl Beğ aynı kişi olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Kitabede, Kızıl Beğ için "emir-i sipehsalar" denmesi, onun kaynaklara da yansımış olan *Uc Beği* özelliğine tam olarak uymaktadır¹⁵.

3. Kitabemizin asıl büyük özelliğine gelmiş bulunuyoruz. Varlığı kesinlikle XIII. yüzyılın ilk 60 senesinde takip edilebilen bu namılı uç Beği'nin babasının (veya soyunun) adı üzerinde durmak istiyoruz. Kitabeyi ilk defa yayımlamış ve ilim alemine sunmuş bulunan Orhan Dengiz bu ismi *Nuhbe* okumuş, fakat yanına da bir soru işareti koymuştur. Kitabenin resmine dikkatle bakılınca, "Nuhbe" biçiminde okunmuş yadırganmıyor. Ancak, asıl üzerinde durulması gereken husus, Türkçeye benzemeyen böyle bir ismin

¹⁴ Benzer bir mesele, Orhan Gazi için de söylenir. Vakfiyesine göre Şücaeddin lakap (=ünvan) lı Orhan Gazi, başka kaynaklarda *İhtiyareddin* veya *Seyfeddin* olarak da söyleniyordu: İ. Hakkı Uzunçarşılı "Orhan Gazi'nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tertip ettirdiği vakfiyesinin aslı (16 fotokopi ile birlikte), *Belleten*, XXVII/107 (Temmuz 1963), s. 437-452.

¹⁵ Hasan bn Abdülmü'min el-Hoyi, *Rüsumu'r-risail ve Nücum'ı-fazail*, (yay: Adnan Erzi) Ankara 1963, s. 8.

Türklerin hayatında hemen hiç rastlanmamış olmasıdır. Orhan Dengiz'in bu hususu düşünerek, ayrı bir isim okunuşu da teklif etmesi gerekirdi diye düşünmüştür.

Kitabeye dikkat edilince, eğer bir noktanın yerini biraz kaydırırsak, yeni bir isim karşımıza çıkmaktadır. (نجه) biçiminde kabul edilen bu ismi, (بجه) şeklinde okumayı denersek, karşımıza B e c e n e , yani *Peçenek* ismi çıkmaktadır¹⁶. O zaman Kızıl bin Becene, yani bir Oğuz boyu olarak Peçenek-oğlu Kızıl Beğ, Uc Beyi olarak yadırganmayacak bir insandır. Fakat acaba böyle bir okuyuş tarihi hadiseler ve yörenin XIII. yüzyıl ortalarındaki durumu ile uygun mudur? Kısacası XIII. yüzyıl ortalarında böyle bir Türk Boyunun önderi gerçekten olabilir mi?

Burada mesele, sadece bir isim olarak Kızıl Beyi değil, coğrafyasını da ilgilendirmektedir. Çünkü, sonradan Germiyanlıların hakim olacakları Uşak yöresi dolayısıyla, Kızıl Bey ile Germiyanlıların ilişkisinden yukarıda söz edilmiş idi. Acaba Germiyanlıların Peçeneklerle ilişkisi bilinen tarihi gerçeklerle uyumakta mıdır?

4. Peçenek oğlu Kızıl Beğ, İç Batı Anadolu'da eğer Peçeneklerin varlığı gösterilirse, daha sağlıklı olarak tarih sahnesinde yerini alabilir. Peçeneklerin bu yöredeki varlığı için, XIII. yüzyılda değil, fakat Osmanlı devrine ait bazı kayıtlardan söz edilebilir.

Oğuzların ünlü araştırmacısı rahmetli Faruk Sümer, XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde rastlanan Peçenek adını taşıyan dört köyün de Ankara Sancağı'nda bulunduğunu belirtmektedir¹⁷. Ankara ile Kızıl Beğ arasında var

¹⁶ Böyle bir okuyuş ilk bakışta yadırgatıcıdır. Nitekim 4 Nisan 1997'de, kitabemin fotoğrafını gösterdiğimizde Prof. Dr. Fahreddin Kırzioğlu üstadımız ilk bakışta "Becene" okumuş, fakat hemen "bu olamaz" diye hafif bir sesle, olumsuz bir fikir belirtmiştir. "Bu olamaz" demesi, genellikle Selçuklu devrinde, Oğuz boy adlarını belirten kitabelerin nerede ise hiç görülmemesinden dolayıdır. Ancak, böyle bir okuyuş imkân olduğunu açıkça gösterdiğinden dolayı kendisine teşekkür ederim.

¹⁷ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* Ankara 1967, s. 312; F. Sümer bu adın "Biçene" diye yazıldığını da belirtiyor (s. 313). Dr. F. Sümer, "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI. cilt, 2-4 sayı (Haziran-Eylül-Aralık 1953) s. 317-344'de biraz daha ayrıntı vardır. Becene ile Peçenek aynıdır: Z. Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 98, keza bk. dizin, *Becene ve Peçenek*. Bilindiği gibi "becene", erken Osmanlı dönemi Türkçesinde "pusu, tuzak, gizlenen yer" gibi anlamlara gelmektedir: Bk. İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Ankara I, II, VIII ve diğerleri. Bu arada "becene" adıyla ilgili olarak, Bulgaristan sahası Türklerinde yaşayan hatıra çok önemli olabilir. Çünkü, orada "Becenelik", "insanların *kıran* (öldürücü salgın hastalık)dan kaçtukları yüksek kayalıklardaki delikler, mağaralardır". Bu ismi, vaktiyle XI. yüzyılda Trakya sahasında, Bizans ve Kumandan saldırısıyla büyük bir kırgına uğrayan Peçeneklerin artıklarının oralarda saklanmalarından

olan çok yakın ilişkileri yukarıda göstermiş idik. Bugün de Peçenek-özü diye bir yer adının yaşadığı Ankara dolaylarında, XII yy. sonlarında veya XIII. yüz-yıl başlarında Peçenekler daha etkin bir durumda bulunmuş olabilirler. Önceleri Ankara yöresinde yurt tutan Peçeneklerin çok daha batıya kadar uzanmış olmaları da yadırganmamalıdır.

A. Nimet Kurat, çalışmalarının son yıllarında Peçeneklerle ilgili olarak şöyle demektedir:

"Anadolu'da çok miktarda rastlanan bu Peçenek köylerinin, vaktiyle bu-
raya Bizanslılar tarafından yerleştirilen Peçeneklerin izlerini teşkil ettiği ve
XI-XIV. asırlarda bu köylerin daha da çok olduğu anlaşılmaktadır"¹⁸.

Selçuklu tahtında, 1220-1237 arasında 17 yıl kalacak olan Alaeddin Keykubad'ın, taht mücadelesi yıllarında Ağabeyinin tarafını tutan Beylere karşı duyduğu büyük kinini de bu arada unutmamak gerekir. Muhtemelen bu yıllarda, Kızıl Beğ, Alaeddin Keykubad'ın hışmından uzak kalmak amacıyla, Ankara havalisinden batıya geçerek, Uşak dolaylarında kalmayı tercih etmiş olmalıdır. Ancak, kaynaklarda (İbn Bibi ve diğerleri), Alaeddin Keykubad ile Kızıl Beğ arasında herhangi bir olumsuz ilişkiden söz edilmiyor. İlişkiler olağan düzeyde geçmiş, Alaeddin Keykubad tahta geçtiğinde, diğer Uc Beyleri ve bu arada Kızıl Beğde gelip, Beğlik menşurunu yeniletmiş idi.

Kızıl Beğ, İç ve Batı Anadolu'daki oldukça kalabalık ve etkin bir Peçenek kitlesinin önderi bulunuyordu. Kızıl Beğ'in "Peçenek" özelliğini açıklarken, onun İbn Bibi'ye açık olarak yansıyan Çoban Beğ ile olan yakınlığına dikkat etmemiz gerekmektedir. Onun Çoban Beğ'in denetiminde olması gereken İskilip'de de milki olmasını, burasının kendi sahasında olması ihtimali kadar, Çoban Beğ ile olan ilişkileri de açıklayabilir¹⁹. Eski (atik) Hamam'ın sahibi oluşu ile ilgili bu kayıt, aşağıda sözünü edeceğimiz, Karadeniz kuzeyi ile iliş-

dolayı almış olabilir. Becenelik=Peçeneklik olarak, Peçeneklerin saklanıp yaşadıkları yerler olup, sonraki yüzyıllarda kırılma sebebi, salgın hastalık biçimine dönüşmüş olabilir: Dr. A. Tacemen, *Türk Fin Uğur.. zemininde, Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk-Kimliği*, Ankara 1995, s. 545-546.

¹⁸ İslam Ansiklopedisi, "Peçenekler" madd. IX, 535-543., 543a.

¹⁹ İskilip'te, 1272 tarihli Cacaoğlu vakfiyesinde adı geçen "Hamam-ı atik", Kızıl Bey'in olub, çarşı=suç'da bulunmakta idi: A. Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur al-din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, metin, sh. 57, satır; 486, tercüme: s. 124. Kızıl Beğ'i tam olarak karşılayan "Emir Kızıl"a ait "Eski Hamam"ın 1272 tarihinde "Eski" diye anılması, bu sahiplenmenin, oldukça eski, belki yüzyılın başlarında olduğunu gösterebilir. Ayrıca, özellikle belirtelim ki, bu hamamın yakınlarında Siraceddin Alişir el-Cüнді'nin de evleri bulunmaktadır. Bu kayıt, "Alişir" evladının Germiyanlı sayılması sebebiyle dikkati çekiyor.

kiler için de önemlidir. Hele Çoban Beğ'in Kırım sahillerine bir sefer yapmış olması²⁰, Kızıl Beğ açısından son derece önemli olmalıdır. Muhtemelen o da bu sefere katılarak, Çoban Beğ'e bir tür danışmanlık da yapmış olabilir. Onun bu hareketi, aşağıda sözünü edeceğimiz husus açısından çok önemlidir. Çünkü, Karadeniz kuzeyindeki bu sahada vaktiyle en çok Peçenekler etkili bulunuyordu.

Bu arada ilk dönem Osmanlı kaynakları, Germiyan ülkesindeki Türklerden kimi zaman *Tatar* olarak da söz etmektedirler²¹. Tatar adı Anadolu insanı için genellikle Karadeniz kuzeyinden gelen Türkler için söylenmektedir. Karadeniz kuzeyindeki büyük Türk kitlesinin içinde en çok Peçenekler olduğunu biliyoruz²². Böylece, Peçenek adı geçmese de Karadeniz kuzeyinden Anadolu içlerine gelen Türklerle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır.

Bu arada Karadeniz kuzeyi ile yakın ilişkiler, XIV. yüzyıl sonlarında Timur'un kulağına da ulaşmış idi. O Osmanlıların kayıkçı bir Türkmen neslinden olduğunu söylemekle, acaba bu Karadeniz kuzeyi ile olan ilişkileri mi kasdetmektedir? Neticede ne olursa olsun, Kızıl Beğ'in Türkmen, ve bu arada Peçenek kökeni, tarihi bilgilerimize o kadar da yabancı ve ters düşmemektedir. Hem böylece, Germiyanlıların kökenleriyle ilgili olarak, yeni bir ipucu da elde etmiş oluyoruz. Gerçi daha önceleri de, Zeki Velidi Togan ile Şehabeddin Tekindağ²³ Germiyanlıların "Kanglı-Kıpçak" asıllı olduklarını belirtiyorlardı. Bilindiği üzere, Kanglı-Kıpçak unsurunun en çok Karadeniz kuzeyi ile ilgisi vardır.

²⁰ Bu sefer ayrıntılı olarak bilinmektedir: mesela bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 357-58 1227 de, C. Cahen ise *Pre-ottoman Turkey* (1968 s. 125-126) 1225 de yapıldığını belirtirler; ayrıca A. Yakubovsky'nin de bir makalesi vardır (nakleden O. Turan, *Aynı eser*, s. 359, not: 54).

²¹ Aşıkpaşa-zade ve Neşri'de yeterli kayıt vardır, Germiyanlıların "Tatar" özellikleri, yeterince açığa çıkartılmamış idi. Keza bk. Varlık, *Aynı eser*, s. 5.

²² H. Namık (Orkun), *Peçenekler*, İstanbul 1933; daha ayrıntılı bilgi: A. Nimet Kurat, *Peçenekler*, (İstanbul 1937) ve *Karadeniz Kuzeyi Türk Kavimleri Tarihi* (Ankara 1971) de vardır. Bir kısım tarihçilerin Kay'larla Kay'ları ayırması gibi, Peçenekleri de Oğuz heyetine dahil olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırmaları adet olmuştur. Oysa bunlar aynı büyük uruktur. Ancak Türklerin, Hazar Denizi'nin kuzeyinden veya güneyinden batuya göçmelerinin etkilerinin sonradan oldukça büyük olduğu görülüyor. Peçeneklerin Çaka Beğ ile yakınlığını da bu arada hatırlayalım. Aynı müellif, *Çaka Beğ*, Ankara 1984.

²³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 485; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Anadolu'da Türk Tarih ve Kültürü*, Trabzon 1967, s. 167; keza bk. Varlık *Aynı Eser*, s. 7.

Peçenekler ile komşuları, bu arada Oğuzname ve Dede Korkut'un hamilleri arasındaki sert ilişkiler, Türkmenlerin destanı tarihi ile ilgili kaynaklarda Peçenekler için "it becene" deyişinde de yankısını bulmuş idi. Sonraki yıllarda ve bu arada Osmanlılardan sonra, aynı yörenin kuzeyinde Kayıların öne çıktıklarını da biliyoruz.

İbn Battuta'nın, Denizli güneyinde, daha çok Kayı ve Salur boyundan olan Türkmenlerin arasından geçtiği zaman Germiyanlılar hakkında söyledikleri, yukarda sözü edilen gerçeklerin ışığında, şimdi yeni bir yorum imkânı vermektedir. Peçenekler ile öteki Türkmenlerin, özellikle Salurların kavgalarının uzantısı, vaktiyle Hazar doğusu Türkmenlerinde Peçeneklerden söz edilirken *İt-Becene* biçiminde yaşamış idi²⁴ Hamid-diyarının bir köşesindeki Türkmenlerin zihninde de bu hatıralar, daha erken bir zamanda ve daha canlı bir şekilde yaşamış olmalıdır. Aralarında Salurların²⁵ da bulunduğunu kesin olarak bildiğimiz bu Türkmenler, onları eskiden beri gelen olumsuz hatıraların ışığında yine çok olumsuz ifade, Yezid soyundan sayan kelimelerle tanımlamışlardır.

Yukarıda bu yöredeki Türkmenlerin en çok Kayı boyundan olduklarından söz etmiş idim; ancak XIII. yüzyıl kaynaklarında adları geçenler arasında, doğrudan Oğuz Boyu adını taşıyan beğ, Salur Beğ'dir. İbn Battuta'nın kaydından açıkça anlaşılıyor ki, Kütahya-Uşak yöresindeki Peçenek asıllı Türkmenler ile güneylerindeki Salur boyunun da içlerinde olduğu Türkmenler arasında büyük bir çekişme söz konusudur. Peçeneklerin hem kuzeylerindeki (Osmanlı) hem de güneylerindeki (Hamid) Kayılar ile çekişme ve çatışmaları da olmuştur.

Burada dikkatimizi çeken bir özellikten daha söz etmek gerekir. Kütahya-Uşak yörelerinde, XIII-XV. yüzyıllar arasındaki "beğ"lerin baba ve atalarının adları, yaygın veya alışıktığımız türden isimlerdir. Uşak Ulu Camiinin dış duvarında yer alan Kavşid (قوشد) oğlu Hasan oğlu Mehmed²⁶, veya Tavşanlı'daki Biçar Beğ adı böyledir. Bu gibi adların da, Nuhbe= Beçene türünden, öteki yaygın Türk kişi adlarıyla bağlantısının olduğunda şüphe

²⁴ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime* (yay. A. Kononov), Moskova 1958 s. 41; (st. 707)" Salur ili Becene halkını İt becene derler", ayrıca bk. s. 66, 70; A. Dzhikiyev, "On the Ethnogenesis of Salyr Turkmens (according to ethnographical data)", Moscow 1964, s. 4.

²⁵ T. Baykara, *Denizli Tarihi*, s. 32; Salur Beğ'in adı Aksaray'de geçer: *Müsameret ül-Ahbar*, Ankara 1944, s. 71; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 513 ve dev. Sonraki zamanlarda, Germiyanlılarla çekişmede Avsar Beylerinin etkili oldukları, halen de işitilen türkülerinden anlaşılıyor; keza bk. Ali Vehbi, *Acıpayam*, s. 14.

²⁶ Mahmut Akok, "Uşak Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, III (1956, s. 69-72; qvşd imlasiyla.

yoktur. Dilcilerimizin bu konuyla daha yakından ilgilenmelerini, bu türden karmaşık gibi görünen isimleri Karadeniz kuzeyindeki Türklerin adlarında aramalarıyla neticeye varılabileceğini sanıyoruz.

Anadolu'nun Türk devrinin tarihi coğrafyası ile yakından meşgul olduğum için, Uşak şehrinin kuruluşu, henüz açıklıkla bilinmeyen olayların veya bir durumun neticesi olabilir kanaatinde idim. Şimdi, bir süre yaşadığı Ankara'da şehir hayatına yabancı olmadığını bildiğimiz Kızıl Beğ'in sonradan Uşak adını alacak iskân yerinin ortaya çıkmasında etkili olmuş olabileceğini açıkça söyleyebiliriz. Asıl dayanağı Batı Anadolu'nun verimli vadileri olan İznik Devletiyle ilişkiler sırasında Uşak, bir yeni iskân yeri olarak XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde şekillenmiş olabilir. Nitekim, bir Bizans devri kale-şehrini Selçuklu devrinde Türk şehir özellikleriyle devam ettiren Kütahyalıların, yakın zamanlara kadar Uşaklıları *yörük* olarak tanımlamaları da dikkati çekiyor²⁷.

Kendisi Uşaklı olan Besim Atalay, Kâşgarlı Mahmud'un kitabının çevirisi sırasında, "*Emgendi*" kelimesi için, Kâşgarlı'nın "Oğuzlar bunu bilmezler" demesi üzerine, koyduğu dip-notunda şu bilgileri nakletmiştir²⁸.

"Kâşgarlı, "bunu Oğuzlar bilmez" demiş ise de bu söz yerinde olmasa gerktir. Oğuzlardan olan Batı Türkleri ve hele Kütahya, Afyon, Uşak, Denizli taraflarının halkı bugün bile bu anlamda *emenmek* fiilini kullanırlar "bu iş için çok emendim" derler ki "çok emek çektim, yoruldu" demektir".

B. Atalay'ın "emenmek" kelimesini çok iyi bildiğinden, böylesine kesin konuştuğu anlaşılıyor. Ancak onun Oğuzlardan olduğunu sandığı, zikrettiği yöreler halkının, Oğuz heyetine dahil olmayan bir "Peçenek" zümresine ait olabilecekleri, böylece yeni bir delil daha kazanmış olmaktadır.

S o n u ç olarak Kızıl Beğ, Anadolu'da sonraki zamanlarda pek tarihi hadiselerle karışmamış, hatta unutulmuş, bir Türkmen boyunun mensubu idi. İç-Batı Anadolu'nun en güçlü Beyliği olan Germiyanlıların bu boyla var olduğu artık kesinleşen ilişkileri, hatta *tatar* özellikleri de, daha ayrıntılı olarak incelenmelidir. Ayrıca, belirtmek gerekir ki, Kızıl Beğ devrine, bir şekilde ad ve nam bırakan bir Türkmen Bey'i'dir. Onun adı döneminde oldukça et-

²⁷ Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, (T. İş Bankası Yayını) Ankara 1967, s. 22 dipnotu.

²⁸ *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, I, Ankara 1939, s. 255.

kili olmuş olmalı ki Mevlana, *Divan-ı Kebir*' inde Kızıl Beğ'den, devrinin namı bir Türk'ü olarak söz etmektedir²⁹.

²⁹ Mevlana C. Rumi, *Divan-ı Kebir* (çev. A. Gölpınarlı), İstanbul 1958 III, 417: Mevlana'nın arasıra bazı zıtlıkları belirtirken de "kızıl" dan söz ettiği bilinmekle birlikte, bu isim doğrudan namı uc beyi olan sözünü ettiğimiz *Kızıl Beğ* olmalıdır.

Res. 1 - Uşak-Çanlı Köprü kitâbesi (Orhan Dengiz'den).

Tuncer Baykara

Res. 2 - Uşak, Çanlı-köprü, 1970'lerde, kitabe yerinde (Haşim Tümer'den).

Res. 3 – Uşak, Çanlı-köprü, 1997 Martu'nda, Mansab tarafından görünüş: Kitabe yeri boş.

Res. 4 – Uşak, Çanlı-köprü, 1997 Martu'nda, Kaynak tarafından görünüş.

DELHİ TÜRK SULTANI ALÂEDDÎN MUHAMMED-ŞÂH HALACÎ'NİN HİNDİSTAN'DAKİ SEFERLERİ

S. HALÛK KORTEK

Türkler'in tarih boyunca kurduğu önemli devletlerden birisi de İslâm dininin Hindistan'da yayılmasında büyük rolü olan Delhi Sultanlığı (1206-1526)'dır. Milâdî 1414 tarihine kadar Delhi Sultanlığı, Türk kökenli hânedanlar tarafından idare edilmiştir. Bunlar; Muizziler (1206-1290), Halaciler (1290-1320), Tuğluklular (1321-1413)'dir. Sultanlığın kurucusu Kutbeddîn Aybeg (1206-1210), Gazneliler'in çöküşünden sonra Afganistan'da hüküm süren Gurlu hükümdarlarından Muizzeddîn (Şihâbeddîn) Muhammed (1173-1206)'in gulâmı ve önde gelen kumandanlarından birisi idi. Gurlular'ın 1192'de müttefik Hindû racalarına karşı kazandığı Tarain (Triori) zaferi, Müslüman Türkler'in Hindistan'a yaptıkları akınlara hız kazandırmış ve kuzey Hindistan'da Türk idaresinin kurulmasının ilk adımını oluşturmuştur. Muizzeddîn Muhammed'in Horasan'da bulunmak zorunda olduğu zamanlarda, Hindistan fütuhâtını Kutbeddîn Aybeg idare etmekteydi¹. Aybeg, Ganj ve Cumne nehirleri arasında kalan şehirler ile kaleleri ardarda fethetmiş ve kuzey Hindistan'da Hindû nüfuzunu büyük ölçüde kırmayı başarmıştı. Gurlu hükümdarı Muizzeddîn Muhammed'in 1206'da bir suikaste kurban gitmesi üzerine, Gurlular Devleti'nin güney bölümü onun kumandanları arasında paylaşıldı. Bunlardan Tâceddîn Yıldız Gazne'de, Nâsireddîn Kabaca Multân ve Uça (Uccha)'da, Muhammed Bahüyâr Halacî Bihâr ve Bengâl'de bağımsız birer devlet kurdular². O sırada Gurlular'ın Hindistan velî'ahdı (*velî'ahd-i Hindûstân*) bulunan Aybeg ise, Lâhor'da "Sultan Kutbeddîn" unvanıyla tahta çıktı (18 Zilkâde 602/26 Haziran 1206). Böylece Delhi Türk Sultanlığı'nın temelleri atılmış oluyordu³. Kutbeddîn

¹ Erdoğın Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 322; M. Fuat Köprülü, "Aybeg" mad., *İA*.

² Minhâceddîn Ebû Ömer Osman b. Sirâceddîn Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, (nşr. Abdülhayy Habîbî), Tahran 1984, s. 406-407.

³ Fahreddîn Mübârekşâh Merverrüdü, *Târih-i Fahreddîn Mübârekşâh*, (ed. E. Denison Ross), London 1927, s. 28; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, s. 417; Ayrıca bk. J. Burton-Page, "Hind", mad., *EF*.

Aybeg'in kurmuş olduğu "Selâtin-i Muizziye" veya "Muizziler" adlarıyla da anılan bu hânedan, 1290 yılına kadar devam etmiştir. Aybeg'in haleflerinden İltutmuş devri (1211-1236), Delhi Türk Sultanlığı için bir gelişme dönemi oldu. İltutmuş, Tâceddîn Yıldız ve Nâsireddîn Kabaca'yı bertaraf ettikten sonra kuzey Hindistan'da Türk-İslâm hâkimiyetini yeniden kurup sağlamlaştırdı. Kuzeydeki Moğol tehlikesini, Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'ın Hindistan'a sığınma isteğini geri çevirerek (1224), uzaklaştıran İltutmuş, öte yandan Hind gazâlarına devam etmiş ve 1232'de Gvalyor, 1234'te Bhilsa ve Ucceyn'i fethetmek suretiyle Vindhya sıradağlarının kuzeyindeki bölgeye hâkim olmuştu. Sultan İltutmuş ayrıca Abbâsi halifesi Mustansır Billâh tarafından, "en-Nâsırü emîrül-mü'minin" unvanını alarak tanınan ilk Delhi Sultanıdır⁴.

İltutmuş'un 1236'da ölümünden sonra devletin idaresi, onun kırk Türk memlûk emîrinin (Çihilgân) eline geçti. Emîrler, nüfuzlarını devam ettirmek için zayıf hükümdarları tahta çıkarttular. Bu nedenle de 1236-1246 devresi, Delhi Sultanlığı için bir karışıklık devri oldu. Sultanlığın birliğini ancak yetenekli bir devlet adamı olan Balaban'ın önce nâ'ibliği, sonra da bağımsız idaresi temin etti. Aslen İltutmuş'un kırk Türk gulâmından biri olan Balaban, yaptığı reformlarla sultanlığı sağlam bir askerî ve idârî temel üzerine oturtmuş, Hind gazâları yerine kuzeyden sultanlığı tehdid eden Moğollar ile mücadeleyi ön plânda tutmuştur⁵. Balaban'ın 1287'de ölümü üzerine emîrler, onun torunlarından Keykubâd'ı "Sultan Muizzeddîn" unvanıyla tahta çıkarttular. Zayıf karakterli Muizzeddîn, Balaban'ın koymuş olduğu kuralları kaldırıp zevk ve sefahat hayatını tercih etti. Neticede ağır hastalanınca, tahttan uzaklaştırılıp yerine küçük yaştaki oğlu Keyümers geçirildi. Ancak onun nâ'ibi Halaç emîrlerinden Melik Firûz, sultanlığın idaresini ele geçirerek "Sultan Celâleddîn" unvanıyla tahta çıktı ve Muizziler'e son verdi (1290)⁶. Muizziler'in yerini alan Halaç ailesi, aslında eski bir Türk kabilesi olan ve kesin olarak tesbit edilmeyen bir tarihte Türkistan'dan göç edip doğu Afganistan ve Hindistan'ın kuzey hududlarında yerleşmiş bulunan Halaç Türkleri'ne mensupdular⁷. Gurlular'ın 1192'den itibaren Hindistan'a yapuk-

⁴ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 440-444.

⁵ Ziyâeddîn Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, (nşr. Seyyid Ahmed Hân), Osnabrück 1981² s. 25 vd.; Köprülü, "Balaban" mad., *İA*.

⁶ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 172-173; Ayrıca bk. S. Moinul Haq, "Khaldîs" mad., *Ef²*.

⁷ Halaçlar'ın yaşadıkları yerler hakkında bk. *Hudûd al-'Âlam, The Regions of the World*, 372 A.H.- 982 A.D., (İng. trc. V. Minorsky), London 1937, s. 111; Köprülü, "Halaç" mad., *İA*;

ları akınlarda, Halaç emîrleri ve Halaç Türkleri önemli rol oynamışlardı. 1290-1320 yılları arasında Delhi Sultanlığı'nı idare eden Halacîler hânedânının en göze çarpan şahsiyeti, kendisini ikinci bir İskender (Sikenderü's-sânî)⁸ olarak gören Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî (1296-1316), o devre kadar hiçbir müslüman hükümdarın teşebbüs etmediği bir dizi sefer düzenleyerek, İslâm dinini Hindistan'ın en güney ucuna kadar götürmüş ve bütün Hindü racalarını itaat altına almayı başarmıştı. Şimdi onun meliklik ve sultanlık devirlerinde izlediği fetih siyasetini açıklamaya çalışalım:

Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî, melikliği sırasında Hindistan üzerine iki sefer tertiplemiştir. Bunlardan özellikle ikincisi yani Devağîri (bugünkü Devletâbâd) seferi, Müslüman Türkler'in Hindistan içlerine yaptıkları ilk sefer olması bakımından büyük bir önem taşır. İlki olan Bhilsa (Vidişa) seferi ise, bir yağma akımı niteliğinde fakat, Devağîri seferi için bir hazırlık ve keşif harekâtı olmuştur.

Bhilsa Seferi

Melik Alâeddîn Halacî, 691 (1292) yılının sonlarına doğru amcası Sultan Celâleddîn Fîrûz-Şâh Halacî'nin iznini alarak Bhilsa üzerine sefere çıktı. Betva nehri kıyısında bir kasaba olan Bhilsa, o sırada Hindûlar'ın idaresindeydi. Melik Alâeddîn Halacî emrindeki kuvvetlerle iktâ'ı olan Karra'dan harekete geçti. Önce Uceyn'e giden yolu Hindûlar'dan temizleyen Alâeddîn, daha sonra âniden Bhilsa'yı ele geçirdi ve şehri yağmaladı. Bu akında Hindular'ın Betva nehrinin yatağına sakladıkları bronz putlar ortaya çıkarıldı ve tapınaklar tahrip edildi. Bhilsa'dan ele geçirilen ganîmet ile putlar sefer dönüşü Sultan Celâleddîn Fîrûz-Şâh'a takdîm edildi. Putlar sultanın emriyle, Müslüman halkın çîğnemesi için Delhi'nin Bedâûn Kapısı⁹ önünde yere atıldı. Melik Alâeddîn'in kazandığı bu zafer ve kendisine sunduğu hediyelerden çok memnun olan Sultan Celâleddîn, onu 'Âriz-ı memâlik¹⁰

Emel Esin, "Bütân-ı Halaç (M. VII-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 52 vd.

⁸ Bu ibâreyi Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî'nin paralarında da görmek mümkündür. Bunun için bk. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk (Haz.), *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974, s. 881; H. Nelson Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultâns of Dehli*, New Delhi 1974, s. 88.

⁹ XIV. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'ı gezen seyyâh İbn Battûta (*Rihle*, II, Mısır 1938, s. 17), Bedâûn Kapısı'nın Delhi şehrinin en büyük kapılarının birisi olduğunu kaydetmektedir.

¹⁰ 'Arz-ı memâlik veya 'Ariz-i valâ adıyla da anılan 'Ariz-ı memâlik, askerî işlerle uğraşan Divân-ı 'arz-ı memâlik'in başı idi. Görevi, ordudaki askerleri, teçhizatlarını ve hayvanlarını tefüş

tayin etmekle kalmamış, Karra'ya ilâve olarak Avadh (Oudh) vilâyetinin idaresini de vermişti. Diğer yandan Melik Alâeddîn, Bhilsa'da iken Devagiri racasının muazzam bir servete sahip olduğunu ve fillerinin çokluğunu duymuştu. Burayı ele geçirmek için plânlar yapan Alâeddîn, sultanın haberi olmadan Devagiri üzerine yürümek istiyordu¹¹.

Hırslı ve kurnaz mizacdaki Melik Alâeddîn'in asıl niyetinin Sultan Celâleddîn Fîrûz-Şâh'ı ortadan kaldırıp Delhi Sultanlığı tahtına oturmak olduğu rivâyet edilir. O, Devagiri'den yüklü bir ganîmet elde ettiği takdirde ileri gelen emîr ve devlet adamlarını kendi tarafına çekerek plânını uygulamayı düşünmekteydi. Nitekim Bhilsa seferi dönüşünde, Sultan Celâleddîn'den Çanderi¹² ve civarına bir sefer tertiplemek ve iktâ'ı olan Karra ve Avadh vilâyetlerinin vergisini bir defaya mahsus Delhi'ye göndermeyip düzenlenecek sefer için bir ordu kurmak hususlarında izin kopartmayı başardı¹³. Daha sonra Karra'ya geri dönen Alâeddîn, sultana söylediğinin aksine Çanderi'ye değil, önceden plânladığı gibi Devagiri Racialığı üzerine yapacağı seferin hazırlıkları ile meşgul oldu (693/1294)¹⁴.

Devagiri Seferi

Devagiri bölgesi, kuzey Hindistan ile Dekken yarımadası arasında yer almaktaydı ve milâdî VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar kuzeyden gelen hiç bir akına maruz kalmamıştı. Önceleri Çalukya Hânedânı'nın idaresindeki bu bölge, onlara bağlı olan Yadava hükümdarlarının eline geçtikten sonra büyük ve zengin bir devlet hâline gelmişti. Bu hânedândan Alâeddîn Halacî'nin çağdaşı Ramaçandra Deva (Râm Dîv)'nin 25 yıllık hükümdarlığı çok parlak geçmiş, Mâlva ve Mysore (Meysor)'u işgal eden Ramaçandra, Hindistan'ın en kudretli racası olmuştur. Ayrıca onun veziri Hemadpant sâyesinde Devagiri hazinesi dolmuş, ülke refaha kavuşmuş ve ticâret gelişmişti¹⁵.

etmek, sayımını yapmak gerektiğinde yeni asker yazmak ve askerlerin maaşlarını ödemek (Bk. İshîaq Husain Qureshi, *Administration of the Sultanate of Dehli*, Karachi 1958, s. 85).

¹¹ Emîr Husrev Dihlevî, *Miftâhu'l-fütûh*, Süleymaniye Küt., Hekimoğlu Ali Paşa Kit., nr. 651, vr. 468^a; Ziyâeddîn Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 220.

¹² Çanderi, 1293-95 yılları arasında bugün Cansi bölgesindeki Lâlitpûr'un 32 km. batısında yer alan Çanderi köyünün çok yakınındaydı. 1304-1307 yılları arasında ise şimdiki yerine gelmiştir (Bk. Kishori Saran Lal, *History of the Khaljîs*, 1290-1320, London 1967, s. 40).

¹³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 220-221; Hâce Nizâmeddîn Ahmed, *Tabakât-ı Ekberi*, I, Kalkûta 1913, s. 128-129.

¹⁴ Muhammed Kâsım Hindûşâh Firişte, *Gülşen-i İbrâhîmî*, I, Kanpûr 1884, s. 94-95.

¹⁵ Lal, *a.g.e.*, s. 38-39.

Alâeddin Halacî, 7-8 bin süvariyle¹⁶ Karra'dan Devagiri'ye doğru yürüdü (19 Rebiülâhır 695/25 Şubat 1296)¹⁷. Fakat asıl maksadını gizlemeye gayret gösterdi ve Çanderi seferine çıkıyormuş gibi davrandı. Yokluğunda Karra ve Avadh'ın idaresine yakın arkadaşı Melik Alâülmülk¹⁸ bakacaktı. Melik Alâeddin'in gizli plânlarını bilen Alâülmülk'ün diğer bir görevi ise, Alâeddin seferde iken, onun hakkında Sultan Celâleddin Fîrûz-Şâh'a yalan haberler ulaştırmak¹⁹.

Alâeddin, en kısa zamanda hedefe ulaşip başarıyla geri dönmek zorundaydı. Bu nedenle Dekken'deki güçlü Hindü racalarının düşmanlığını uyandırmamaya, Delhi'deki melik ve emîrlerin şüphesini çekmemeye ve Çanderi'ye yapılacak sefer için gerekli süreden fazlasını kaybetmemeye özen gösterdi. Önce Çanderi ve Bhilsa'yı geçti, Vindhya sıradağlarını ve yolu üzerindeki nehirleri aşip iki ay süren yolculuktan sonra Berar bölgesindeki İliçpûr'a²⁰ ulaştı. Burada ordusunun dinlenmesi için iki gün konaklayarak kuvvetlerini düzene soktu²¹. Alâeddin, İliçpûr'da iken durumlarını şüpheli gördüğü yerel idarecileri ve halkı sâkinleştirmek maksadıyla, kendisinin Sultan Celâleddin'in sarayında sevilmeyen bir kişi olduğu için Devagiri racalığına bağlı olan Telingana bölgesindeki Racamundri (Racmundri) racası ile ittifak yapmaya gelmiş olduğuna dair bir söylenti yaymıştı²². Bundan sonra ordusuyla İliçpûr'dan ayrılan Melik Alâeddin, Devagiri'nin yaklaşık 20 km. batısındaki Ghati Lacura geçidinden geçti ve Devagiri racası Ramaçandra'ya tâbi bir Hindü reisi olan Kanha'nın hâkimiyet sâhasına girdi. Kanha, Alâeddin ile savaşmak üzere adamlarını topladı. Başlangıçta Kanha'nın kuvvetleri üstünlük sağladılarsa da, Alâeddin'in ordusu karşısında ağır kayıplar vererek geri çekilmeye mecbur oldular.

¹⁶ Berenî (*Târîh-i Fîrûz-şâhî*, s. 222), Melik Alâeddin'in 3-4 bin süvari ve 2 bin yaya asker ile, Firişte (Gülşen, I, s. 95)ise, 7-8 bin süvariyle yola çıktığını kaydetmektedir. Ancak o zamanın şartlarında Devagiri gibi uzak bir yere yaya askerle gidilmiş olması pek muhtemel gözüküyor. Bu nedenle Firişte'nin verdiği rakam bizce daha akla yakındır.

¹⁷ Emîr Husrev Dihlevî, *Hazâ'inü'l-fütûh (Khazain-ul-Futuh)*, (İng. trc. Wahid Mirza), Lahore 1975, s. 5.

¹⁸ Melik Alâülmülk, tarihçi Ziyâeddin Berenî'nin amcası olup, Alâeddin Halacî'nin sultanlığı zamanında uzun bir süre Delhi kutvalliği yapmıştı (Bk. Berenî, *aynu yer*).

¹⁹ Berenî, *aynu yer*; Krş. Lal, a.g.e., s. 40.

²⁰ İliçpûr, o sıralarda yerel Hindü hânedanlarından Yadavalar'ın bir ileri karakolu idi (Bk. Lal, *aynu yer*).

²¹ Berenî, *aynu yer*; Krş. Lal, a.g.e., s. 41.

²² Firişte, *Gülşen*, I, s. 95; Ayrıca bk. *Cambridge History of India*, III, Turks and Afghans, (ed. Wolseley Haig), Cambridge 1928, s. 96.

Alâeddîn Halacî savaşı kazanmış ama, Dekken halkının döğüşken tabiatında olduklarını görmüşdü. Bu sebeple asıl hedefi olan Devagiri üzerine harekete geçmeden önce, kumandanları ve askerleriyle görüşerek, onları tehlikelere karşı uyardı ve kazanacakları serveti gözlerinde canlandırmak suretiyle teşvik etti²³. Alâeddîn'in ordusu Devagiri önlerine ulaştığında, Raca Ramaçandra şehirde bulunuyordu. Ancak Devagiri ordusu, Ramaçandra'nın büyük oğlu Singhana Deva'nın kumandası altında uzak bir yere -muhtemelen güneydeki Hoysala racalarının ülkesine- gitmişti. Dehşete kapılan Ramaçandra, şehir halkı ve hizmetkârları arasından aceleyle topladığı 2-3 bin kişilik bir kuvveti Alâeddîn'i karşılamak için Ghati Lacura'ya gönderdi²⁴. Şehirden birkaç kilometre uzaklıkta yapılan savaşta Hindû kuvvetleri bozguna uğratıldı. Ordusunun mağlup edildiğini öğrenen Ramaçandra, Devagiri kalesine kapanıp elindeki cüz'i kuvvetle savunma yapmaya hazırlandı ve dışarıdan yardım beklemeye başladı. Alâeddîn ise, Devagiri şehrini tamamen yağmaladı ve Ramaçandra'ya ait ahırlardan 30-40 fil ve birkaç bin at ele geçirdi. Şehrin ileri gelenleri, Brahmanlar ve tüccarlar Alâeddîn'in askerleri tarafından esir alınmışlardı²⁵.

Şehrin yağmalanmasından sonra Alâeddîn, 195 metre yükseklikteki sarp bir tepede bulunan, suru, tabyaları ve 15 metre derinliğindeki hendegi ile Ortaçağ Hindistanı'nın en müstahkem kalelerinden birisi olan Devagiri kalesini kuşatma altına aldı²⁶. Alâeddîn, bir yandan kuşatmaya devam ederken, diğer yandan da kendi kuvvetlerinin, arkasından Devagiri'ye gelmekte olan sultanın 20 bin kişilik ordusunun sadece öncü birlikleri olduğu hakkında bir söylenti yaymıştı. Bu söylenti, bütün Dekken'e korku saldı²⁷.

Herhangi bir yardımın gelmediğini gören ve zâten silâh, asker ve erzak bakımından kötü durumda olan Ramaçandra, Delhi Sultanı'nın bütün Dekken'i fethetmek niyetinde olmasından korkarak, başka kuvvetler gelmeden önce bir barış antlaşması yapmak için elçilerini Alâeddîn'e gönderdi. Ramaçandra elçileriyle gönderdiği mektupta, Alâeddîn'in Devagiri'ye hücumunun âni olduğunu, şehri korumasız bulduğı için serbestçe ilerleyebildiğini, bununla birlikte sayısız ordulara kumanda eden Dekken racalarının

²³ Lal, a.g.e., s. 42.

²⁴ Firişte (*Gülşen*, I, s. 95), ve Nizâmeddîn Ahmed (*Tabakât*, I, s. 130), Ramaçandra'nın bizzât topladığı kuvvetlerin başında Melik Alâeddîn Halacî ile savaştığını yazmaktadırlar.

²⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûz-şâhi*, s. 222-223; Nizâmeddîn Ahmed, *aynı yer*; Firişte, *aynı yer*.

²⁶ Lal, a.g.e., s. 43.

²⁷ Firişte, *aynı yer*.

onu hâlâ kuşatabileceklerini, uygun miktarda bir savaş tazminâtını (na'l-bahâ)²⁸ kabul edip ele geçirdiği ganimetlerle, vaktinde Devagiri'den sessizce çekilip gitmediği takdirde, dönüş yolu üzerinde bulunan 40 bin kişilik orduya sahip olan Mâlva ve çok sayıda süvari ve piyâdesi bulunan Hândeş ve Gondvana racalarının, onun geri dönmesine göz yummayacaklarını yazıyordu²⁹.

Alâeddîn, bir an önce Karra'ya dönmek istediğinden, racanın teklifini kabul etti. Yapılan antlaşmaya göre, Alâeddîn ele geçirdiği ganimetler, filler ve atların yanısıra Ramaçandra'dan savaş tazminatı olarak 50 menn³⁰ altın, birkaç menn inci ve kıymetli kumaşlar alacaktı. Bunun üzerine Alâeddîn şehre girişinin onbeşinci günü sabahında, aldığı esirleri serbest bırakıp geri dönmeye karar vermişti. Fakat Ramaçandra'nın oğlu Singhana Deva'nın Devagiri ordusu ile şehre dönmesi üzerine gelişen olaylar yüzünden antlaşmanın şartları yerine getirilemedi³¹.

Şehrin düştüğünü ve kalenin de kuşatma altında olduğunu öğrenen Singhana Deva, Müslümanlar ile savaşmak için hazırlık yaptı. Bu sırada Melik Alâeddîn'in ordusu Devagiri önlerinden geri çekilmekteydi. Müslüman kuvvetleri şehirden yaklaşık 2,5 km. kadar uzaklaştıklarında Raca Ramaçandra, Singhana'ya gönderdiği mesajda, "Her ne olduysa oldu, çok şükür bize bir zarar gelmedi. Eğer halk bir eziyet gördüyse, bunu en iyi biçimde telâfi edebilirim. Fakat gördüm ki, Türkler yani Müslümanlar acayip bir tâfedirler; onlarla savaşmamak gerekir" diyerek oğlunu uyarıyordu. Ancak Ramaçandra'nın antlaşmanın bozulmaması için gösterdiği bu ihtimam işe yaramadı. Singhana Deva babasının uyarılarına kulak asmayarak savaşmakta ısrar etti ve Melik Alâeddîn'e tehdit dolu bir mektup yolladı. Bu mektupta, Melik Alâeddîn'e eğer canını biraz olsun seviyor ve bu tehlikeli durumdan kurtulmak istiyorsa, Devagiri'den ele geçirdiği her şeyi geri vermesini ve kurtuluşu ganimet bilip ülkesine geri dönmesini bildirmekteydi. Singhana'nın kendisine meydan okumasına kızan Alâeddîn, mektubu getiren elçilerin yüz-

²⁸ Na'l-bahâ hakkında ayrıntılı bilgi için bk. E. Merçil, "Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Belleiten*, LX, Sayı 227, Ankara 1996, s. 21-32.

²⁹ Firişte, *aynu yer*.

³⁰ XIV. yüzyılda Hindistan'da bir menn 11 ilâ 12 kg.'lık bir ağırlık ölçüsü birimiydi (Bk. Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", (Çev. Acar Sevim) *Marmara Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 1990, s. 27-28.

³¹ Firişte, *Gülşen*, I, s. 95-96; Krş. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987, s. 303; M. Fuat Köprülü, "Alâeddîn Halacı" mad., *IA*.

lerini siyaha boyayarak geri gönderdi ve savaşmak için askerlerini düzene soktu. Melik Nusret Câliseri'yi³² de muhtemel bir hurûc harekâtına karşı bin kişilik bir kuvvetle kale kuşatmasında bıraktı ve ordusunun geri kalan kısmı ile Singhana'ya doğru ilerledi³³.

Yapılan savaşta Hindû kuvvetleri sayıca kalabalık olduğundan, başlangıçta Melik Alâeddîn'in ordusunu geri çekilmeye mecbur ettiler. Fakat tam o sırada kale kuşatmasındaki Melik Nusret Câliseri'nin emrindeki bin süvari ile mücâdeleye katılması, savaşın kaderini değiştirdi. Melik Nusret kumandasındaki birliğin kaldırdığı toz bulutu, Hindû askerlerini yanıltmış ve onlarda Delhi Sultanı'nın ordusunun gelmiş olduğu zannını uyandırmıştı. Bunun üzerine paniğe kapılan Hindûlar, bozgun halinde kaçmaya başladılar. Savaşı kazandığını anlayan Melik Alâeddîn, kuşatmaya geri dönerek kaleyi sıkıştırılmaya devam etti. Ayrıca savaşta esir alınan birçok asker ve Brahman'ı öldürttü ve Raca Ramaçandra'nın yakın akrabaları ile ileri gelen adamlarını zincir ve boyunduruklara vurulmuş halde Devagiri kalesi önünde teşhir etti³⁴.

Dehşete kapılan Ramaçandra, yakın adamları ile durumu müzâkere etti ve Gulbarga, Telingana, Mâlva ve Hândeş racalarından yardım istenmesi için emir verdi. Ancak Raca'nın en büyük sıkıntısı yiyecek kıtlığı idi. Bu sebeple Melik Alâeddîn Halacî'ye bir mektup gönderdi. Mektubunda anlaşmayı bozmuş olduğunu, son yapılan savaşta kendisinin sorumlu tutulmaması gerektiğini yazmaktaydı³⁵.

Melik Alâeddîn, Ramaçandra'nın sıkıntısının sebebini sezdiğinden, elçiler, kaleyi savunanların açlığın eşiğinde olduklarını doğrulayınca kadar görüşmeleri bir bahane ile erteledi. Nihâyet Ramaçandra'nın yolladığı elçilerin şiddetli ısrarları karşısında bir antlaşma yapmaya râzı oldu. Onun bu defa öngördüğü şartlar çok daha ağır olmuştu. Buna göre, Raca Ramaçandra, İliçpûr bölgesinin gelirlerini her yıl Melik Alâeddîn'e göndermeyi taahhüt etmekteydi. Melik Alâeddîn buna ilâve olarak Raca'dan yüklü bir savaş taz-

³² Melik Nusret Câliseri, Alâeddîn'in en yakın adamlarından biri olup, onun Delhi Sultanlığı tahuna oturmasından sonra "Nusret Hân" unvanını almıştı. Kaynaklarda daha ziyâde bu unvanla anılmaktadır.

³³ Firişte, *Gülşen*, I, s. 95-96; Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 44-45; Bayur, *a.g.e.*, I, s. 303-304.

³⁴ Firişte, *aynu yer*; Krş. Bayur, *a.g.e.*, s. 304.

³⁵ Firişte, *aynu yer*.

minatu alacaktı. Tarihi Firişte³⁶, bu savaş tazminâtının 600 menn altın, 7 menn inci, 2 menn çeşitli mücevherler, bin menn gümüş, 4 bin parça ipekli kumaş ve daha birçok değerli eşyadan oluştuğunu kaydetmektedir. Raca Ramaçandra, savaş tazminâtını ödedikten sonra kızlarından birini de Melik Alâeddîn ile evlendirdi. Emir Husrev'in ifâdesine bakılırsa³⁷, Melik Alâeddîn Devagiri'de kaldığı süre zarfında, Hindû tapınaklarını câmiye çevirip içlerine hutbe okunması maksadıyla minberler ve mihrâblar yaptırmıştı. Aldığı bütün esirleri serbest bırakan Alâeddîn, 25 gün sonra Devagiri'den ayrıldı. Dönüş yolu üzerinde bulunan Çavhan Racputları'nın idaresindeki Asîrgarh³⁸ kale-sini ele geçirdi ve uzun bir yolculuktan sonra iktâ'ı olan Karra'ya ulaştı³⁹ (28 Receb 695/1 Haziran 1296)⁴⁰. Devagiri seferinin en mühim sonucu, Müslümanlar'a Dekken'deki yerli devletin zaafını göstermesi olmuş; güney Hindistan'ın Türk hâkimiyetine girmesinde ilk adım bu suretle atılmıştır.

Karra'da durumunu kuvvetlendiren Melik Alâeddîn, kısa süre içinde merkezdeki emîr ve melikleri, devlet ileri gelenlerini ve halkı kendi tarafına çektikten sonra Delhi üzerine yürüdü ve burada "Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh" adıyla tahta oturdu (22 Zîlhicce 695/21 Ekim 1296)⁴¹. Devlet kademelerine gerekli tayinleri yaptıktan ve siyâsî iktidârını sağlamıştırdıktan hemen sonra, vakit kaybetmeksizin en büyük gayesi olan bütün Hindistan'ın fethi düşüncesini uygulamaya koydu. Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın ilk hedefi Baghela Racputları'nın idaresindeki Gucerat oldu.

Gucerat Seferi

Gucerat Racalığı, ortaçağlarda Hindistan'ın en zengin bölgelerinden biri idi. En başta gelen liman şehri Kambay (Kenbâyet), Arabistan ve İran gibi ülkelerle çok sıkı ticârî münâsebetlerde bulunmaktaydı. Araplar'ın kuzey Hindistan'a girmelerinden sonra (milâdi VIII. yüzyıl başı), Müslüman tüccar-

³⁶ Lal (a.g.e., s. 46), bu listenin Bereni ve Emir Husrev'in eserlerinde bulunmadığını belirterek Firişte'nin hayâl ürününden başka birşey olmadığını ifade etmektedir.

³⁷ Bk. *Miftâhu'l-fütûh*, vr. 468^b.

³⁸ Asîrgarh, İliçpûr'un bausında ve Tapü nehrinin kuzeyindedir.

³⁹ Lal, a.g.e., s. 46; J. Burton-Page, "*Khândeshî*" mad., *ET*².

⁴⁰ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 5; Ayrıca bk. Lal, a.g.e., s. 50-51.

⁴¹ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 6; Yahyâ b. Ahmed b. Abdullah Serhindî, *Târîh-i Mübârek-şâhi*, (İng. trc. K.K. Basu), Karaçi 1977, s. 68; Krş. Enver Konukçu, "Halaciler" mad., *DİA*.

lar da bu bölgeye yerleşmişler, ticaretin daha fazla gelişmesini ve Gucerat'ın zenginleşmesini sağlamışlardı⁴².

Gucerat'ı idare eden Çalukya Hânedânı'ndan son raca, bir erkek velî'ahd bırakmadan ölünce, hükümdarlık onlarla evlilik yoluyla akrabalığı bulunan Baghela Racputları'nın eline geçti. Baghela Racputları, Türkler tarafından fethine kadar yani yarım yüzyıldan fazla bir süre Gucerat'ı idare ettiler. Gucerat'ın Hindistan hâkimiyeti bakımından önemini çok iyi bilen Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, bölgeyi İslâm hâkimiyeti altına almaya karar verdi ve iki büyük emîri Uluğ Hân⁴³ ve Nusret Hân'ı Gucerat'ın fethiyle görevlendirdi.

Uluğ Hân ve Nusret Hân'ın kumandasındaki Halacî ordusu 20 Cemâzûlevvel 698 (23 Şubat 1299) tarihinde Delhi'den Gucerat'a hareket etti⁴⁴. Ordunun bir kısmı Uluğ Hân'ın idaresinde Cayselmir'i⁴⁵ ele geçirmeye ve sonra Nusret Hân'ın kuvvetlerine katılmaya memur edilmişti. Uluğ Hân emrindeki kuvvetlerle Sind'e doğru ilerledi ve Cayselmir'e bir akın yaptı. Birçok Hindü öldürüldükten sonra, Cayselmir kalesi zaptedildi. Uluğ Hân 200 kişilik bir garnizonu Cayselmir'de bırakarak Çitor yakınlarında Nusret Hân'ın kuvvetlerine katıldı. Delhi'den Gucerat'a giden en kısa yol Calor⁴⁶ üzerinden geçmekteydi. Bu sebeple Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Calor racası Kanhar Deva'dan ordusunun ülkesinden geçmesine müsaade etmesini istemişti. Ancak Kanhar Deva bunu reddedince, Halacî ordusu Çitor bölgesinden ilerlemek zorunda kaldı ve Banas nehrini geçtikten sonra Radosa kalesine sahip oldu⁴⁷. Bir süre sonra Gucerat bölgesine giren ordu, başkent Anhilvara'ya⁴⁸ hücum etti. Gucerat racası Karan Baghela, emrinde 30 bin sü-

⁴² Lal, a.g.e., s. 67.

⁴³ Uluğ Hân, Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın kardeşi Elmas Beg olup, onun tahta çıkmasından sonra kendisine bu unvan verilmişti.

⁴⁴ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 25.

⁴⁵ Cayselmir, Sind'in kuzeydoğusunda etrafı çöllerle çevrilmiş verimli bir vaha idi (Bk. Lal, a.g.e., s. 81).

⁴⁶ Calor, Hindistan'ın kuzeybatısında Kûç bataklığına dökülen Luni nehrinin batısında Hindü egemenliğindeki bir kaleydi.

⁴⁷ Lal, a.g.e., s. 68-69.

⁴⁸ Müslüman Hindistan tarihçilerinin "Nehrvâla" diye zikrettikleri Anhilvara bugünkü Patan şehridir.

vari, 80 bin piyâde ve 30 fil⁴⁹ bulunmasına rağmen, Delhi Sultanlığı ordusunun ânî hücumuna karşı koymayıp, Anhilvara'yı terketti ve Devagiri racası Ramaçandra'ya sığındı⁵⁰. Raca Karan'ın bütün kadınları, filleri⁵¹ ve hazinesi ele geçirdi. Uluğ Hân ordusunun bir kısmını Raca Karan'ı takip etmekle görevlendirdi ve diğer bir kısmıyla bizzât Somnât üzerine yürüdü. Somnât'daki bütün tapınaklar ve putlar tahrip olundu. Uluğ Hân bölgede İslâm dininin yayılması için bir de mescid yaptırdı⁵². Somnât'daki putların en büyüğü ise, teşhir için Delhi'ye gönderildi.

Diğer taraftan Nusret Hân, emrindeki kuvvetlerle deniz kıyısındaki Kambay şehrine gitmiş ve burayı yağmalayarak değerli eşyalar ve mücevherler ele geçirmişti. Ayrıca Kambay'da bulunduğu sırada, Kâfûr adında bir köle satın almıştı. Bu köle, ileride Sultan Alâeddîn'in en seçkin adamı olacak, hattâ hükümdar nâibliğine kadar yükselerek Dekken ve güney Hindistan'ın Müslüman Türkler tarafından fethinde başrolü oynayacaktı. Bin dinâra satın alındığından ona "Hezârdînârî" adı verilmişti⁵³.

Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, yeni fethedilen Gucerat'ın idaresine kayınbirâderi Sencer Beg yani Alp Hân'ı⁵⁴ tayin etti. Bölgede işi biten Uluğ Hân ve Nusret Hân'ın kumandasındaki Halacı ordusu ise, Delhi'ye dönmek üzere yola çıktı.

Ranthambor Seferi

Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Gucerat seferinden sonra, Racputana bölgesinin zaptedilmesine karar verdi. Bu bölgeye yapılacak seferin asıl hedefi, Hindistan'ın en müstahkem kalelerinden biri olan Ranthambor⁵⁵ idi. Gucerat seferi dönüşü Calor yakınında orduda isyan çıkaran elebaşılardan

⁴⁹ Serhindi, *Târih-i Mübârek-şâhi*, s. 74; Abdülkâdir Bedâûni, *Mütehâbü't-tevârih*, I, (İng. trc. G.A. Ranking), Delhi 1986, s. 255.

⁵⁰ Emir Husrev (*Deval Rani ve Hızır Hân*, nşr. Muhammed Vefâ Bakayef, Duşanbe 1975, s. 90), Raca Karan'ın Devagiri racası Ramaçandra'nın oğlu Singhan (Singhana) Deva'ya ilticâ etmek için kaçtuğunu kaydetmektedir.

⁵¹ Serhindi (*Târih-i Mübârek-şâhi*, s. 75), Uluğ Hân'ın 20 fil ele geçirdiğini belirtmektedir.

⁵² Serhindi, *aynı yer*.

⁵³ Bereni, *Târih-i Firûz-şâhi*, s. 251-252; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât*, I, s. 141. Bedâûni, *Mütehâb*, I, s. 256.

⁵⁴ Alp Hân Sencer Beg, Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın ikinci hanımının kardeşidir ve Gucerât valiliği sırasında Anhilvara (Nehrvâla)'da "Adine Câmîi" adında 1305 yılına tarihlenen bir câmî yaptırmıştır (Bk. *Encyclopaedia of India*, XXX, Gujarat, ed. N. Prabha Chopra, New Delhi 1992, s. 251).

⁵⁵ Ranthambor, o zamanın şartlarına göre Delhi'den iki haftalık mesafede olup surları yaklaşık 18 km. uzunlukta idi (Bk. Emir Husrev, *Deval Rani*, s. 70-71).

Muhammed-şâh ve kardeşi Kebrû'nun Ranthambor racasına ilticâ etmeleri de Sultan Alâeddîn'e buraya sefer düzenlemesi için bir bahane hazırlamıştı.

Sultan Alâeddîn, Bayâna vâlisi Uluğ Hân'ı emrindeki kuvvetlerle Ranthambor üzerine gönderirken, Nusret Hân'a da iktâ'ı olan Karra ve civarındaki bütün askerlerini toplayıp Uluğ Hân'a yardım etmek üzere yola çıkmasını emretti. Uluğ Hân ve Nusret Hân'ın kumandasındaki Delhi Sultanlığı ordusu⁵⁶, yolu üzerindeki Châin⁵⁷ kalesini âni bir hücumla zaptetti⁵⁸. Ordunun Ranthambor'a ulaşmasından önce, Uluğ Hân, Raca Hammîr Deva'ya bir mesaj göndererek Sultan Alâeddîn'in Raca'ya karşı bir garazı olmadığını ve eğer kendisine ilticâ eden âsileri öldürür ya da sultana teslim ederse, Delhi Sultanlığı ordusunun Delhi'ye geri döneceğini, bu şartlara uyulmadığı takdirde ise, sonuçlarına karşı hazırlıklı olunmasını bildirdi. Fakat Uluğ Hân'ın bu mesajı Hammîr Deva'yı hiç korkutmadı. Yakın adamları, ona sultanın ordusunun Ranthambor'u kuşatması halinde halkın çok acı ve zorluk çekeceğini açıklayarak mülteci âsileri Sultan Alâeddîn'e göndermesini tavsiye ettilerse de, Raca bunu şiddetle reddetti. Bu sebeple Uluğ Hân'a haber göndererek Sultan Alâeddîn'in düşmanlığını kazanmak istemediğini, fakat ondan korkmadığını da bildirdi⁵⁹.

Uluğ Hân, Raca Hammîr Deva'nın bu cevabı üzerine, ordunun başında Ranthambor'a yürüyerek kalenin yakınında ordugâhını kurdu ve kuşatma için gerekli hazırlıkların yapılmasını, emretti (Receb 700/Mart-Nisan 1301). Kale çok müstahkem olduğundan çarpışmalar iki tarafın birbirleri üzerine mancınıklarla taş güllerle yağdırması ile başladı⁶⁰. Bu sırada kaleden fırlatılan bir taş Nusret Hân'a isâbet etti. Nusret Hân aldığı yararın etkisiyle

⁵⁶ Hindü kaynağı *Hammîr Kavya*'ya göre, Halacî ordusu 80 bin süvari ve çok sayıda piyâde den meydana gelmekteydi (Naklen Lal, *a.g.e.*, s. 84).

⁵⁷ Bedâûnî (*Müntehâb*, I, s. 257), Châin'in "Nev-şehr (Yenişehir)" adıyla meşhur olduğunu kaydetmektedir. Lal (*aynı yer*)'e göre, Châin, Bedâûnî'nin Nev-şehr adıyla zikrettiği ve Ranthambor'un doğusunda yer alan Naigaon'dur.

⁵⁸ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 272.

⁵⁹ Lal, *a.g.e.*, s. 84-85.

⁶⁰ Raca Hammîr Deva'nın sahip olduğu kuvvetlerin sayısı hakkında kaynaklar değişik rakamlar vermektedirler. Emir Husrev (*Deval Rani*, s. 70)'in kaydına göre, Raca Hammîr'in 10 bin adet hızlı koşan arap atı, sırtlarında tahirevanları olan savaş filleri ve sayısız asker ve kumandanı vardı. Serhindî (*Târih-i Mübârek-şâhî*, s. 76), Raca'nın 12 bin süvari, sayısız piyâde askeri ve meşhur filleri olduğunu yazarken, Firişte (*Gülşen*, I, s. 106) mübalağaya kaçarak 200 bin kişilik bir orduya sahip olduğunu belirtmektedir.

birkaç gün sonra öldü⁶¹. Bu durum askerlerin mânevîyatlarını bozdu ve bir sessizlik başladı. Kaledeki Hindûlar ise, Halacî ordusundaki sessizliğin bir mağlubiyet alâmeti olduğunu düşünerek şiddetli bir hurûc harekâtında bulundular. Uluğ Hân, buna karşı koyamadı ve emrindeki kuvvetlerle Châin'e çekildi⁶². Daha sonra da Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'a bir mektup yazarak, durumun ciddiyetini bildirdi. Bu haber üzerine Sultan Alâeddîn, ordunun başında bizzât Ranthambor kuşatmasını idare etmek maksadıyla Delhi'den ayrıldı⁶³. Fakat Tilpat'da⁶⁴ konakladığı sırada yeğeni Vekil-i der⁶⁵ Eğit (Yigit) Hân'ın tertiplemediği bir suikast teşebbüsü ve ardından patlak veren isyan hareketini basturmakla bir süre uğraşmak zorunda kaldı⁶⁶. Âsilerin cezalandırılmasından sonra Ranthambor'a doğru yürüyüşüne devam ederek ordugâhını kalenin karşısındaki Ran adı verilen tepede kurdu. Sultanın gelişiyle, yarım kalan kuşatma harekâtı yeniden başladı; güç, moral ve teçhizat bakımından takviye edilen askerler, kuşatmaya dört elle sarıldılar. İstihkâmlar kurulması için dikilen torbalara kum dolduruldu ve bunlar üst üste kondu. Bu istihkâmların üzerine yerleştirilen mancınıklar ile kalenin içine taş güller atılmaya başlandı. Kaledeki Hindûlar da buna mancınıklarıyla yanan güller atarak karışıklık veriyorlardı. Bu çarpışmalarda her iki taraf da çok kayıp verdi. Sultan Alâeddîn ise bir yandan kuşatma harekâtı ile ilgilenirken, diğer yandan Châin civarına aynklar düzenlemiş ve güneyde Dhâr şehrine kadar olan yerler fethedilmişti⁶⁷.

Ancak kuşatmanın uzaması Halacî ordusunda gerginliği arttırmıştı. Memleketlerinden uzakta kalmak, askerleri kaderlerinin Ranthambor surları önünde ölmek olduğuna inandırmış ve hepsini ümitsizlik kaplamıştı. Sultan Alâeddîn ise, soğukkanlılığını koruyarak hiçbir şeyden endişe etmiyormuş

⁶¹ Nusret Hân, kalenin Navlakhi adı verilen ana kapısının önünde şehid düşmüştü (Bk. Lal, a.g.e., s. 85).

⁶² Firîşte, aynı yer.

⁶³ Berenî, aynı yer.

⁶⁴ Tilpat, eski Delhi'nin doğusunda ve Kilukheri'nin güneyinde yer alan bir menzildir (Bk. Lal, a.g.e., s. 87).

⁶⁵ Saray kapılarının anahtarlarının muhâfızı olan Vekil-i der, bütün sarayın idaresine bakar, saray personelinin maaşlarını dağıtır ve sultanın çocuklarının eğitimlerini düzenlerdi. Saray mutfağı, sultanın elbiseleri ve saray ahırlarının hepsi onun denetimindeydi. Bu ağır görevinde ona vekili Nâ'ib-i Vekil-i der yardımcı olurdu (Daha fazla bilgi için bk. Qureshi, a.g.e., s. 59-60; Lal, a.g.e., s. 160).

⁶⁶ Eğit (Yigit) Hân isyanı ve Ranthambor kuşatması sırasında çıkan diğer isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lal, a.g.e., s. 86-92.

⁶⁷ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 277.

gibi davranmakta fakat peşpeşe çıkan isyanların sebepleri ve kuşatmadaki son durum hakkında, yakın adamlarıyla müzâkerelerde bulunmaktaydı. Yorgun olmalarına rağmen kuşatmanın zorluklarına göğüs geren askerler, Ranthambor surlarına yaklaşmak için, kalenin önündeki hendeği ağaç kütükleriyle doldurmaya çalıştılsa da, Hindûlar'ın attıkları yanan odunların kütükleri tutuşturması buna engel oldu. Fakat bu sırada harekete geçen Sultan Alâeddîn'in süvarileri kalenin önündeki hendeğin bir bölümünü doldurmayı başardılar. Bundan sonra kum dolu torbaların yetmemesi üzerine askerler pantolonlarını torba haline getirip içlerine kum doldurdular ve sonuçta kalenin burçlarına ulaşan yüksek bir istihkâm yaptılar. Ancak Hindûlar'ın yeniden başlattığı yoğun mancınık atışı, Halacî kuvvetlerinin iki veya üç haftadan daha fazla bir süre boyunca kalenin burçlarına yaklaşmalarına mâni oldu⁶⁸. Bununla beraber kalede erzak azalmış ve Hindûlar yiyecek sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Emîr Husrev Dihlevî⁶⁹, Ranthambor'daki erzak kıtlığının ne kadar yüksek boyutta olduğunu "bir pirinç tanesi 10 altına satılır oldu" sözleriyle açıklamaktadır.

Dışarıdan Halacî ordusunun yaptığı baskı ve içeriden yiyecek azlığının yarattığı gerginlik, Raca Hammîr Deva'yı tamamen umutsuzluğa düşürmüştü. Ranthambor'un Müslümanlar'ın eline geçeceğini anlayan Hammîr Deva, kalenin bulunduğu sarp tepenin üzerinde büyük bir ateş yakılmasını istedi ve Hindû geleneklerine uygun olarak bütün kadınlarını ve çocuklarını alevlerin içine attırdı. Daha sonra birkaç sâdik adamı⁷⁰ ve kalan askerleri ile birlikte son bir hücumda bulundu. Raca ve yanındakilerin hemen hepsi bu son çarpışmada öldürüldüler ve Ranthambor kalesi fethedildi (3 Zilkâde 700/10 Temmuz 1301)⁷¹. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Ranthambor'daki bütün Hindû tapınaklarını tahrip etti ve kuşatma sırasında kendi tarafına geçmiş

⁶⁸ Lal, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁹ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 28. Lal, (*aynı yer*) ise, Hindû kaynaklarından *Hammîr Kavya*'ya dayanarak, Raca Hammîr Deva'ya düşmanlık besleyen Sercan-şâh adındaki bir Hindû'nun Sultan Alâeddîn'in tarafına geçtiğini ve gizlice kaledeki erzak depolarına girip, hayvan postu koyarak yiyecekleri pislettiğini zikretmektedir.

⁷⁰ Lal (*a.g.e.*, s. 94), bunların 9 kişi olduklarını yazmakta ve adlarını şöyle sıralamaktadır: Raca Hammîr'in kardeşi Viram, Tak Gangadhar, Ranthambor'a ilticâ eden dört âsi emir, Kşetra Singh Parmar ve adı bilinmeyen iki kişi (Kırs. *Cambridge Hist. of. Ind.*, III, s. 517).

⁷¹ *The Campaigns of 'Alâ'u'd-dîn Khilji being the Khazâ'inul Futûh Hazrat Amîr Khusrâu of Delhi*, (İng. trc. Muhammad Habib), Madras 1931, s. 41; Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 94.

olan Hindûları, velînimetleri olan Raca Hammîr Deva'ya bağlı kalmadıkları gerekçesiyle öldürttü⁷².

Sultan Alâeddîn, Ranthambor ve Châin'in idaresini kardeşi Uluğ Hân'a verdikten sonra, Delhi'ye geri döndü. Bundan 4-5 ay sonra Uluğ Hân, Telingana ve Ma'bar bölgeleri üzerine sefere çıkmaya memur edildi. Ancak sefer tedârikini görmek için Delhi'ye doğru yola çıktığı sırada âniden öldü. Sultan Alâeddîn kardeşinin ölümü nedeniyle bir süre yas tuttu ve sonra yeniden Hindistan seferlerine devam etti⁷³.

Çitor'un Zaptı

Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Ranthambor'un fethinden iki yıl sonra (702/1302-1303), Beren vâlisi Dâdbeg⁷⁴ Melik Fahreddîn Cavna⁷⁵ ve Karra vâlisi Melik Çahcû'nun⁷⁶ kumandasındaki bir orduyu Bengâl ve Orissa üzerinden Telingana racalığının merkezi Varangal'e göndermiş; ancak bu sefer, yağmur mevsiminin başlaması sebebiyle neticesiz kalınca ordu Delhi'ye geri dönmüştü⁷⁷. Hemen hemen aynı tarihlerde Sultan Alâeddîn de Racputana bölgesinin en sağlam kalelerinden biri olan Çitor (Çitorgarh)'a bir sefer düzenledi. Mâlva'nın kuzeyinde Banas nehrinin güney kıyısında bulunan Çitor, o sıralarda Guhila Racputları'ndan Raca Ratan Singh'in hâkimiyetinde idi.

Sultan Alâeddîn, 8 Cemâziülâhır 702 (28 Ocak 1303) günü, kalabalık bir ordunun başında Çitor'a hareket etti. Müstahkem Çitor kalesi sultanın kuv-

⁷² Kalenin alınması sırasındaki çatışmalarda yaralı olarak ele geçirilen âsi Moğol emiri Muhammed-şâh ise, Sultan Alâeddîn'in huzûruna çıkartılmıştı. Sultan Alâeddîn, ona acıyarak "Seni tedavi ettirsem ve bu kötü durumdan kurtarırsam bundan sonra ne şekilde hareket edeceksin?" diye sordu. Muhammed-şâh, "İyileşirsem seni öldürüp Hammîr Deva'nın oğlunu hükümdar yaparım" cevabını verince çok öfkelenen sultan, onun bir filin ayakları altına atulmasını emretti. Fakat Muhammed-şâh'ın Raca'ya olan sadâkatini takdir ettiğinden buna uygun bir cenaze töreniyle gömülmesini istedi (Bk. Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât*, I, s. 151; Bedâüni, *Müntehâb*, I, s. 263; Firişte, *Gülşen*, I, s. 108).

⁷³ Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 283.

⁷⁴ Kâdi-yı memâlik (baş-kadı)'e bağlı olan Dâdbeg (Emir-i dâd)'in görevi, yüksek dereceli memurların mahkemeye çıkarılmasını sağlamak ve mahkeme kararlarını yürütmektir (Bk. Qureshi, *a.g.e.*, s. 161-162; M. Aziz Ahmed, *a.g.e.*, s. 360).

⁷⁵ Melik Fahreddîn Cavna, Melik Tuğluk'un oğlu olup, "Sultan Muhammed Tuğluk-Şâh" unvanıyla 1325-1351 yılları arasında Delhi sultanlığı yapmıştır.

⁷⁶ Nusret Hân'ın yeğeni olan Melik Çahcû, onun Ranthambor kuşatması sırasında ölümünden sonra Karra vâlisi tayin edilmiş olmalıdır.

⁷⁷ Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 300; Ayrıca bk. *Cam. Hist. of Ind.*, III, s. 108.

vetleri tarafından 8 ay boyunca kuşatma altında tutuldu. Daha fazla direnemeceğini anlayan Raca Ratan Singh, kadınlarını ve çocuklarını ateşe atarak öldürdükten sonra kaçtı. Sultan Alâeddîn, Çitor'u ele geçirerek şehirdeki Hindûların öldürülmesini emretti (11 Muharrem 703/25 Ağustos 1303). Ratan Singh ise, bir süre sonra teslim oldu ve Sultan Alâeddîn tarafından bağışlandı. Bu arada Çitor'da bulunan Hindû tapınakları ve putların tamamı imhâ edildi⁷⁸.

Sultan Alâeddîn, Çitor'un idaresini oğlu Hızır Hân'a verdi ve ona atfen Çitor'un ismini "Hızır-âbâd" olarak değiştirdi. Sultan, Hızır Hân'a ayrıca hâkimiyet alâmeti olarak kırmızı bir çetir, altın işlemeli bir elbise ve biri yeşil diğeri siyah renkte iki adet sancak verdi ve Çitor'dan ele geçirilen ganimeti de ona bırakarak Delhi'ye geri döndü⁷⁹.

Hızır Hân, Çitor'u birkaç yıl idare etti. Fakat Racputlar, ülkelerini bir Türk vâlinin idare etmesinden hiç memnun değillerdi. Bu sebeple de sürekli karışıklık çıkararak kaledeki garnizonu rahatsız ediyorlardı. Hattâ işi, kaledeki Müslümanları burçlardan aşağı atacak kadar ileri götürmüşlerdi. Bu karışıklıklar üzerine Sultan Alâeddîn, Çitor'un idaresini oğlu Hızır Hân'dan alarak Çavhan Racputları'ndan Kanhar Deva'nın kardeşi Calor'lu Mal Deva'ya vermek zorunda kaldı (yaklaşık 711/1311-1312 yılları)⁸⁰. Mal Deva, Sultan Alâeddîn ölünceye kadar ona bağlı kaldı ve her yıl Delhi'ye muntazaman eyâletinin haracını ve değerli hediyeler gönderdi. Nitekim Firişte⁸¹, Mal Deva'nın sultanın ordusuna sefer zamanında 5 bin süvari ve 10 bin piyâde ile katıldığını belirtmektedir.

Mâlva'nın Fethi

Mâlva, Ranthambor ve Çitor'un güneyinde, Gucerat'ın doğusunda ve Dekken'in kuzeyinde yer almaktadır. Mâlva ve civarı ilk defa 1199 yılında Kutbeddîn Aybeg tarafından yapılan bir akınla zaptedilmişti. Daha sonra Sultan İltutmuş, 1234'te Raca Devapala (1216-1240)'nın hâkimiyetindeki Mâlva'yı işgal etmiş, Ucceyn'i yağmalayarak buradaki bütün tapınakları orta-

⁷⁸ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 33.

⁷⁹ Emîr Husrev (*Hazâ'in*, s. 33-34; *Deval Rani*, s. 72) Çitor seferinde bizzat bulunmasına rağmen, kuşatmanın ayrıntıları hakkında ne yazık ki daha fazla bilgi vermemektedir.

⁸⁰ Bu olayın meydana geldiği tarihin münakaşası için bk. Lal, *a.g.e.*, s. 110-111.

⁸¹ *Gülşen*, I, s. 115.

dan kaldırmıştı. Nâsireddin Mahmûd-Şâh (1246-1266) devrinde ise, Balaban Uluğ Hân, 1251 yılında Mâlva'ya kadar uzanan başarılı bir akın yapıp Nervar'ı almıştı. Fakat bütün bu seferlerin birer yağma akını niteliğini taşı-maları, Mâlva'nın kesin olarak itaat altına alınmasına engel olmuş, Hindûlar kaybettikleri yerleri kısa süre içinde geri almışlardı⁸².

Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh, Ranthambor ve Çitor'un fethinden sonra Moğol akınları ve bunlara karşı çeşitli önlemlerin alınması ile meşgul olduğundan bir müddet Hindistan seferlerine ara vermişti. Ancak, onun bu konuyu tamamıyla ihmâl etmemiş olduğu, 1305 yılında tertiplelediği Mâlva seferinden anlaşılıyor.

Mâlva bölgesi o sıralarda, Raca Mahlak Deva'nın idaresindeydi. Mahlak Deva 30-40 bin süvari ve çok sayıda piyadeden oluşan kalabalık bir orduya sahipti⁸³. Bu büyük ordunun başkumandanı ve aynı zamanda Raca Mahlak'ın süt kardeşi olan Vezir Hara Nand, Hindûlar arasında Koka Pradhana⁸⁴ adıyla tanınan cesur bir asker ve tecrübeli bir devlet adamı idi. Mâlva racası Mahlak Deva ve veziri Koka Pradhana "güçlerinden kibire kapılarak" Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh'a itaati reddetmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Alâeddin, Hâss-hâcib Melik Aynülmülk Şihâb Multânî'yi⁸⁵ 10 bin kişilik bir ordunun başında Mâlva üzerine gönderdi. Aynülmülk, kumandası altındaki kuvvetlerle Koka Pradhana'nın ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. Vezir Koka ve Hindûlar'ın çoğu savaşta öldürüldüler. Koka Pradhana'nın kesik başı Delhi'ye gönderildi. Bu arada Koka'nın öldüğünü öğrenen Raca Mahlak Deva, Mandû'ya⁸⁶ kaçmıştı. Sultan Alâeddin, Mâlva'nın idaresini Aynülmülk Multânî'ye vererek onu Mahlak Deva'yı Mandû'dan kovup bölgeyi kâfirlerden temizlemekle görevlendirdi. Aynülmülk emrindeki kuvvetlerle hiç vakit kaybetmeden Mandû'ya yürüdü. Raca Mahlak Deva ise, ona karşı oğlunun

⁸² M. Aziz Ahmed, *a.g.e.*, s. 141, 175, 233; Bayur, *a.g.e.*, I, s. 281-292.

⁸³ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 29. Buna karşılık Serhindî (*Târih-i Mübârek-şâhi*, s. 77), Bedâüni (*Müntehâb*, I, s. 264) ve Firişte (*Gülşen*, I, s. 115), Mâlva racasının 40 bin süvari ve 100 bin piyadeye sahip olduğunu yazma'tadır.

⁸⁴ Firişte (*aynı yer*), yanlış olarak Koka Pradhana'nın Mâlva racası olduğunu kaydetmektedir.

⁸⁵ *Cam. Hist. of Ind.* (III, s. 110)'da Aynülmülk'ün Multân vâlisi olduğu belirtilmektedir. Fakat kaynaklarda böyle bir kayıt mevcut değildir. Bu, büyük ihtimalle "Multânî" kelimesinin yanlış tercüme edilmesinden doğmuş bir hatâdır.

⁸⁶ Mandû, Mâlva'nın güneyinde, Narmada nehrinin kuzey kıyısı yakınlarındadır. Emir Husrev (*Deval Rani*, s. 73), Mandû'nun yaklaşık 24 km. uzunlukta ve çok yüksek bir surla sahip olduğunu belirtmektedir.

kumandasında bir ordu gönderdi, fakat yenilgiye uğratıldı. Raca'nın oğlu da savaşta ölenler arasındaydı. Yenilgi üzerine dehşete kapılan Mahlak Deva, Mandû kalesine kapandı. Bu sırada bir casus Aynülmülk Multânî'ye kalenin içine giden gizli bir yol tarif etti. O ve adamları bu gizli yol vâsıtasıyla kaleye girmeyi başardılar. Raca Mahlak Deva civarındaki dağlara kaçmak istediyse de yakalanarak öldürüldü (5 Cemâziülâhır 705/23 Aralık 1305). Aynülmülk, sultan adına hutbe okuttu ve güvenilir bir adamını bu zaferi Alâeddîn Muhammed-Şâh'a müjdelemesi için Delhi'ye gönderdi. Bu haberden son derece memnun olan Sultan, Mandû'nun idaresini de Melik Aynülmülk'e verdi.

Bundan sonra sırasıyla Uceyn, Dhâr Nagari ve Çanderi kaleleri de Mâlva ve Mandû'nun ilk müslüman vâlisi Aynülmülk'ün gayretleri neticesinde fethedildi⁸⁷. Firişte'ye göre⁸⁸, Mâlva ve civarının fethi dolayısıyla Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Delhi'de yedi gün yedi gece şenlik ilân ederek zaferi kutlamıştı.

Calor'un Zaptı

Mâlva'nın kısa süre içinde zapt ve yağma edildiğini duyan ve aynı âkıbete uğramaktan korkan Calor racası Kanhar Deva, bir amânnâme yazdırarak adamlarıyla Delhi'ye gönderdi ve Sultan Alâeddîn'e itaatini arzetti (705/1305)⁸⁹. Sultan Alâeddîn, büyük ihtimalle aynı sıralarda meydana gelen bir Moğol akınına karşı bütün ordularını kuzey sınırlarına sevk etmek isteyerek, şimdilik Calor racası Kanhar Deva ile mücadeleye girmeyi doğru bulmamış ve ona amân verip bağlılığını kabul etmeyi tercih etmişti. Ancak Kanhar Deva'nın, birkaç yıl sonra Delhi sultanına tâbi olmaktan vazgeçip bağımsız hareket etmeye başlaması üzerine Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Melik Kemâleddîn Gurg'u⁹⁰ seçme bir ordu ile Calor'a gönderdi. Kemâleddîn Gurg, Calor kalesini kuşattı ve şiddetli hücumlarla sıkıştırmaya başladı. Bu arada bir Hindû, müslüman kuvvetlerine kalenin içine giden gizli bir geçit göstermişti. Fakat, tam o esnada Melik Kemâleddîn'in gerçekleştirdiği şiddetli bir saldırı neticesinde, sultanlık kuvvetleri Calor'a girmeyi başar-

⁸⁷ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 32; Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 114.

⁸⁸ Bk. *Gülşen*, I, s. 115.

⁸⁹ Firişte, *aynı yer*; Ayrıca bk. *Cam. Hist. of Ind.*, III, s. 111.

⁹⁰ "Gurg" farsça "kurt" manasına gelmektedir (Bk. F. Steingass, *A Comprehensive Persian English Dictionary*, Beyrut 1970, s. 1083).

dılar ve kaleyi fethettiler (710/1311)⁹¹. Raca Kanhar Deva, kardeşi Vikram Deva ve birçok Hindû, kaleye yapılan bu şiddetli hücumda ölmüşlerdi⁹². Böylece Hindûlar'ın önemli kalelerinden birisi daha Delhi Sultanlığı'nın hâkimiyetine girmiş oluyordu.

Devagiri'nin Fethi

Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, daha melikliği zamanında Dekken'in merkezi durumundaki Devagiri'ye karşı bir sefer düzenleyerek Raca Ramaçandra'yı her yıl Delhi'ye haraç göndermeye mecbur etmişti (695/1296). Fakat Ramaçandra, bir süre sonra Sultan Alâeddîn'in Moğol akınlarıyla meşgul olmasından yararlanarak bağımsızlığını ilân etmişti ve bir kaç yıldan beri haracını Delhi'ye göndermiyordu. Ayrıca kendisine sığınan Gucerat racası Karan Baghela'yı Sultan Alâeddîn'e teslim etmeyip, himâyesine alarak kendisine Nandurbar'da oturma izni vermişti.

Bu sebeplerden ötürü Sultan Alâeddîn, Devagiri üzerine yeni bir sefer tertiplemeye karar verdi. Moğol taarruzlarına karşı kuzey hududlarında bulunan birkaç tümenini geri çekti ve 30 bin kişilik⁹³ bir ordu oluşturarak Bârbeg Melik Nâ'ib Kâfûr Hezârdînârî kumandası altında Devagiri üzerine gönderdi. Nâ'ib-i Ârız-ı memâlik Hâce Hâcî (Sirâceddîn) ise, sultan tarafından ordunun levâzımâtunun temin edilmesi ve ele geçirilecek filler ile ganimetin korunmasına memur edildi⁹⁴. Mâlva vâlisi Aynülmülk Multânî ve Gucerat vâlisi Alp Hân da emirlerindeki kuvvetlerle Devagiri'ye gönderilen orduya katılmakla görevlendirilmişlerdi⁹⁵. Melik Nâ'ib Kâfûr, gece gündüz durmadan ilerleyerek yaklaşık 700 km.'lik bir askerî yürüyüşten sonra Devagiri'ye ulaştı (19 Ramazan 706/24 Mart 1307) ve etrafı yağmalamaya başladı. Hazırlıksız yakalanan Raca Ramaçandra, aceleyle topladığı küçük bir orduyu, oğlu Singhana Deva kumandasında, Halacî ordusunu karşılamaya

⁹¹ Firişte, (Gülşen, I, s. 118), bu ikinci Calor seferinin 1308'de yapıldığını belirterek, hiçbir çağdaş kaynaktan bulunmayan, Sultan Alâeddîn'in Gül-i Bihîşt adındaki bir câriyesi tarafından kumanda edilen bir orduyu Calor'a gönderdiğine dâir inanılması güç bir hikâye anlatmaktadır.

⁹² Bu sefer hakkında Hindû kaynaklarındaki farklı hikâyeler için bk. Lal, a.g.e., s. 116-119.

⁹³ Emîr Husrev (*Hazâ'in*, s. 36), bu rakamı verirken, Firişte (*Gülşen*, I, s. 116) bir rivâyete dayanarak bu ordunun 100 bin süvariden meydana geldiğini yazmaktaysa da, bu rakamın mübalağalı olduğu anlaşılıyor.

⁹⁴ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 326.

⁹⁵ Firişte, aynı yer.

gönderdi. Fakat Singhana Deva'nın idaresindeki Hindû kuvvetleri, Melik Nâ'ib Kâfûr tarafından bozguna uğrattıldı ve tamamına yakını imhâ edildi. Singhana Deva ise, güçlkle canını kurtarabilmişti. Daha fazla karşı koyamayacağını anlayan Ramaçandra da teslim olmayı kabul etti ve çocukları, kadınları ve bütün taraftarlarıyla beraber esir alındı⁹⁶. Bu arada Halacî ordusu, Devagiri'yi yağmalamaya koyulmuş ve hazinelerin yanısıra 17 fil ele geçirilmiştir.

Melik Nâ'ib Kâfûr, Raca Ramaçandra ile çocukları, kadınları ve yakın adamlarını beraberinde Delhi'ye götürdü. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Ramaçandra'yı iyi karşıladı ve güler yüz gösterdi. Ramaçandra ve yanındakiler altı ay boyunca Delhi'de alıkonuldular. Sultan Alâeddîn daha sonra racayı serbest bıraktı ve ona bir çetir, 100 bin tenge (altın) ve "Rây-ı Râyân" yani "Racaların Racası" unvânını vererek, Navasari bölgesini de hâkimiyet sâhası Devagiri'ye ilâve etti. Eski itibarı kendisine iade edilen Ramaçandra çocukları, kadınları ve maiyyetündekilerle birlikte Devagiri'ye geri döndü ve ülkesini Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh adına idare etmeye başladı⁹⁷.

Sivâna'nın Zaptı

Racputlar'dan Raca Satal Deva'nın hâkimiyeti altındaki Sivâna⁹⁸, Delhi'den 330 km. mesafede bulunan ve etrafı, geçimini eşkiyâlıkla sağlayanların barındığı bir ormanla çevrili müstahkem bir dağ kalesiydi. Çok yakınındaki Ranthambor ve Çitor'un şiddetle zaptedilmesine rağmen, Sivâna racası Satal Deva, Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'a itaati reddetmişti.

Sultan Alâeddîn bu müstahkem kaleyi ele geçirmek maksadıyla bizzât sefere çıktı (13 Muharrem 708/3 Temmuz 1308). Sultan, Sivâna'ya ulaştığı zaman, Raca Satal Deva birkaç bin kişilik bir kuvvetle kaleye kapanmış, sa-

⁹⁶ Emîr Husrev (*Deval Rani*, s. 91), Gucerat seferinden bir süre sonra Uluğ Han'ın Raca Karan'ın küçük kızı Deval Devi'yi Devagiri'ye gelin olarak giderken esir aldığını kaydetmektedir. Deval Devi, Gucerat seferi (1299) sırasında altı aylık ve esir alındığında ise 8 yaşında olduğuna göre, bu Devagiri seferinde ele geçirilmiştir. Ancak Uluğ Hân'ın Ranthambor seferinden hemen sonra 1301'de öldüğü düşünülürse, onu esir alan emîrin Alp Hân (Sencer Beg) olması gerekir. Bu, büyük ihtimale *Deval Rani* ve *Hızır Hân*'ın yazma nüshalarında yapılan bir istinsah hatâsı olmalıdır.

⁹⁷ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 36-37; Berenî, *aynı yer*; Ayrıca bk. R.J. Majumdar, H.C. Raychaudhuri and Kalikinkar Datta, *An Advanced History of India*, London 1960, s. 304.

⁹⁸ Sivâna, bugün Jodhpûr'un yaklaşık 80 km. güneybatısındadır (Bk. Lal, *a.g.e.*, s. 115).

vunma hazırlığındaydı. Sultan Alâeddîn, ordusunun sağ kanadını kale duvarlarının doğu ve batısına, sol kanadını kuzeyine yerleştirdi. Merkezde bulunan Melik Kemâleddîn Gurg ise, askerlere kalenin etrafına mancınklar yerleştirilerek surların dögülmesi emrini verdi. Fakat Hindûlar, kaleyi büyük bir harâretle savunuyorlar ve yaptıkları yoğun mancınık atışlarıyla sultanın ordusunun şiddetli hücumlarını geri püskürtmede başarılı oluyorlardı. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın kumandanları birçok savaş taktiği denedilerse de, bunlar kalenin alınmasını sağlayamadı⁹⁹. Hiçbir şeyin işe yaramadığını gören Halacî kuvvetleri, bir hîleye başvurdular ve Bhaile adındaki bir Hindû'nun tavsiyesi üzerine, bir ineğin kesik başını mancınıkla kaledekilerin su temin ettikleri göle fırlatular. Hindûlar, ineği kutsal saydıkları için göldeki suyu içemediler ve bir süre sonra susuz kalarak direnme güçlerini yitirdiler¹⁰⁰. Sultan Alâeddîn'in askerleri şiddetli çarpışmaların ardından, kale duvarlarını aşır içeriye girdiler. Kalenin fethedilmesinin an meselesi olduğunu anlayan Hindûlar, kaçmak istedilerse de, Halacî kuvvetleri tarafından takip edilerek imhâ olundular. Raca Satal Deva, Calor'a kaçmayı denedi ancak yolda Sultan Alâeddîn'in adamları tarafından yakalanıp öldürüldü (23 Rebîülevvel 708/10 Eylül 1308)¹⁰¹. Böylece Sivâna kalesi yaklaşık iki buçuk aylık bir kuşatma neticesinde ele geçirilmiş oluyordu. Sultan Alâeddîn ise, Sivâna'nın idaresini Melik Kemâleddîn Gurg'a bırakarak Delhi'ye döndü.

Varangal Seferi

Bir yıl kadar sonra Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Melik Nâ'ib Kâfûr Hezârdînârî'yi Dekken'in doğusunda yer alan ve orta Hindistan hâkimiyetinin devamı açısından önemli mevkideki Telingana Racalığı'nın başkenti Varangal¹⁰² üzerine bir sefer yapmaya memur etti. Sultan, sefere çıkmadan önce Melik Kâfûr ile görüşerek, Varangal kalesini zaptetmek için bütün gayretini ortaya koymasını, ancak Varangal racası Pratap Rudra Deva, İslâm dinini kabul etmek yerine hazinesini, mücevherlerini ve fillerini teslim ve her yıl haraç göndermeye râzı olursa, Raca'nın ümitsizce bir direnişe kalkışma-

⁹⁹ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 38-39; Ayrıca krş. *Campaigns of 'Alâ'u'd-dîn Khljî*, s. 54.

¹⁰⁰ Lal, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰¹ Firişte (*aynı yer*), Raca Satal Deva'nın Sultan Alâeddîn'e değerli hediyeler gönderip af dilediğini ve Sultan Alâeddîn'in de huzûruna getirilen Satal Deva'yı bir süre alıkoyduktan sonra geri gönderdiğini kaydetmekteyse de, çağdaş müellif Emîr Husrev (*Hazâ'in*, s. 40), Satal Deva'nın öldürüldüğünü kesin olarak belirtmektedir. Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰² Firişte (*Gülşen*, I, s. 119) hâricindeki bütün müslüman Hindistan tarihçileri (msl. Berenî, Emîr Husrev), burayı "Arangal" ismiyle anarlar.

sına engel olmak için anlaşma yoluna gitmesini istedi. Sefer için görevlendirilen diğer bir kumandan Nâ'ib-i Ârız-ı memâlik Hâce Hâcî ile de bir müşâvere yapıldı ve askerler ile kumandanlara küçük suçlar yüzünden ağır cezâlar verilerek gücendirilmemeleri, işlerin yürütülmesinde dalkavukluğa göz yumulmaması, ele geçirilen ganimetten kumandanların payına düşen kısmın bol tutulması ve ordudan birinin atının ölmesi, çalınması ya da sakatlanması halinde yerine daha iyisinin verilmesi tenbihlendi¹⁰³.

Melik Nâ'ib Kâfûr ve Hâce Hâcî , Delhi'den ayrıldılar (25 Cemâziülevvel 709/31 Ekim 1309) ve bir müddet sonra Melik Kâfûr'un iktâ'ına dâhil olan Rabari (Revâri) köyüne geldiler. Halacî ordusu burada toplandı ve Devagiri yönünde ilerledi¹⁰⁴. Kısa zaman sonra Mesûdpûr'a ulaşıldı ve burada iki gün konaklanarak tekrar yola çıkıldı (6 Cemâziülâhır 709/11 Kasım 1309). Sultanlık kuvvetleri bir süre sonra Çanderi'ye ulaştılar. Melik Kâfûr burada askerleri teftiş etti ve yeniden hareket emri vererek Sultanpûr adıyla da bilinen İricpûr'a¹⁰⁵ geldi. Burada da dört gün kaldıktan sonra ordu, Khandâr'a vâsıl oldu (1 Receb 709/5 Aralık 1309). Melik Kâfûr, burada 14 gün konakladı ve askerinin üç aylık maaşları (mevâcib) ödendikten sonra tekrar yola çıktı. Narmada ırmağının geçilmesinden 8 gün sonra, Devagiri sınırında bulunan Nilkanth'a ulaşıldı. Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh, daha önceden Devagiri racası Ramaçandra'ya bir mektup göndererek, Melik Kâfûr'un kumandasındaki ordunun Devagiri'yi yağmalaması için gerekli önlemleri alarak ordunun bütün ihtiyaçlarını karşılamasını emretmişti¹⁰⁶.

Ramaçandra yaklaşmakta olan Halacî kuvvetlerini Devagiri önlerinde karşılayarak, Sultan Alâeddin için kurbanlar kestirdi ve ordudaki kumandanlara çeşitli hediyeler takdim etti. Bunun yanı sıra, Devagiri varoşlarında konaklaması şartıyla ordunun erzak, techizat vs. bakımından her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için gereken yardımı yaptı ve her gün ordugâha gelip askerinin gereksinimlerinin teminiyle yakından ilgilendi. Ayrıca Halacî ordusundaki askerlerin ihtiyaçları olan herşeyi rahatça ve ucuza satın almaları için Devagiri'nin çarşı esnafı da seferber edilmişti¹⁰⁷ Halacî ordusu, Devagiri önlerinde birkaç gün konakladıktan sonra 26 Receb 709 (30 Aralık 1309)'da ye-

¹⁰³ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 327; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât*, I, s. 165.

¹⁰⁴ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 40; Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 328.

¹⁰⁵ İricpûr, Gvâlyor'un yaklaşık 105 km. güneydoğusundadır (Bk. Lal, a.g.e., s. 238).

¹⁰⁶ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 41-42.

¹⁰⁷ Berenî, *aynı yer*; Nizâmeddin Ahmed, *aynı yer*.

niden yürüyüşe geçti. Raca Ramaçandra ise, Telingana sınırına kadar ordunun yolu üzerinde bulunan bütün köylere adamlar göndererek yiyecek toplanması ve ordunun ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanması hususunda emirler vermiş; atlı ve yaya askerlerden oluşan bir birliği de Halacî ordusuna katmıştı. Askerî yürüyüşe birkaç menzil boyunca bizzât eşlik eden Raca, sonra Devagiri'ye geri döndü. Sultanlık ordusu, uzun bir yürüyüşten sonra Yaşâr ve Bhocî ırmakları arasındaki bir elmas madeninini bulunduğu Basiragarh¹⁰⁸ yakınlarında bir yere ulaştı. Oradan da hareketle kısa süre içinde Telingana Racağhi'na bağlı şehirlerden biri olan Sarbar (Sirpûr) önlerine geldi. Melik Kâfûr, vakit kaybedilmeksizin Sirpûr kalesinin kuşatılmasını emretti. Kuşatma sırasında Halacîler'in attığı yanan oklar, kaledeki evlerin yanmasına sebep oldu ve kalenin Müslümanların eline geçeceğinden dehşete kapılan Hindûlar, kadınları ve çocuklarıyla birlikte alevlerin içine atlayıp intihar ettiler. Kalenin düşmesinin yakın olduğunu anlayan Nâ'ib-i Ârız-ı memâlik Hâce Hâcî, kaçıp civardaki tarlalara saklanmış olan kale kumandanının (mukaddem) kardeşi Ananîr (Ananîz)'in yakalanması için adamlarına emir verdi. Yakalanan Ananîr, muhtemelen hâzinelerini teslim ederek hayatını kurtarmayı başardı. Hâlâ hayatta olan kale müdâfileri ise, korku içinde Varangal'in yolunu tutmuşlardı¹⁰⁹.

Kalenin zaptından sonra Halacî kuvvetleri Sirpûr'dan ayrıldılar (10 Şaban 709/13 Ocak 1310) ve Kûnarpâl'e geldiler (14 Şaban 709/17 Ocak 1310) Melik Kâfûr burada, bin kişilik bir birliği keşif yapmak ve düşmanın durumu hakkında bilgi edinilebilecek bazı esirler yakalamak için ileri gönderdi¹¹⁰. Varangal'e kadar yol üzerinde bulunan şehirler ve köyler terk edilmişti ve bu yerlerin yöneticileri, kalabalık Halacî ordusuna karşı koyamayacaklarını anlayıp Varangal racası Pratap Rudra Deva'ya sığınmışlardı¹¹¹.

Melik Nâ'ib Kâfûr, daha sonra iki kumandanını 40 kişilik bir kuvvetle, Varangal'in bütün bahçe ve binalarının görülebildiği müstahkem bir yer olan Hanumakonda (Anamkonda) tepesini ele geçirmeleri için önceden yola çıkardı ve kendisi de birkaç gün sonra bu tepede ordugâh kurdu. Aynı günün gecesi Hâce Hâcî askerleri Varangal kalesinin etrafına yerleştirdi ve kuşatma

¹⁰⁸ Lal (*a.g.e.*, s. 239), Prof. Hodivala'nın iddiasına dayanarak Basiragarh'ın şimdiki Vairagarh olduğunu belirtmektedir.

¹⁰⁹ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 43-45.

¹¹⁰ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 46.

¹¹¹ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 329.

başladı (şaban 709/Ocak 1310)¹¹². Melik Kâfûr'un adırdı kaleden 1,5 km. kadar uzakta bulunuyordu. Kale çevresindeki adırdıları Hindûlar'ın mancınıklarla atıkları taşlardan korumak maksadıyla tahtadan siperler yapıldı. Bu sırada Telingana bôlgesindeki kale kumandanlarından biri olan Manak (Vinayak) Deva, kumandası altındaki sũvari birliği ile Halacı ordugâhına bir gece baskını yapmak istediye de, başarılı olamadı ve kuvvetlerinin hemen hemen tamamı imhâ edildi. Bu çarpışmada ele geçirilen esirlerden, Varangal'den yaklaşık 36 km. mesâfedeki Dadhûm kasabasında üç tane gũçlü savaş fili bulunduğu ôđrenildi. Bunun üzerine Melik Kâfûr, bu filleri ele geçirmek için kumandanlarından Kara Beg Meysere'yi bin kişilik bir sũvari birliğinin başında Dadhûm'a gônderdi. Oradan ele geçirilen filler sultana takdim edilmek üzere ayrıldılar¹¹³.

Diğer taraftan Varangal kuşatması şiddetle devam ediyor, iki taraf da mancınıklarla birbirleri üzerine taş gũlleler yağdırıyordu. Halacı askerleri, kalenin etrafındaki hendeği toprakla doldurduktan sonra, burçlara turmanmak ve surları dôvmek için merdivenler ve tabyalar kurdular. Tabyaların üzerinde kurulan mancınıklardan atılan taş gũlleler kalenin 4,5 metre yũksekligindeki ôn duvarını yıkmış ve kalenin diğer yũzünde de bũyũk gedikler açmıştı. Gerek Halacılar'ın atıkları toprak ve gerekse surlardan kopan parçalar, kalenin hendeğini iyice doldurmuştu. Bu sırada Melik Kâfûr, açılan geğiğe çıkmayı sağlayacak ve yũz adamın aynı anda ilerleyebileceği bir istihkâm (pâşib) yapılmasını emretmişti. Ancak bu istihkâmın inşası birkaç gũn alacak gibi gôrũnüyordu ve hızlı hareket edilmezse, açılan gedik kaledeki Hindûlar tarafından tamir edilebilirdi. Melik Kâfûr kumandanlarıyla bir toplantı yaptı ve neticede, kale duvarında açılan geğiğe çıkmayı sağlayacak bir istihkâmın kurulmasından ônce, kaleye şiddetli bir hũcumda bulunulması kararlařtırıldı¹¹⁴.

Melik Kâfûr, 11 Ramazan 709 (12 şubat 1310) gecesini, ertesini gũn yapılacak hũcum için kuşatma merdivenlerinin gece yarısından hazır edilmesi, ha-

¹¹² Lal (a.g.e., s. 240), Varangal kalesinin 15 şaban 709 (18 Ocak 1309) tarihinde kuşatılmaya başlandığını yazmaktaysa da, sefer hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren Emir Husrev (*Hazâ'in*, s. 47), bôyle bir tarih vermeyip Halacı ordusunun 14 şaban 709 (17 Ocak 1309)'da Kũnârpâl'e varışından birkaç gũn sonra Melik Nâ'ib Kâfûr'un Hanumakonda tepesinde ordugâh kurduğunu belirtmektedir. Buna gôre, kale kuşatması Laş'in verdiği tarihten sonraki bir tarihte başlamış olmalıdır.

¹¹³ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 49.

¹¹⁴ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 50-51.

reket işaretini veren davullar ne zaman çalınırsa, bütün askerlerin siperlerden çıkıp ilerlemesi ve kuşatma merdivenlerinin kaleye doğru hızla taşınması için talimat verdi. Ertesi gün (13 Şubat 1310) Halacî ordusunun şiddetli hücumu sırasında mancınıklar durmadan çalıştı ve kale duvarları döğüldü. Hücum, 13 Ramazan 709 (17 Şubat 1310) günü tekrarlandı ve Halacî askerleri kalenin burçlarına çıkarak Hindûlar ile çarpışmaya devam ettiler. Sonunda dış-kale tamamıyla ele geçirildi (16 Ramazan 709/17 Şubat 1310) ve hemen sonra Raca Pratap Rudra'nın kapandığı iç-kaleye karşı taarruza geçildi¹¹⁵. Korkuya kapılan Varangal racası Pratap Rudra Deva, elçilerini Melik Kâfûr'a gönderdi ve Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'a itaat etmeye ve yıllık haraç göndermeye söz vererek amân diledi. Melik Kâfûr, Raca'nın elçilerinin getirdikleri hediyeleri kabul ederek, kaleye karşı yürütülen harekâtın durdurulmasını emretti¹¹⁶. Raca'ya verdiği cevapta o, Telingana'da üretilen herşeyden (madenler, sebzeler, hayvanlar vs.) kendisine verilmesini istedi. Pratap Rudra, bir gece içinde bütün hazinesini topladı ve bunu ertesi gün 100 fil¹¹⁷, 7 bin at, birçok değerli mücevherler ve eşyalarla birlikte ordugâha gönderdi. Melik Kâfûr, Raca'nın kendisi için ayırdığı herhangi bir değerli eşya bulunduğu takdirde, Varangal'de genel bir katliâm yapmakla tehdit etti ve ondan her yıl haraç olarak filler ve hazine göndereceğini tasdik eden yazılı bir belge aldı¹¹⁸.

Melik Nâ'ib Kâfûr, ele geçirilen bütün ganimetlerle birlikte Varangal önlerinden ayrıldı (16 Şevvâl 709/19 Mart 1310); Devagiri, Dhâr ve Châin'den geçerek Delhi'ye ulaştı (11 Muharrem 710/10 Haziran 1310). Varangal'den ele geçirilen ganimetler, bütün kumandanlar, emîrler ve meliklerin katıldığı bir merâsimle Bedâûn Kapısı önündeki Çavtara-i Nâsrî adı verilen meydana Sultan Alâeddîn'e takdîm edildi (24 Muharrem 710/23 Haziran 1310). Başta Melik Kâfûr olmak üzere, bütün kumandanlar sultanın takdir ve teveccühüne mazhar oldular ve çeşitli hediyelerle ödüllendirildiler¹¹⁹.

¹¹⁵ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 51-54

¹¹⁶ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 55; A.mlf., *Deval Rani*, s. 75.

¹¹⁷ Emîr Husrev (*Deval Rani*, s. 75), Berenî (*Târih-i Firûz-şâhî*, s. 330) ve Nizâmeddîn Ahmed (*Tabakât*, I, s. 165) bu rakamı verirken; Firişte (Gülşen, I, s. 119), 300 adet fil ele geçirildiğini kaydetmektedir.

¹¹⁸ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 58; Berenî, *aynı yer*.

¹¹⁹ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 62; Ayrıca bk. Enver Konukçu, "Kalaç Sultanı Alâeddîn Muhammed-Şâh ve Onun Hind Siyaseti", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. cilt, Ankara 1981, s. 795-796.

Telingana Racalığı'nın Delhi Sultanlığı'na bağlanmasıyla, Dekken tamamen Müslüman Türkler'in hâkimiyeti altına girmiş oluyordu, Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh'ın bir sonraki hedefi güney Hindistan'daki Hindü devletleri olacaktı.

Dvârasamudra ve Ma'bar Seferleri

Melik Kâfûr Hezârdînârî, Varangal dönüşü, Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh'a, Ma'bar¹²⁰ kıyılarında Telingana'dan ele geçirilenlerden daha güçlü 500 fil bulunduğunu ve bunları bizzât ele geçirmeyi düşündüğünü söylemişti. Sultan Alâeddin, Melik Kâfûr'un böyle büyük bir girişimde bulunmak istemesine memnun oldu ve onu Ma'bar'ın fethiyle görevlendirdi¹²¹.

Ma'bar'a giden yol, o sıralarda Hoysala Racaları'nın hâkimiyetindeki Dvârasamudra (Dhûrsamundar)'dan¹²² geçmekteydi. Bu sebeple Melik Kâfûr, öncelikle bu bölgenin zaptıyla meşgul oldu.

Melik Kâfûr'un kumadasındaki Halacî ordusu, Delhi'den hareket etti (24 Cemâziülâhır 710/18 Kasım 1310) ve Cumne nehri boyunca ilerleyerek Tankal'e geldi¹²³. Burada 14 gün konakladıktan sonra 21 gün süren hızlı yürüyüşlerle Kayşun (Kanhûn)'a¹²⁴ ulaştı. Gat dağları ve üç büyük ırmağın aşılmasından sonra, Telingana racası Pratap Rudra Deva'nın Sultan Alâeddin'e gönderdiği 23 adet filin orduya katılması için 20 gün beklendi ve bu arada askerler yeniden teftiş edildi. On yedi günlük bir yürüyüşten sonra ordu, Gurganû (Gurgaom)'ya geldi. Daha sonra Tapti nehri geçildi ve Devagiri'ye ulaşıldı (13 Ramazan 710/4 Şubat 1311). Melik Kâfûr burada

¹²⁰ Hindistan'ın en güney ucunda yer alan Pandya Racaları'nın ülkesine müslüman tarihçiler Ma'bar adını vermişlerdir. Vassâf (*Târih-i Vassâf*, Bombay 1269/1852, s. 301)'a göre Ma'bar, kuzeyde Penner ırmağı kıyısındaki Nilâvar (Nellore)'dan güneyde Kilon (Quillon)'a kadar deniz kıyısı boyunca 300 fersah (yaklaşık 1800 km.) uzanmaktaydı. A.D.W. Forbes ("Ma'bar" mad., *Et*²), ise bu mesafenin aslında 1200 km. olduğunu belirtmektedir.

¹²¹ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 63-64; Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 244.

¹²² Dvârasamudra, bugünkü Halebid şehrine tekabül etmektedir (Bk. *Adv. Hist. of Ind.*, s. 304).

¹²³ Emir Husrev, *Hazâ'in*, s. 65. Buna karşılık Berenî (*Târih-i Firûz-şâhî*, s. 333), Melik Nâ'ib Kâfûr ve Hâce Hâcî'nin Delhi'den ayrıldıktan sonra, ordunun toplandığı Rabari (Revâri)'ye geldiklerini yazmaktadır.

¹²⁴ Kayşun (Kanhûn), Racputana'da Ucceyn'den Delhi'ye giden yol üzerinde küçük bir mezildir (Bk. S. Krishnaswami Aiyangar, *South India and Her Muhammadan Invaders*, Madras 1921, s. 198).

Dvârasamudra'ya yapılacak sefer için hazırlıklara başladı. Öte taraftan Devagiri racası Ramaçandra¹²⁵, sultanlık ordusunun gelişi sebebiyle Devagiri şehrini süslemiş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hususunda elinden gelen gayreti göstermişti. Ramaçandra, ayrıca Hindü idarecilerinden Parasuram Deva Dalavay'ı¹²⁶ Dvârasamudra'ya giden yolda Halacî ordusuna refâkat etmekle görevlendirdi.

Halacî kuvvetleri üç gün kaldıkları Devagiri'den ayrıldı (17 Ramazan 710/7 Şubat 1311) ve Sîni (Sîna), Godavari ve Bhinûr (Bhima) ırmaklarının aşılmasından sonra Parasuram Deva'nın memleketi olan Harâbâbâd'a geldi. Buradan da hareketle beş gün içerisinde Parasuram'ın iktâ'ında olan Bandri'ye¹²⁷ ulaşıldı. Melik Kâfûr burada, ordunun yolu üzerinde yer alan bölgeler hakkında keşifler yaptırdı ve Ma'bar'ın Sundara Pandya ve Vîra (Bîr) Pandya adlarındaki iki racasının savaşmak üzere, birbirlerine karşı ilerlemekte olduklarını ve bu durumdan faydalanmak isteyen Dvârasamudra racası Vîra Ballala Deva'nın onların savunmasız kalan şehirlerini yağmalamak amacıyla harekete geçtiğini, fakat Halacî ordusunun yaklaşmakta olduğunu duyunca ülkesine geri döndüğünü haber aldı¹²⁸. Bunun üzerine Melik Kâfûr, ordudaki kumandanlarla durumu müzâkere ettikten sonra (23 Ramazan

¹²⁵ Sultan Alâeddin devri olaylarına bizzât şahit olan Emîr Husrev (*Hazâ'in*, s. 69)'in bu kaydına karşılık Bereni (*aym yer*), Halacî ordusu Devagiri'ye geldiği sırada Raca Ramaçandra Deva'nın ölmüş olduğunu yazmaktadır. Fakat Emîr Husrev'in bir başka eseri olan *Deval Rani*'den Raca Ramaçandra'nın Sultan Alâeddin'in oğlu Hızır Hân'ın nikâh törenine davet edildiğini öğreniyoruz. Bu nikâh töreni 23 Ramazan 711 (2 Şubat 1312) tarihinde yapıldığına göre, Raca Ramaçandra'nın bu tarihten önce ölmüş olması mümkün gözükmemektedir (Bk. Emîr Husrev, *Deval Rani*, (İng. trc. Elliot-Dowson), *History of India as Told By Its Own Historians*, III, s. 553; A.L. Srivastava, "Historicity of Deval Rani-Khizr Khan's", *Islamic Culture*, XXX, Sayı 1, Hyderabad 1956, s. 30).

¹²⁶ Emîr Husrev (*Hazâ'in*, s. 69-71) onun adını "Paras Deva Delvi (Dalavay)" şeklinde zikretmektedir. Aiyangar'a göre (*a.g.e.*, s. 92), dalavay, "başkumandan" anlamına gelmektedir. Bayur ise (*Hindistan Tarihi*, III, s. 169), dalavay'ın "başbakan yani vezir" için kullanıldığını açıklamaktadır.

¹²⁷ Bandri, Devagiri ve Dvârasamudra (Hoysala) rcalıkları arasında yer alan bir sınır karakolu olan Pandharpûr idi (Bk. Aiyangar, *a.g.e.*, s. 192).

¹²⁸ Vassâf (*Târih-i Vassâf*, s. 531)'a, göre Ma'bar'daki hâkimiyet mücadelesinden yenik çıkan Sundar (Sundara) Pandya, Halacî kuvvetlerine ilticâ ederek Sultan Alâeddin Muhammed-Şâh'dan yardım talebinde bulunmuştu. Ayrıca krş. *Cam. Hist. of Ind.*, III, s. 487.

710/13 Şubat 1311), seçme bir süvari birliğiyle Dvârasamudra üzerine yürüdü. (5 Şevvâl 710/25 Şubat 1311)¹²⁹.

Raca Vîra Ballala Deva ise, adamlarından Gîsû (Kîsû) Mal'i Halacî ordusunun gücünü ve durumunu araştırması için keşfe çıkarmıştı. Gîsû Mal'in tehlikenin ciddî boyutta olduğunu bildirmesi üzerine Vîra Ballala Deva, ertesi sabah itaatini arzetmek için, adamlarından Nayak Balak Deva'yı bir mektupla Melik Nâ'ib Kâfûr'a gönderdi. Raca mektubunda şöyle diyordu: "Ben hizmetkârınız Vîra Ballala Deva, Raca Pratap Rudra Deva ve Raca Ramaçandra Deva gibi, yüce sultana sadâkat yemini etmeye ve ne emrederse yapmaya hazırım. Eğer atlar, filler ve değerli eşyalar isterseniz, bütün hepsi size sunulur. Şâyet kalenin dört duvarını yok etmeyi dilererseniz, ilerlemenize engel olunmayacaktır. Kale, sultanın kalesidir"¹³⁰.

Melik Kâfûr, Vîra Ballala'nın mektubuna verdiği cevapta, "kendisinin ya İslâm dinini kabul etmesini veya bir zimmî gibi haraç ödemesini, aksi halde İslâm dini hükümlerine göre öldürüleceğini" bildirdi. Raca Vîra Ballala, bunu öğrendiği zaman, din değiştirmek hâricinde sahip olduğu herşeyden vazgeçmeye hazır olduğunu söyledi ve Nayak Balak Deva, Cît Mal ve diğer bazı adamlarını altı adet file birlikte, Melik Kâfûr'un huzûruna yolladı (6 Şevvâl 710/26 Şubat 1311). Ertesi gün de bir çok at gönderen Ballala Deva, 8 Şevvâl 710 (28 Şubat 1311) günü kaleden çıkıp, bizzât Melik Kâfûr'un huzûruna gelerek itaatini arzetti. Daha sonra da bütün hazinelerini Kâfûr'a teslim etti¹³¹.

Melik Nâ'ib Kâfûr, Dvârasamudra'da 12 gün kaldı ve ele geçirilen ganimetleri Delhî'ye gönderdikten sonra Ma'bar'a doğru ilerlemeye başladı (18 Şevvâl 710/10 Mart 1311)¹³². Raca Vîra Ballala da Halacî ordusuna eşlik etmekteydi. Ordunun takip ettiği yol, oldukça engebeli ve güçlüklerle doluydu ve askerler, hemen her gece açık ordugâhta geceliyorlardı. Bu ağır şartlara katlanmakta zorlanan keşif kolu kumandanlarından biri olan Abacı-yı Moğol, ordudan ayrılmaya ve sonra da Ma'bar racasının hizmetine girmeye karar

¹²⁹ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 71-72.

¹³⁰ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 75.

¹³¹ Berenî (*aynu yer*), Dvârasamudra'dan 36 tane fil ele geçirildiğini yazmaktadır. Vassâf ise (*Târih-i Vassâf*, s. 527-528), Raca'nın Arikota (Arkot?) bölgesini bağlılığının göstergesi olarak Melik Kâfûr'a teslim ettiğini, bunun yanısıra 55 fili ve bütün hazinesini verdiğini, bu sebeple de ülkesinin kendisine iade edildiğini, orada puta-tapıcılık yerine İslâm inancının yerleştirildiğini kaydetmektedir.

¹³² Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 79.

vermişti. Ancak ordu kumandanı Melik Nâ'ib Kâfûr, plânlarını öğrenip onu zincire vurdurdu ve olası bir isyânı engelledi¹³³.

Halacî ordusu, Dvârasamudra'dan ayrıldıktan beş gün sonra (15 Mart 1311) Ma'bar sınırına ulaştı. Ma'bar racası Vîra Pandya, hayatını kurtarmak için hazinesi ile Birdhûl'den ayrıldı ve kara yolu üzerinden Kandûr (Kadur)'a kaçtı. Melik Nâ'ib Kâfûr, Raca Vîra Pandya'nın kaçtığını öğrenince, şiddetli yağmurların da başlaması sebebiyle Birdhûl'e geri döndü. Emir Husrev Dihlevî¹³⁴, Kandûr'da Hindû tebaasından bir grup Müslümanın "kelime-i şehâdet getirebildikleri için" hayatlarının Melik Kâfûr tarafından bağışlandığını belirtmektedir.

Birdhûl'de bir süre kalan Melik Kâfûr, Raca Vîra Pandya'yı tekrar Kandûr'a kadar takip etti ve birisi mücevherlerle yüklü 108 adet fil ele geçirildi. Vîra Pandya'nın yeniden kaçmasına öfkelenen Kâfûr, kumandanlarından birine Kandûr'da katliâm yapılmasını emretti. Daha sonra Vîra Pandya'nın, Câlkota'ya¹³⁵ kaçtığını düşünerek, onu sıkı bir takibe aldı. Ancak Vîra Pandya tropik ormanlarda izini kaybettirince, muhtemelen yanında az kişi olduğundan, Raca'yı bu sık ağaçlı ormanlık arazide izleyemedi ve daha fazla fil ele geçirmek maksadıyla Kandûr'a geri döndü. Melik Kâfûr, Kandûr'da bulunduğu sırada, Brahmapûri (Brahmastpûri)'de¹³⁶ altın bir put ve civarındaki ahırlarda çok sayıda fil bulunduğunu duymuştu. Bunun üzerine Brahmapûri'ye bir gece baskını düzenlendi ve yaklaşık 250 fil ele geçirildi. Buradaki çatısı zümrüt, yakut gibi değerli taşlarla kaplı bir Hindû tapınağı yerle bir edildiği gibi, Brahmanlar'ın çoğu öldürüldü. Uzun zamandan beri bu tapınakta bulunan ve "linga"¹³⁷ denilen taş putların hepsi kırıldı. Melik Kâfûr'un kumandasındaki kuvvetler, ele geçirdikleri altın ve mücevherlerden oluşan büyük ganimetle birlikte ordugâhın bulunduğu Birdhûl'e

¹³³ Lal, a.g.e., s. 249-250.

¹³⁴ *Hazâ'in*, s. 83. Aynı olay *Deval Rani*'de biraz farklı hikâye edilmiştir. Buna göre; Melik Kâfûr, Kandûr yerine "Patan" adı verilen şehirde Raca'nın hizmetinde bulunan yarı Hindû müslümanlarla karşılaşmış ve onlar, Melik Kâfûr'dan amân diledikleri için hayatları bağışlanmıştı (Bk. Emir Husrev, *Deval Rani*, s. 77).

¹³⁵ Lal, (a.g.e., s. 251), Câlkota'nın etrafı suyla çevrili bir kale ya da bir ada olabileceğini belirtmektedir.

¹³⁶ Brahmapûri, şimdiki Çidambaram'dır. Burası Ma'bar'da hüküm süren Pandya racalarının dinî merkezi idi (Bk. Aiyangar, a.g.e., s. 108-109).

¹³⁷ *Linga*, bugün dahi Hindistan nüfusunun üçte ikisinin tapındığı en büyük iki puttan biri olan Şiva'nın sembolüdür (Bk. *Encyclopaedia of India*, IV, Rajasthan, s. 233; Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 24).

geri döndüler (13 Zilkâde 710/3 Nisan 1311). Melik Kâfûr, Birdhûl'deki Hindû tapınaklarını da yıktırdı ve bunlardan ele geçirilen değerli eşyaları, Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın hazinesi için ayırdı¹³⁸.

Halacî ordusu, Ma'bar'ın güney bölümlerini zaptetmek ve Vira Pandya'yı yakalamak amacıyla Birdhûl'den hareketle (17 Zilkâde 710/7 Nisan 1311), Kim (Kum) şehrine gitti. Beş gün sonra ise, Ma'bar'ın merkezi Madura (Mathura)'ya ulaşıldı. Raca Vira Pandya şehri terkettiğinden Melik Kâfûr, burayı zaptetmekte zorlanmadı. Şehirdeki Cagannâth Tapınağı'nda bırakılmış olan birkaç fil alındıktan sonra, tapınak yakıldı. Madura'nın zaptıyla, askerî harekât sona erdi¹³⁹ ve Melik Kâfûr, Ma'bar'ın idaresini daha önce Halacîler'e ilticâ etmiş olan Vira Pandya'nın kardeşi Sundara Pandya'ya verdi¹⁴⁰.

Ele geçirilen ganimetlere gelince: Emîr Husrev Dihlevî¹⁴¹, Melik Kâfûr'un güney Hindistan'daki bu fetihlerden 512 fil, 500 at ve 500 menn ağırlığında çeşitli mücevherler ele geçirildiğini yazarken Berenî¹⁴², elde edi-

¹³⁸ Emîr Husrev, *Hazâ'in*, s. 87-89; A.mlf., *Deval Rani*, s. 77; Ayrıca krş. Konukçu, *a.g.teb.*, s. 797.

¹³⁹ Firişte (*Gülşen*, I, s. 119-120), Dvârasamudra ve M'bar seferlerinden bahsederken Melik Nâ'ib Kâfûr'un "Sît Band Ramisar denilen yer civarında bir câmi yaptırdığını, bu câmi'in, eserini yazdığı XVII. yüzyıl başlarında mevcut olup "Mescid-i Alâî" adıyla anıldığını belirtmekte ve o yıllarda Hindistan'ın Ummân Denizi'ne bakan kıyısındaki Bender-i Dhûrsamundar (Dvârasamudra Limanı)'da bulunduğunu kaydetmektedir. Wolseley Haig (*Cam. Hist. of India*, III, s. 116), *Gülşen-i İbrâhîm*'nin J. Briggs tarafından yapılan İngilizce tercümesine (*History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year A.D. 1612*, I-IV, Lahore 1977, s. 373-374) dayanarak adı geçen yerin Pandya racalarının ülkesinin en güney ucunda yer alan Rameşvaram olduğu görüşündedir. Stanley Lane-Poole (*Medieval India Under Mohammedan Rule* (A.D. 712-1764), The Story of the Nations serisi, Newyork 1915, s. 114) ise, Sît Band Ramisar'da Melik Nâ'ib Kâfûr'un yaptırdığı câmi'in Behmenî Sultanı Mûcâhid tarafından 1378 yılı civarında tamir ettirilmiş olduğunu belirterek bu yerin Briggs'in iddia ettiği gibi Rameşvaram değil Malabar kıyısındaki Goa'nın güneyinde olması gerektiği düşüncesindedir. Ancak Melik Nâ'ib Kâfûr'un Dvârasamudra'da sadece 12 gün kaldığı düşünülecek olursa, bu kısa sürenin bir câmi inşasına yeterli olmayacağı anlaşılır. Ayrıca ordunun asıl hedefi Ma'bar'ın fethi olduğundan Melik Nâ'ib Kâfûr'un Dvârasamudra'da kalıp vakit kaybetmesi de düşünülemez. Bu durumda camii'nin Rameşvaram'da inşa edilmiş olabileceği ihtimali kuvvet kazanıyorsa da, çağdaş kaynaklarda böyle bir kayıt mevcut değildir. Özellikle Sultan Alâeddîn'in askerî zaferlerini ön plâna çıkarıp, onu İslâm dininin Hindistan'daki yayıcılarından biri olarak tanıtan Emîr Husrev'in böyle bir hâdiseyi atlamış olması mümkün gözüküyor. Bu nedenden Firişte'nin bu çelişkili kaydını Lal (*a.g.e.*, s. 350-353)'in yaptığı gibi şüpheyle karşılamak herhalde yanlış olmayacaktır.

¹⁴⁰ *Cam. Hist. of Ind.*, III, s. 487.

¹⁴¹ *Hazâ'in*, s. 90.

¹⁴² *Târîh-i Firûz-şâhî*, s. 333

len ganimetin 612 fil, 96 bin menn altın, sandıklar dolusu mücevher ve 20 bin attan oluştuğunu ifade etmektedir.

Melik Nâ'ib Kâfûr, (4 Zilhicce 710/24 Nisan 1311)'da Madura'dan ayrıldı. Yanında Dvârasamudra racası Vîra Ballala Deva'nın oğlu Vîr Virpakşa da vardı. Vîr, muhtemelen yıllık haracın ödenmesini garanti altına almak için rehin alınmış ve 1313 yılına kadar Delhi'de kalmıştır¹⁴³. Halacî ordusu, nihâyet uzun bir yolculuktan sonra, başkent Delhi'ye ulaştı (4 Cemâzülâhır 711/18 Ekim 1311). Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, Sîrî'deki¹⁴⁴ Hezâr-sütûn Sarayı'nın önünde bütün melikler, emîrler ve halkın huzûrunda, Melik Nâ'ib Kâfûr ile sefere katılan diğer ordu kumandanlarını kabul etti ve güney Hindistan'ın fethinde gösterdikleri üstün başarı dolayısıyla, çeşitli hediyeler vererek onları ödüllendirdi¹⁴⁵.

Üçüncü Devagiri Seferi

Telingana racası Pratap Rudra Deva, hicrî 711 yılı sonlarında (mîlâdî 1312 başları), Delhi'ye 20 adet fille birlikte bir mektup göndermiş ve Melik Nâ'ib Kâfûr ile yaptığı anlaşmaya uyarak, ödemeyi taahhüd ettiği hazineyi teslim etmek için Devagiri'de hazır olduğunu, sultanın hazineyi almak üzere bir adamını görevlendirmesini beklediğini bildirmişti¹⁴⁶.

Diğer taraftan Devagiri racası Ramaçandra Deva 1312 yılında ölünce, yerine oğlu Singhana Deva geçmiş ve Sultan Alâeddîn'e itaati reddederek, bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Melik Nâ'ib Kâfûr, Sultan Alâeddîn'den kendisini Raca Pratap Rudra'nın gönderdiği haracı almak ve Singhana Deva'yı cezalandırıp isyancıları Dekken'den uzaklaştırmak maksadıyla Devagiri'ye yollaması talebinde bulundu. Kâfûr'un bu isteği uy-

¹⁴³ *Encyclopaedia of India*, XXIX, Karnataka, s. 29.

¹⁴⁴ Sîrî, adını eski Delhi şehrinin 2 km. kuzeyinde bulunan Sri köyünden almıştır. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh, 1303 yılında Çağatay Moğolları'nın Delhi'yi kuşatması üzerine Sîrî'yi müstahkem bir mevzi haline getirmişti. Fakat hem Moğol akınlarının bu tarihten sonra da devam etmesi, hem de çıkan isyanlar sebebiyle Sîrî'de yeni bir kale ve saray inşa ettirmiş ve ömrünün sonuna kadar burada ikâmet etmiştir. Sîrî kalesinin kalıntılarının bir kısmı bugün Şâhpûr köyünde bulunmaktadır (Bk. J. Burton-Page, "Dihli" mad., *E²*).

¹⁴⁵ Berenî (*aynı yer*), Sultan Alâeddîn'in emîr ve meliklere Ma'bar seferi dönüşünde, mertebelerine göre, yarım menn, 1 menn, 2 menn ve 4 menn ağırlığında altın hediye ettiğini kaydetmektedir.

¹⁴⁶ Berenî, *Târih-i Firûz-şâhî*, s. 334.

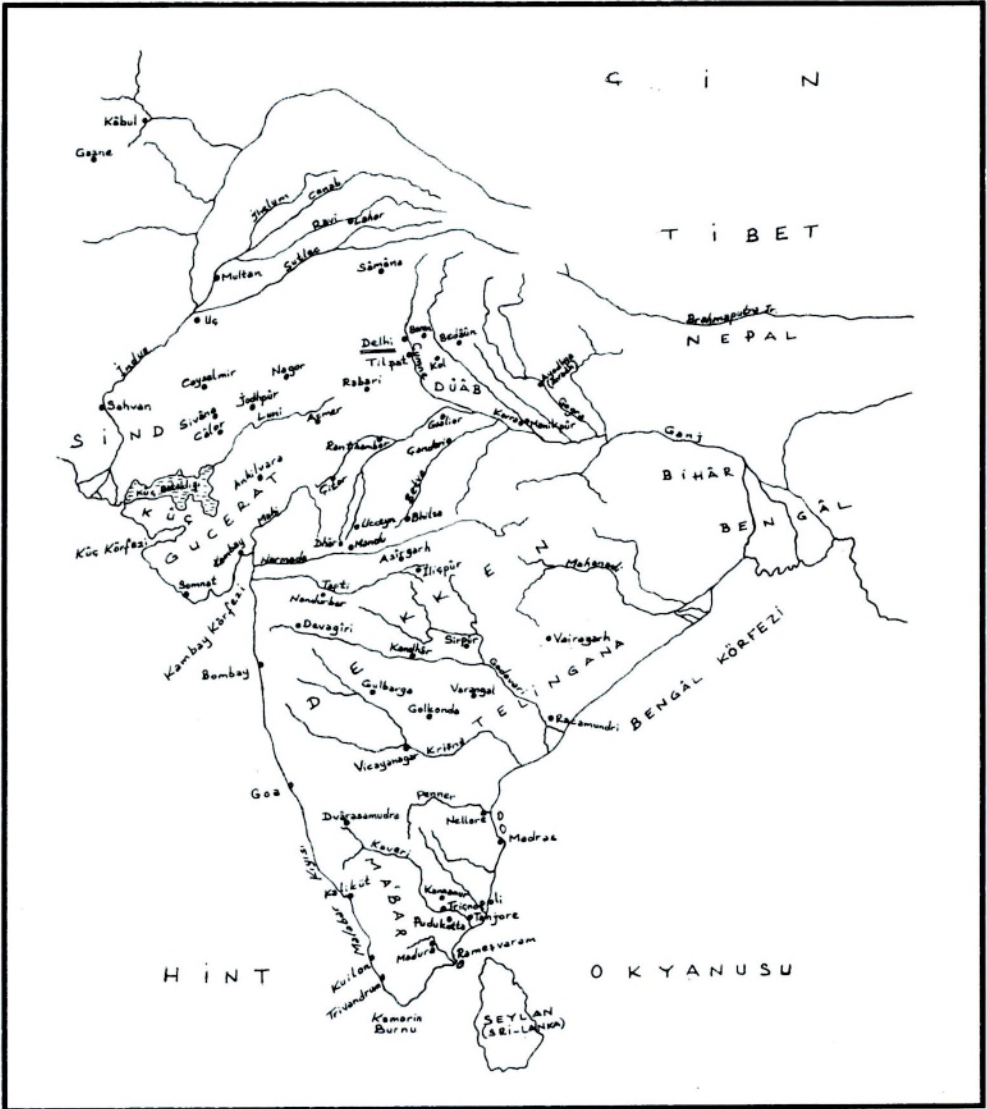
gun görüldü ve sultan tarafından Singhana'yı ortadan kaldırmakla görevlendirilerek Devagiri vâlisi tayin edildi.

Melik Kâfûr, hızla Devagiri'ye doğru yürüdü. Devagiri ordusu, Kâfûr'un kumandasındaki Halacî kuvvetlerine karşı koyamayarak mağlup oldu. Singhana Deva da savaşta ölenler arasındaydı (712/1312-1313). Devagiri Racialığını yeniden itaat altına alan Melik Kâfûr, Telingana'ya yakın yerlerdeki birkaç şehire akınlar düzenledi ve Halacîler'in hâkimiyetine girmekte direnen Dekken'deki Hindûlar'ın son kalıntularına da boyun eğdirdi. Kâfûr yaklaşık olarak 1314 yılına kadar Devagiri'de kaldı. Bu süre zarfında, Telingana ve diğer Hindû racialıklarından gelen haracı Delhi'ye gönderdi ve bölgede âsâyîşi temin etti¹⁴⁷.

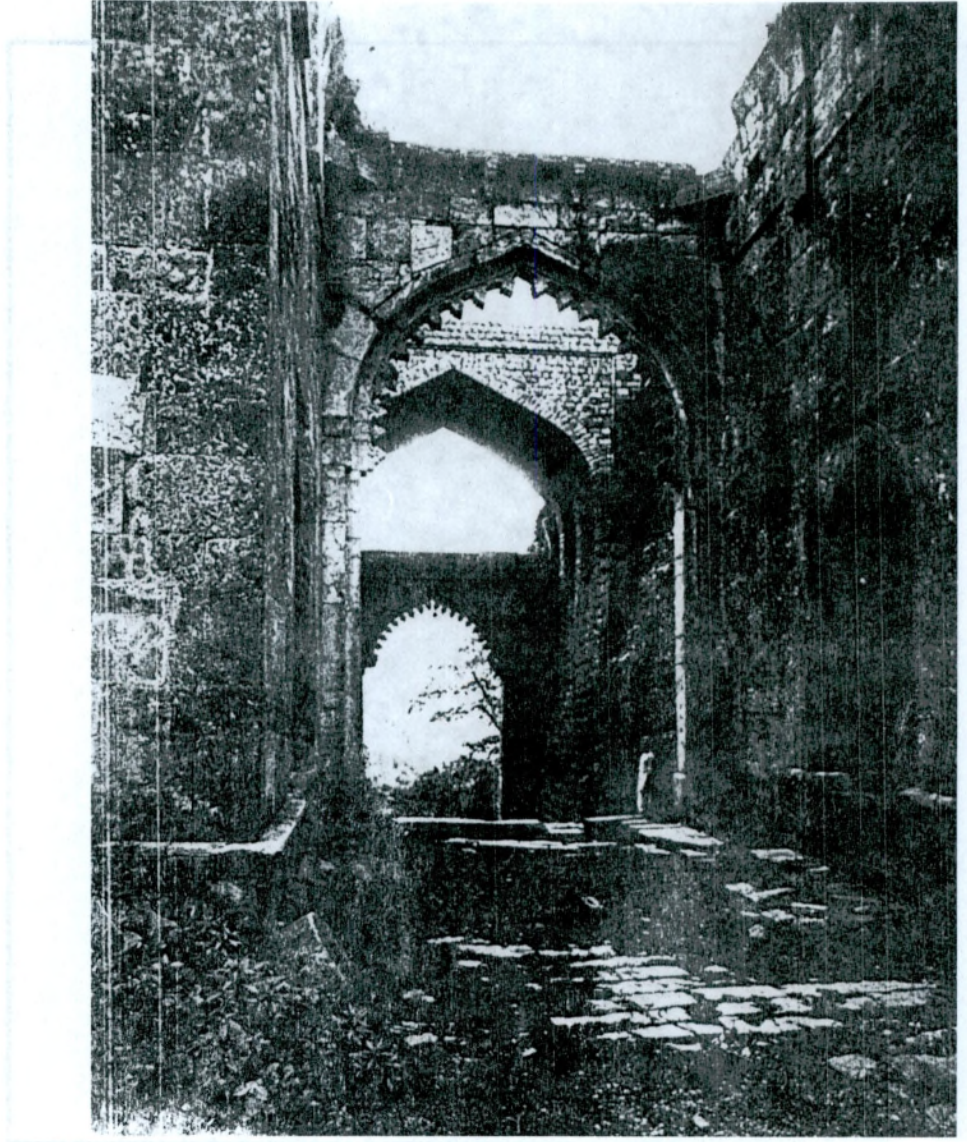
Sonuç olarak, Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh'ın geniş çaplı fetih siyâseti sâyesinde, Delhi Türk Sultanlığı kuzeyde Gazne'den¹⁴⁸ Hindistan'ın en güney ucundaki Ma'bar kıyılarına kadar uzanan, muazzam bir imparatorluk haline gelmişti. İtaat altına alınan Hindû racialıklarından elde edilen ganimetler ve alınan vergiler ile devlet hazinesi dolmuş, halk ise ekonomik açıdan refaha kavuşmuştu. Artık bütün Hindistan toprakları, tarihte ilk kez tek bir hükümdarın, Sultan Alâeddîn Halacî'nin hâkimiyeti altında idi. Hepsinden önemlisi, Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî, İslâm dinini Hindistan'ın en güney ucuna kadar taşıyan "ilk Türk hükümdarı" olma vasfını kazanarak, bu ülkede Türk-İslâm hâkimiyetinin ve kültürünün sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürmesine öncülük etmiştir.

¹⁴⁷ Finişte, *Gülşen*, I, s. 122; Ayrıca bk. Lal, *a.g.e.*, s. 255-257; *Adv. Hist. of Ind.*, s. 306.

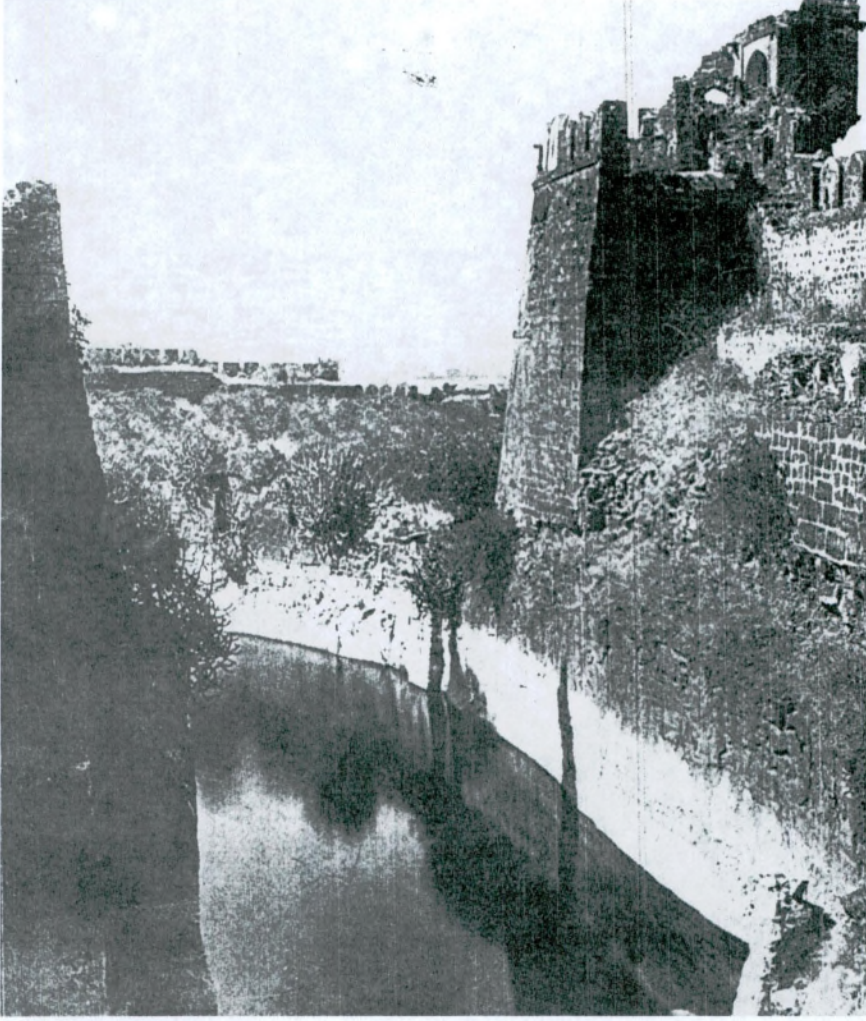
¹⁴⁸ Emîr Husrev'in *İ'câz-ı Husrevî* adlı eserinde yer alan tarihsiz bir mektuptan Gazne'de hutbenin Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî adına okunduğunu öğrenmekteyiz (Bk. Elliot-Dowson, *a.g.e.*, III, s. 566-567; Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 313-314).

S. Halûk Kortel

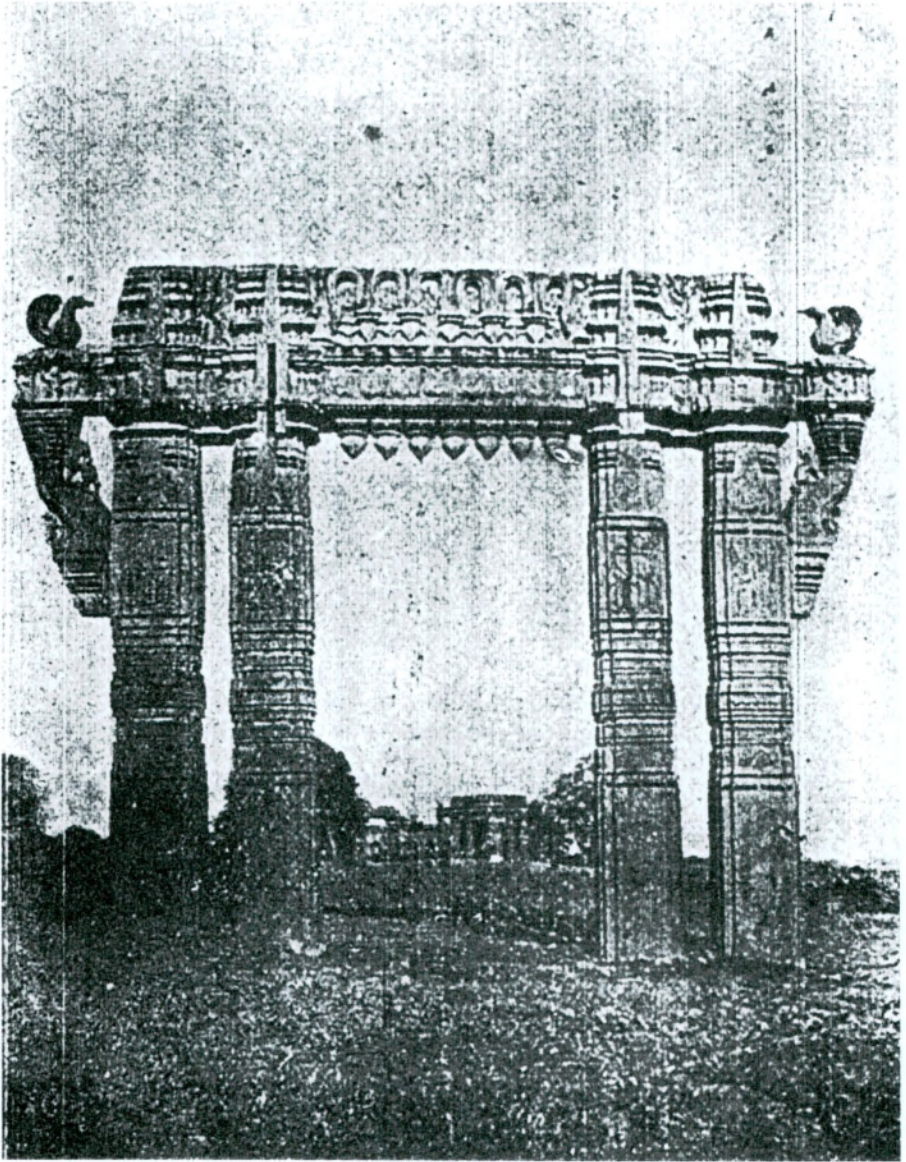

Levha I – Mandû (Delhi Kapısı içinden görünüşü).

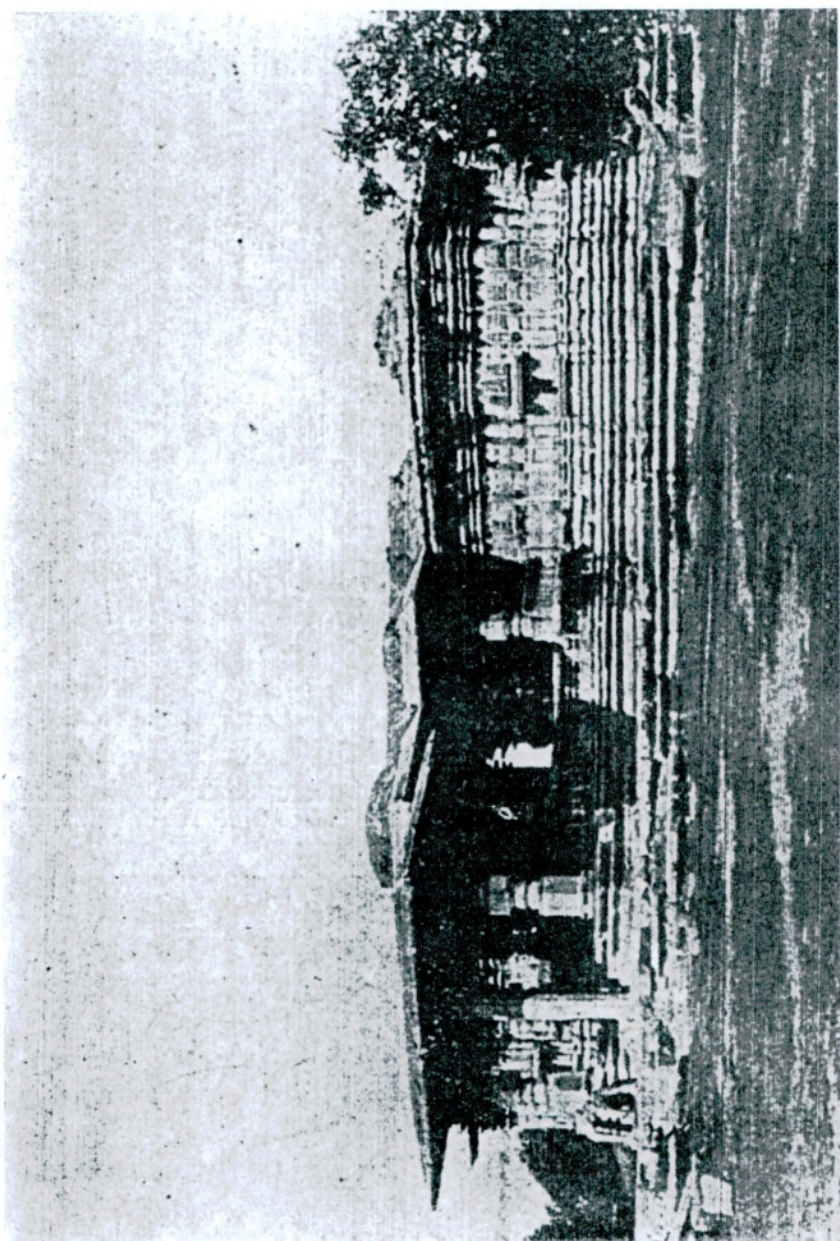

Levha II – Devagiri (Devletâbâd), kale hendeği ve burçlar.

S. Halik Kortel

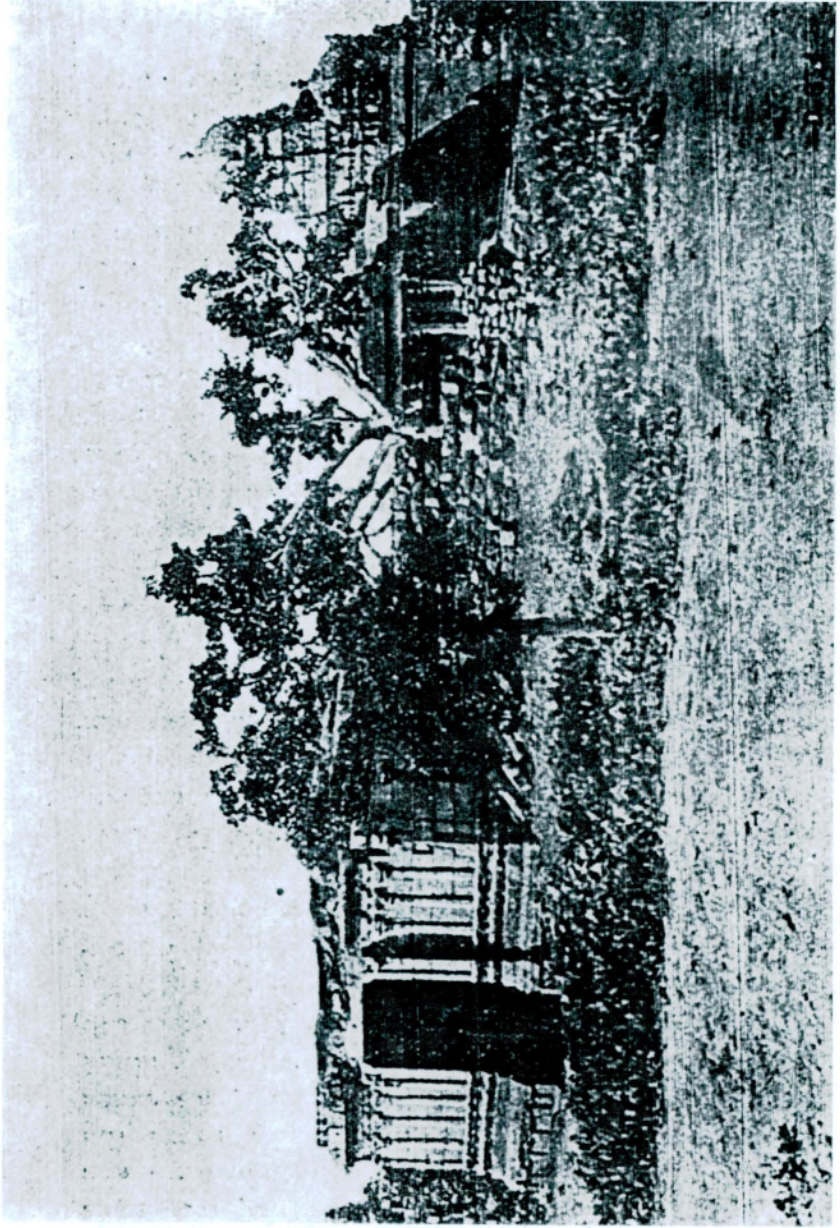

Levha III – Varangal, kale ve tapınak kalıntıları.

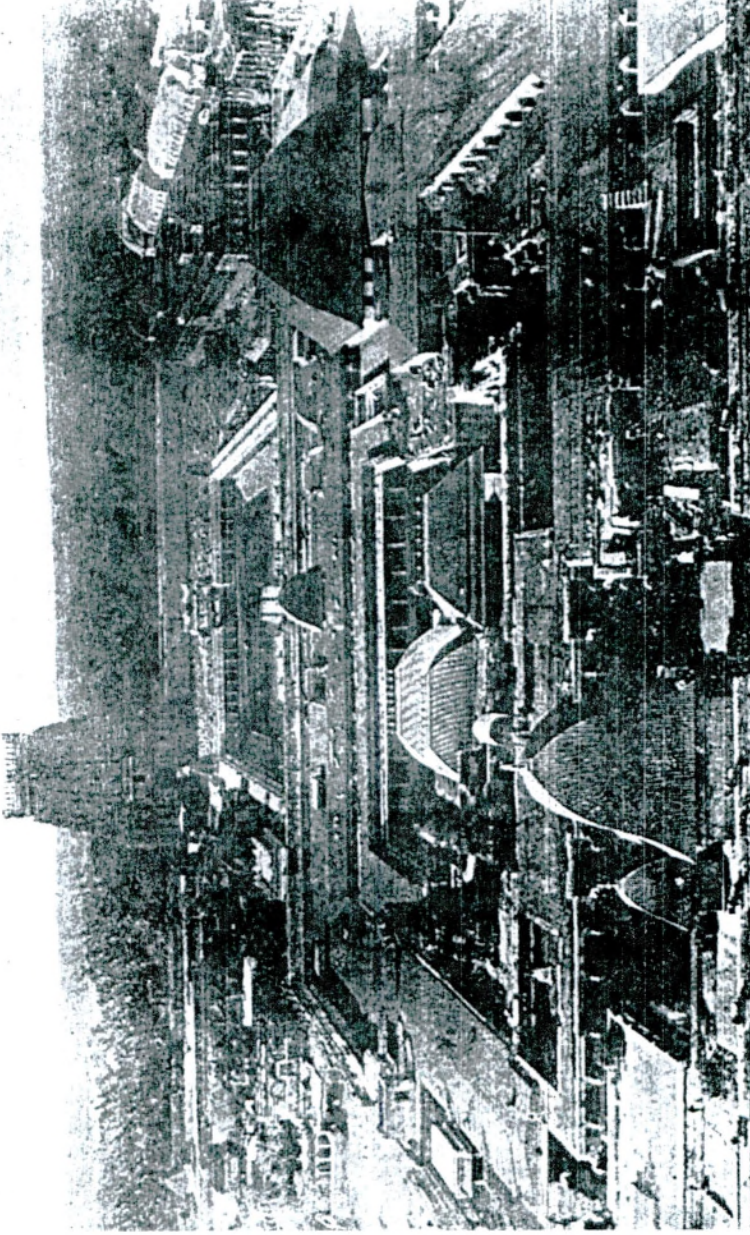

Levha IV – Hanumakonda Tapınağı (Varaqal).

S. Halük Kortel

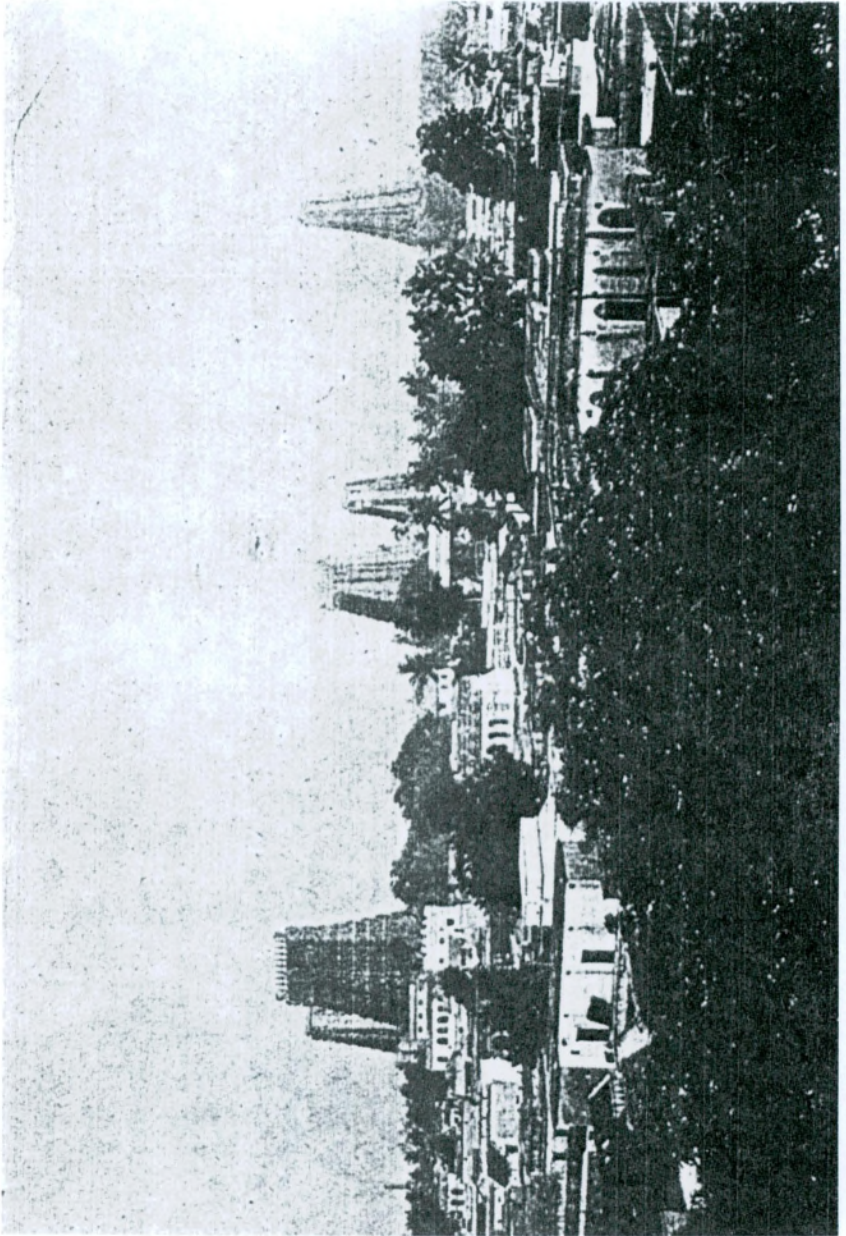

Levha V - Kandıra (Kandıra), şehir ve tapınaktan bir görünüş.

Levha VI – Brahmapurı (bugünkü Çıdambaram), tapınak ve havuzu.

S. Halûk Kortel

Levha VII - Madura. Şehirin genel görünümü.

XIV.-XVI. ASIRLARDA, AVRUPA ATEŞLİ SİLAH
TEKNOLOJİSİNİN OSMANLILARA AKTARILMASINDA ROL
OYNAYAN AVRUPALI TEKNİSYENLER
(TÂİFE-İ EFRENCİYÂN)

SALİM AYDÜZ

Buldukları coğrafi yapı itibariyle farklı milletlere mensup insanlarla birlikte yaşama durumunda bulunan Osmanlılar, asırlarca süren bu birlikte-liği karşılıklı huzur, menfaat ve fayda esasına göre tesis ederek, gayr-i müslim insanlarla uyumlu birtakım ilişkilere girmişlerdir. Ne var ki bu ilişkilerin Osmanlıların kuruluş yıllarındaki cereyanı hususunda mevcut kaynaklar bize yeterli bilgi vermediğinden, bu ilişkilerin boyutlarını tesbit etmek oldukça güçtür. Ayrıca, tâife-i efrenciyanın, Avrupa'da gelişen ateşli silahlarla ilgili yeni teknolojilerin Osmanlılara geçmesindeki rolleriyle, saray teşkilâtında bunlara verilen vazifelerin neler olduğu konuları da şimdiye kadar incelenmemiştir. 'Efrenc' tâbiriyle kastedilen bu Avrupa asıllı kişilerin Osmanlı Devleti'nde bir meslek grubu haline gelmeleri ve devlet kadrosunda düzenli ücret almalarının ne zaman ve nasıl gerçekleştiği meselesi de tam olarak bilinmemektedir. Makalede bu soruların cevabını oluşturacak taife-i efrenciyanın Osmanlı Devleti'ndeki konumu ve hakkındaki yeni bilgiler, arşiv belgeleri ve seyahatnâmelerin ışığı altında incelenecektir.

Osmanlılar, Avrupa'da hususiyetle askerî sahada ortaya çıkan yeni ilmi ve teknolojik gelişmeleri takip etmede oldukça dikkatli olduklarından dolayı, yenilikleri kendi ordularına transfer etmek için, Avrupalı gayr-i müslim usta ve teknisyenlerden çeşitli şekillerde ve yerlerde faydalanmışlardır. Daha ziyade devletin askerî alandaki ihtiyaçlarını karşılamak için istihdam edilen bu kişilere genel olarak efrenciyân denilmekteydi. Fransızca Franc'dan yapılmış bir kelime olan efrenc, coğrafi bir tâbir olarak 'Avrupalı' manasına gelmektedir. Efrenciyân kelimesi ise, frenklere yani Avrupalılara mensup manasındaki efrenci kelimesinin çoğulu olup İslâm dünyasına, Orta Çağ'da Bizanslılar vasıtasıyla geçmiştir¹. Osmanlı müellifleri, efrenc tabiri ile, bazen devlet hizmetlerinde bulunan Avrupa asıllı gayr-i müslimleri, bazen de

¹ Ş. Sami, *Kâmûs-u Türkî*, İstanbul 1317, s. 136; B. Lewis, "Ifrandj", El2, III, 1044.

Avrupa'daki düşmanlarını ve reâyâ statüsündeki zimmîleri² kastetmekteydi. Frengî veya efrencî kelimesi ise, coğrafi açıdan Avrupa'yı ifade etmektedir. Meselâ, XVII. yüzyıl tarihçilerinden İbrahim Mülhemî'nin (ö. 1650) Avrupa tarihi ile ilgili eseri *Tarih-i Mülûk-u Rûm ve Efrencî*³ ile Kâtip Çelebi'nin aynı konudaki *Frengî Tarih*⁴ isimli tercümesi buna ait örneklerdendir. Devlet hizmetinde olmadığı halde, İstanbul veya diğer şehirlerde, çeşitli zanaatlarla uğraşan gayr-i müslimlere de zaman zaman aynı şekilde hitap edilirdi.

Bu çalışmada, bilhassa saray teşkilâtı ve ordu hizmetinde istihdam edilen efrenciyânın, Avrupa'da gelişen ateşli silahlarla ilgili yeni bilgi ve teknolojinin aktarılmasındaki yeri incelenecektir. Diğer yandan kaynakların elverdiği ölçüde, tâife-i efrenciyân olarak adlandırılan bu grupta yer alan Avrupalı kişilerin milliyetlerini de mümkün mertebe belirlemeye çalışacağız.

Osmanlılar ateşli silahlarla, Avrupa'da bir savaş aracı olarak kullanılmaya başlandığı XIV. yüzyıl ortalarından itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. Bu ilgileri zamanla artmıştır. Bu artış silahların önce transferi daha sonra da üretimi sürdürme ve kaliteyi arttırmada Avrupalı ustaların kullanılmasıyla paralel olarak gitmiştir. Osmanlıların ateşli silahları büyük ölçüde tanımaları, Balkanlar'a geçtikten sonra, Orta Avrupa devletleriyle olan ilk münasebetleri neticesinde olmuştur. Özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar'da yapılan savaşlar neticesinde, yeni ateşli silah teknolojisi Osmanlıların eline geçmiş ve bundan sonra Osmanlılar bu silahları geliştirerek daha etkin bir tarzda savaşlarda ve kale muhasaralarında kullanmışlardır. Ateşli silahların savaşların kaderindeki büyük rolünü kısa zamanda anlayan Osmanlılar, bu silahların sayısını ve gücünü arttırmak için büyük gayret sarfetmişlerdir. Bunun için de, bir taraftan savaşlarda mağlup ettiği orduların silahlarını alırken diğer taraftan, oldukça erken tarihlerden itibaren çeşitli Avrupa devletlerinden silah ve malzeme satın alma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca savaşlarda ele geçirilen silah ve mühimmât imalathânelerini de

² Meselâ, İstanbul'a ait bir muhasebe defterinde Kefe'li bir cemaat, *Efrenciyân-ı Kefe* şeklinde kaydedilmiştir. Bk. Ö.L. Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-4, 307. Aynı asırda bir başka Osmanlı şehri olan Trabzon'da yaşayan Venedik ve Ceneviz asıllı Latin Katolik ahali için de Osmanlı Tahrir defterleri "Mahalle-i Efrenciyân" tabirini kullanmaktadır. Bk. Heath W. Lowry, "The Question of Trabzon's Efrenciyân Population: 1486-1583", *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976*, cilt II, Ankara 1981, s. 1493-1501.

³ B. Lewis, *İslam in History*, London 1971, s. 106.

⁴ O.Ş. Gökyay, "Katip Çelebi", *Katip Çelebi*, Ankara 1991, s. 54-55.

(mürettebatıyla birlikte) işletmeye devam etmişlerdir. Bunun yanında bunları kullanan ve imal eden gayr-i müslim usta ve teknisyenleri de savaşlarda esir almışlar ve istihdam etmişlerdir. Bu şekilde başlayan ateşli silahların imali ve kullanımı, daha sonra bunların yanında yetişen Türk ustaların ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen teknisyenlerin çalışmalarıyla genişleyerek devam etmiştir⁵. Esir veya zimmi statüsünde olan Hıristiyan top döküm ustaları ve topçuları, son dönemlere kadar -ihtidaya zorlanmadan- istihdam edilmişlerdir⁶. Gayr-i müslimlerin çeşitli devlet birimlerinde çalıştırılması meselesi daha önceki İslâm devletlerinde de olduğu gibi, Osmanlılarda aynen devam ettirilmiştir⁷.

Osmanlılarda yeni bilim ve teknolojinin aktarılmasına karşı herhangi bir kapalılık söz konusu olmadığından dolayı, bu husus hemen hemen hiçbir

⁵ Djurdjica Petroviç, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War Tecnology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry and M.E. Yapp, London 1975, s. 164 vd.; Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemesindeki Tutumları: Efrenci Teknisyenleri Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar yeni Görüşler*, (yay. haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 7-14; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. (haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 121-129.

⁶ Bazı Avrupalı yazarlar, Osmanlıların gayr-i müslim tebaayı ve özellikle esirleri ihtidaya zorladıklarını ileri sürmektedirler. (Meselâ, Hans Dernschwan, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev. Y. Önen), Ankara 1992, eserin birçok yerinde bunu ifade etmektedir. Gyula Kaldy-Nagy, ("Macaristan'da 16. Yüzyılda Türk Yönetimi", *Studia Turco-Hungarica*, I. Budapest 1974, s. 28'de) "Türk Makamları, yeniçeriler hariç, genel olarak hizmetlerinde bulunan yabancılar Müslüman olmalarında ısrar etmiştir" demektedir. Halil İnalçık ve bazı Avrupalı araştırmacılar ise hiçbir şekilde düzenli bir ihtida hareketinin devlet tarafından yürütülmediğini belirterek, İslamlaşmanın kesinlikle sosyal faktörlerin etkisiyle meydana gelen içtimai bir hadise olduğunu ifade etmektedirler. Bk. İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 166-167, 170; ayn. mlf, "Mehmed II", *İA*, VII, 519; ayn. mlf, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s. 20-21. Kanuni döneminde İstanbul'u anlatan A.H. Lybyer de Türklerin ihtida için zorlamada bulunmadıklarını, zira zorlamayla sonuç alınmayacağını bilecek kadar akıllı olduklarını söyledikten sonra, Hristiyan kalmayı seçenlere her türlü zorluğun çıkarıldığını, İslam'ı ve sistemi çekici kılacak her şeyin yapıldığını belirtir. Din değiştirmeye zorlanmadığını, hatta tam tersine, kimi zaman onlara karşı tamamen kayıtsız bir tavrını olduğunu söyledikten sonra, "din değiştirme istenir ama zorlanmaz, din değiştirenler de ödüllendirilir" der. Bk. A. Howe Lybyer, *The Government of The Ottoman Empire in the Time of Süleiman The Magnificent*, London 1913, s. 66-67; Onaltıncı asır Macaristan-Türk aleminden bilgiler veren S. Takats, Türklerin Macaristan'da din dolayısıyla kimseyi rahatsız etmediklerini, içtimai şartların tabii bir neticesi olarak bazı Macarların İslâm'ı kabul ettiklerini söylemektedir. Bk. S. Takats, *Macaristan Türk Aleminden Çizgüler*, (terc. S. Karatay), İstanbul 1992, s. 214-215.

⁷ "Selçuklular seleflerinden daha az sayıda Hıristiyan memur kullandılar", CL. Cahen "Zimme", *İA*, XIII, s. 566-571.

dönemde devlet adamları, ulemâ ve halk arasında kayda değer bir şekilde tartışma konusu yapılmamıştır⁸. Ayrıca Osmanlı toplum yapısı itibariyle padişah ve vezirler, devletin ve halkın yararına olacağına inandığı her konuda mutlak tasarruf yetkisine haiz olduklarından, yeni teknolojinin alınmasında takip ettiği usûller itibarıyla herhangi bir tenkide uğramamıştır⁹. Hatta Osmanlılarda her türlü sanat sahasında hizmeti geçen kişilerin, müslim-gayri müslim diye ayırımı olmaksızın, bizzat padişah tarafından ödüllendirildiği de görülmekteydi. Bunun en bariz örneğini Fatih'in top ustası Urban'a, beklediğini dört katı bir ücret vermesi hadisesinde açıkça görmekteyiz¹⁰.

Ateşli Silahların Tanınması ve Transferi

Ateşli silahların transferi birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunların başında Müslüman topçu ve dökümcü ustalarının yetiştirilmesi gelmektedir. Daha sonra, bu silahların savaşlarda kullanımının artması ile birlikte hammadde, kaliteli barut, seri üretim, isabetli kullanım, yüksek tesirli ve kaliteli malzeme ile, ordu içinde bu silahların kullanıcılarının yetiştirilmesi gibi meseleler ortaya çıkmıştır.

Bu usûllerin yanında, Avrupa'da top ve ateşli silahlar hakkında yazılan eserlerin tercümeleri suretiyle de yeni teknolojilerin tanınması yoluna başvurulmuştur. Buna bir örnek olarak XVII. asırda İstanbul'da bulunan İtalyan asilzadesi Comte de Graf Marsigli'nin, Pierre Sardi'nin XV. yüzyılda kaleme aldığı topçuluğa dair eserinin Türkçe tercümesini gördüğünü bahsetmesi gösterilebilir¹¹. Diğer yandan Endülüs'lü Reis İbrahim b. Ali Gânim b. Muhammed b. Zekerriya el-Endülüsi'nin (1632'de sağ) IV. Murad'a ithaf ettiği topçulukla ilgili eseri *Kitâbu'l-İzz ve'l-Menâfi li'l-mücâhidin fi sebîlil-Jah*

⁸ Rhoads Murphey, *a.g.m.*, s. 7-8.

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde 19. yy.'da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 79-102; ayn. mlf. "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", s. 121-123.

¹⁰ Dukas, *Bizans Tarihi*, (terc. V.L. Mırmıroğlu), İstanbul 1950, s. 151; Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton 1992, s. 78.

¹¹ Graf Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatuna Kadar Askeri Vaziyeti*, (terc. M. Nazmi), Ankara 1934, s. 164; E. İhsanoğlu, "Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of the Eighteenth Century", *Journal of the Japan-Netherlands Institute*, Amsterdam 1991, s. 53.

bi-alâtil-hurûb vel-medâfi (Köprülü Ktp. nr. 1122) adlı eserin Sardi'nin eserinden bir müddet evvel İstanbul'a ulaşması zamanlama açısından dikkat çekicidir¹².

Rhoads Murphey, "Tâife-i Efrenciyân Hakkında Bazı Notlar"¹³ adlı makalesinde, Avrupa ve Balkan milletlerine mensup gayr-i müslim teknisyenlerin genellikle Osmanlı topçu kuvvetlerinde hizmet verdiklerini söylemekteyse de, Osmanlıların bunları istihdam ettiği saha ateşli silahlarla sınırlı kalmamıştır. Murphey'nin bahsettiği grup sadece bu isimle anılan kişilerdir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadar askerî sahada istihdam ettiği gayr-i müslim usta ve teknisyenlerin faaliyetlerinden ve Osmanlılara yeni Avrupa silah teknolojisini aktarmalarındaki fonksiyonlarından bahsedilecektir¹⁴. Askerî maksatlarla istihdam edilen gayr-i müslimlerin yanında sivil mimari ve inşaat faaliyetlerinde istihdam edilen kişiler de bulunmaktadır. Bunlar daha çok cami, saray, köprü ve kale gibi büyük çaptaki binaların inşaatlarında çalışan usta ve mimarlardır¹⁵. Ayrıca tercümanlık, müşavirlik, elçilik¹⁶, matbaa, resim ve süsleme gibi sahalarda devletin çeşitli birimlerinde çalışanlar da bulunmaktadır¹⁷. Çalışmada öncelikle belirlen-

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Endülüs Menşe'li Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimi'ne Katkıları", *Bellekten*, LVIII/223, (Aralık 1994), s. 590-594; Salim Aydın, *Osmanlı Devletinde Tophâne-i Âmire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi*, doktora tezi, İstanbul, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 4-5.

¹³ R. Murphey, *a.g.m.*, s. 18-19.

¹⁴ Çalışmanın tamamında, Avrupa ve Balkanlar'ın yanında, Bizans ve Rusya gibi farklı bölgelerden gelen yabancı teknisyenler, ustalar ve mühendisler de *taife-i efrenciyân* olarak mütalaa edilecektir.

¹⁵ Edirne sarayı inşaatında çalışan gayr-i müslim ustalar için bk. *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri* (nşr. İ. Şahin-F. Emecen), İstanbul 1994, s. 60 vd.; Süleymaniye Câmii inşaatında çalışan gayr-i müslim işçiler hakkında daha fazla bilgi için Bk. Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Câmi ve İmareti İnşaaı*, Ankara 1972, I, 132 vd.

¹⁶ Osmanlıların, daha kuruluş devirlerinden itibaren hizmetlerinde bulunan Hristiyanlardan faydalandıkları bilinmektedir. Özellikle Hristiyan devletlerle olan savaşlarda, onların bilgilerinden faydalandıkları gibi onları elçi olarak görevlendirerek karşı tarafı savaştan vazgeçirmede veya kale muhasaralarında kaleleri teslim etmede ikna etme gibi görevlerde istihdam ettikleri görülmektedir. Meselâ, II. Murad, 1430 yılında Selânik şehrini muhasara ettiği zaman birkaç Hristiyanı kaleyi kendilerine aman ile teslim etmeleri hususunda ikna etmeye göndermiştir (Johannis Anagnostis, *Selânik (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih* (nşr. M. Delibaşı), Ankara 1989, s. 26) Yine Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya üzerine yaptığı onuncu seferi sırasında muhasara ettiği Estergon (Gran) Kalesi'nin çeşitli Avrupa milletlerinden olan müdafilerin teslimine teşvik etmek için biri Alman, biri İspanyol, biri de İtalyan üç muhtediği kaleye elçi olarak göndermiştir (Hammer, *Devlet-i Osmaniyeye Tarihi*, İstanbul 1332, V, 249).

¹⁷ Saraydaki Divân-ı hümâyûn tercümanları hakkında daha fazla bilgi için Bk. C. Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM*, I, 1, Ankara 1990, s. 30-31; C. Orhonlu, "Tercüman", *JA*, XII-I, 176.

mesi gereken husus, istihdam edilen bu kişilerin devlet içindeki statüleridir. Makalenin inceleme alanına giren gayr-i müslim teknisyenler ve ustalar ayrı ayrı kategorilerde yer almaktadır. Osmanlılar'ın istihdam ettiği gayr-i müslim usta ve teknisyenleri temel olarak üç ana grup içinde mütalâ edebiliriz.

Birinci Grup: Avrupa ve Balkanlar gibi çeşitli Hıristiyan ülkelerden göç, seyahat, sürgün v.b. çeşitli vesileler ile gelip, kendi isteği ile devlet hizmetine giren veya serbest meslek sahibi olan kişilerdir. Bunlar sonradan reâyâ olmuşlardır.

İkinci Grup: Fethedilen topraklarda yaşayan ve fetihden sonra devlet hizmetine giren ve sanatını icraya devam eden ücretli sanatkârlardır. Bu grup reâyâ olup, devlete vergi veren ve zimmî olarak adlandırılan sınıftır. Bunların ihtidâ edenleri zimmî statüsünden çıkarlardı.

Üçüncü Grup: Fidyesi ödeninceye kadar çeşitli askerî birimlerde, bilhassa Tophâne'de, deniz kuvvetleri ve donanmada ücretle istihdam edilen esirlerdir.

Osmanlıların gayr-i müslim usta ve teknisyenleri en çok istihdam ettiği esas alan askerî sahadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu sahadaki ilk ve geniş istihdam, ateşli silahların Osmanlılara girişi ve gelişimi dönemlerinde olmuştur. Bu sebeple öncelikle bu silahların Avrupa'daki kısa tarihi ile Osmanlıların ateşli silahlarla tanışmaları ve transfer etmeleri sürecinden bahsedeceğiz¹⁸.

Ateşli silahların ne zaman, nasıl ve nerede geliştiği konusu kesin olarak ortaya konulamamıştır. Fakat bununla birlikte barutun topçulukta kullanılmasının, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren olduğu tahmin edilmektedir¹⁹. Ateşli silahlar içinde en eskisi ve en çok tanınanı toptur. İlk toplar ağaç veya

Fatih Sultan Mehmed'in portresini yapan ve sarayın duvarlarını süsleyen İtalyan Bellini için bk. F. Babinger, "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya", *Belleten*, XVII, 65, Ocak 1953, s. 75-77; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 39; H. İnalçık, "Mehmed II", *İA*, VII, 535; A. Refik, *Fatih Sultan Mehmed ve Ressam Bellini*, İstanbul 1325, s. 52. Matbaanın Osmanlıda ilk kullanımı hakkında Bk. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Terc. Metin Kıratlı), Ankara 1984, s. 42-43; A. Galanü, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1928, s. 109; N. Güler, *Türk ve Dünya Yahudileri Tarihi*, İstanbul 1993, I, 124-125.

¹⁸ Ateşli silahların Osmanlılarda tanınması ve yazılması hakkında daha geniş bilgi için bk. Aydın, *Tophane*, s. 17-31.

¹⁹ "Barut" *Türk Ansiklopedisi*, V. 302; C.N. Bernstein, "Gunpowder", *Encyclopedia Americana*, XIII, 554-555; M.H. Şakiroğlu, "Barut", *DİA*, III, 92.

demirden yapılmaktaydı. Bronz toplar Fransa kralı II. John zamanında (1350-1364) kullanılmaya başlandı. Avrupa'da topun kuşatma aracı olarak kullanılmasına dair ilk kayıt 1324 yılında Metz'in kuşatmasıyla ilgili olanıdır. XIV. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın birçok yerinde top kullanıldığına dair sağlam deliller bulunmaktadır²⁰. Doğu'da ise kullanımı daha eskidir. Bu sebeple bazı tarihçiler Osmanlıların ateşli silahları sadece Avrupa devletlerinden değil, doğudaki diğer İslâm devletleri vasıtasıyla tanımış olabileceği üzerinde durmaktadır²¹.

Ateşli silahların genel tarihi tam olarak ortaya konulmadığı gibi Osmanlıların da bunlarla ilk tanışması ve ordularında kullanması meselesi henüz kesin hatları ile ortaya konulmadığından bu konuda tarih belirlemek oldukça zordur. Bununla birlikte Osmanlıların ilk kullandığı ateşli silahın top olduğu ve bunun XIV. yüzyılın ortalarında mevcut olduğu Kemal Paşazâde (ö. 1534) tarafından belirtilmektedir. Ona göre 1-2 Mart 1354 tarihindeki Gelibolu muhasarasında Osmanlıların elinde mancınıktan başka bir de top bulunmaktaydı²². Yine aynı müellife göre 1358'deki Eksamil Kalesi'nin ve Bolayır'ın fethinde de kalelerin surlarını yıkmak amacıyla Osmanlılar top kullanmıştır. Müellif bu bilgileri aldığı yeri belirtmemiş ve kullanılan topların mahiyeti ve sayıları hakkında bilgi vermemiştir. Ancak Osmanlılarda bu kadar erken tarihlerde top bulunduğu meselesi pek fazla itibar görmemektedir. Erken devirlerde top kullanımı ile ilgili bir sonraki kayıt ise, İsmail Hâmi Danişmend'in, Şikârî'nin *Karaman Tarihi*'ne ait eserine istinaden yazdığı bilgilerdir. Buna göre, Osmanlılarda ilk top 1387 yılında Bursa'da dökülmüş, Osmanlı-Karaman savaşında kullanılmış olan ve barut azlığından dolayı arasına kullanılan bir demir toptur²³.

²⁰ David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956, s. 2; J. Beeler, "Cannon", *Dictionary of the Middle Ages*, III, 64; Ahmad Y. al-Hassan-Donald R. Hill, *Islamic Technology An Illustrated History*, Cambridge 1988, s. 113.

²¹ Gabor Agoston, "Ottoman Artillery and European Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaria*, cilt XLII (1-2), Budapest 1994, s. 23; J.D. Billingsley, "Guns", *Encyclopedia Americana*, XIII, 557.

²² "...Gelibolu civarına varup ol hisarı ki divar-ı üstüvarının tob-ı per-âşûb-i neberdden derdi yoğidi, üzerinde durup mancınık taziyeki kurup müddet-i medid ve ahd-i ba'id şiddet-i muhasara ile teshir itmek tedbirinde oldular...", Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed ibn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, (yayına hazırlayan, Ş. Turan), Ankara 1991, s. 133. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. M. İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", *Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan*, İstanbul 1995, s. 285-293.

²³ İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947, I, 73; a.g.m., s. 175.

Topun Osmanlı ordusunda yoğun bir şekilde kullanılması I. Kosova Savaşı (1389) esnasında olmuştur. Osmanlı Beyliği'nin Balkanlar'daki durumunu belirlemede oldukça büyük önemi olan bu savaşta her iki taraf ordularında top bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı topları karşı tarafın toplarına göre daha uzun menzilli idi²⁴. Türkler, ordunun ön sıralarına yerleştirdikleri bu topları düşmandan daha iyi kullanarak savaşı kazanmışlar ve topun savaşların kaderindeki önemini daha iyi kavramışlardır. Top bu savaşta sahra topu olarak ilk defa kullanılmıştır. Osmanlılar, savaş sonunda karşı taraftan birçok top elde etmiş ve bir kısım topçuyu da esir almışlardır.

Ateşli silahların ve bunlarla ilgili tekniğin Osmanlılara transferinde Orta Balkanlar bölgesinde yaptığı savaşların ve bu bölge halkından Sırplarla Bosnalı Hıristiyanların önemli bir rolü olmuştur²⁵. Zira bu bölgede ve buralara yakın Avrupa ülkelerinde birçok yerde top ve diğer ateşli silahlar imal edilmekte ve bunların alım satımından dolayı burada büyük bir pazar oluşmaktaydı. Bölge halkı Osmanlı idaresine girmeden önce bu silahları onlara satarken bölgenin fethiyle devlet için silah üretmeye başlamışlardır. Ayrıca Osmanlıların bu bölge halklarıyla yaptığı savaşlarda elde edilen ganimetler arasında silahlar önemli bir yer tutmaktaydı. Osmanlı Beyliği'nin Balkanlar'ın içlerine doğru ilerlemesi 1363 yılında Filibe'nin fethi ve aynı sene Sırp Sındığı Zaferi ile başlamış ve 1389 I. Kosova Savaşı'nın kazanılması ile pekiştirilmiştir. Bu tarihlerde fethedilen çeşitli Balkan şehirleri ve topraklarının artmasıyla Osmanlıların bölge halkıyla olan irtibatları artmıştır. Osmanlıların bölgeyi fethinden önce Sırp ve Bosna krallıklarının hizmetinde bulunan Alman, İtalyan gibi topçu ve dökümcü ustaları, Osmanlıların yüksek ücret vermeleri ve diğer bazı sebeplerle hizmete girmeye başlamıştır. Bunları, Avrupa'nın farklı bölgelerinden sayıları artarak gelen Fransa, İngiltere ve Hollandalı teknisyen ve ustalar izlemiştir²⁶.

Bu arada topun ve birçok savaş malzemesinin demirden yapılması sebebiyle Balkanlardaki demir madenlerinin de önemi artmıştır. Osmanlılar, hem Balkanlar'daki fetih siyasetini hem de ateşli silahlar için gerekli hammaddenin temini için Kosova Savaşı'ndan hemen sonra Sırp toprakları içinde bulunan Kıratova madenlerini ele geçirdi. 1392 senesinde, Kral

²⁴ Neşri, I, 297.

²⁵ Petroviç, a.g.m., s. 190 vd.

²⁶ V.J. Parry, "Barud", *EI2*, I, 1062; Petroviç, a.g.m., s. 192; H. İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", *Belleten*, XXI/83, s. 509.

Georges Brankoviç (1427-1456) ailesine ait demir madenleri, 1396 senesinde de Gluhavica demir madenlerinin ele geçirilmesi ile Osmanlılarda demir ihtiyacı büyük ölçüde giderilmiştir²⁷.

Topçuluğun I. Kosova Savaşı'ndan önce Osmanlılarda geliştiği ordudaki bazı Türk topçularının mevcudiyetlerinden anlaşılmaktadır. Meselâ, Neşri'nin 'top atmakta üstâd-ı kâmil'diye takdim ettiği Haydar adlı bir topçu ustasının çok önceden beri orduda olduğu anlaşılıyor. Diğer yandan II. Murad devrinde yazılmış timar defterindeki bir topçu timarının, Yıldırım Bayezid devrinde topçu Ömer" tarafından tasarruf edildiğine dair kayıt, topçuluğun tarihinin eskilere dayanmakta olduğuna işaret etmektedir²⁸. 1425 yılında Antalya bölgesine ait bir başka defterde, Topçu Ali'ye Manavgat'ın timar olarak verildiğinin bilinmesi Osmanlı topçuluğun XVIII. asrın sonlarından itibaren var olduğunu kesinlikle ifade etmektedir²⁹.

Tüfeğin Yaygınlaşması

Top gibi tüfeğin de, Osmanlılarda ilk kullanıldığı tarih belli değildir. İbrahim Hakkı Konyalı tüfeğin bir Türk silahı olduğunu, tüfek kelimesinin *Dîvân-ı Lûgati't-Türk'e* istinadla Türkçe olduğunu söylemektedir³⁰. 'Arkebüz' adı verilen ilk fiülli tüfeklerin Avrupa'da ortaya çıkışı 1380'lerde olmakla beraber, el silahı olarak etkili bir şekilde kullanılması XV. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur³¹. Kaynaklara göre Osmanlılarda tüfeğin kullanımına dair ilk kayıt 1402 tarihlidir. *Solakzâde Tarihi*, Yıldırım Beyazıt ile Timur arasında yapılan Ankara Savaşı'nda, Beyazıt'a Sırbistan'dan gönderilen yirmi bin kadar yardımcı kuvvetin çoğunun tüfenkendaz piyâde ve süvariden ibaret oldu-

²⁷ Petroviç, *a.g.m.*, s. 174; Mücteba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 291.

²⁸ BA, *MMD*, nr. 231, s. 88.

²⁹ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, (yay. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara 1949, I, 291; David Ayalon, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans", *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956, s. 141-144; H. İnalçık, "David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956" adlı eserin tanıtımı, *Belleten*, XXI, 83, s. 508-9. Ayrıca bk. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (nşr. H. İnalçık), Ankara 1987, s. 105-106.

³⁰ İ.H. Konyalı, "Sultan Selim'in Eşsiz Topu", *Tarih Hazinesi*, III, Aralık 1950, s. 107-108, Konyalı topun, tüfeğin Türkler tarafından geliştirilmiş bir şekli olduğunu ifade eder. "Türkler tüfeği tekâmül ettirerek top halinde bir müdafaa ve tecavüz aleti haline sokmuşlardır". *a.e.* s. 108.

³¹ Petroviç, *a.g.m.*, s. 186-7.

ğunu haber vermektedir³². Ahmed Cevad yardım askerinde tüfek olduğu halde merkez ordusunda tüfeğin olmamasının düşünülmemeyeceğini, dolayısıyla Osmanlı ordusunda da o tarihlerde tüfek olması gerektiğini belirtir³³. Kaynaklara göre 1444'e doğru Türk ordusunda tüfek kullanımı artmakla birlikte³⁴, o tarihlerde tüfek kullanmak çok yaygın olmadığından askerlerin çok az kısmının tüfekli olduğu muhakkaktır. V. Parry, tüfeğin atlılardan ziyade yaya askerleri tarafından kullanıldığını belirtmektedir³⁵.

Osmanlıların top ve tüfek kullandığına dair diğer bilgiler çeşitli Osmanlı kroniklerinde ve hususiyile *Neşri Tarih*'inde geçmektedir. Meselâ, 1421 Düzmece Mustafa hadisesi anlatılırken Gelibolu'daki kadirgelerde top ve tüfek bulunduğu belirtilmiştir. Yıldırım Beyazıt'ın 1394'teki İstanbul kuşatması ile II. Murad'ın 1430 Selanik muhasarasında Osmanlı ordusunda top-tüfek bulunduğu³⁶, 1442 Karamanoğulları'nın Sivrihisar'ı kuşatmasında kaleden tüfek ve darbuzen atıldığı zikredilmektedir³⁷. 1440 Belgrad muhasarası ile 1444 Varna Savaşı'nda, Osmanlı ordusunda top ve tüfek gibi çeşitli ateşli silahlar kullanılmıştır. Varna savaşını kazanan Osmanlıların aldıkları ganimetler arasında çok sayıda top bulunmaktaydı.

Ateşli Silahların İsimlendirilmesi Meselesi

Osmanlıların top ve tüfek gibi bazı ateşli silahlar için kullandıkları isimler, ateşli silahların menşeyini ve dolayısıyla bu silahları yapan ustaların kendi ülkelerinde kullandıkları isimleri aynen taşıdıklarını göstermektedir. Bu durum ateşli silah üretiminde dökümhanelerde çalışan ustaların veya bu silah-

³² *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1297, s. 73; Ahmed Cevad, *Tarih-i Askerî-i Osmânî*, İstanbul 1879, s. 150. 1389'daki I. Kosova Savaşı'ndan sonra Sırbistan vassal devlet olduğu için Osmanlılara her sene belli miktar vergi vermek ve savaşa girdiği zaman asker göndermek zorundaydı. Bk. Petroviç, *a.g.m.*, s. 174.

³³ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 150. Vermor Parry de Osmanlıların tüfeği ilk defa 1440 seneleri civarında II. Murad'ın (1421-51) Macaristan seferi esnasında kullandıklarını tahmin etmektedir (V.J. Parry, "İstanbul'da Harb Sanatı", *Tarih Dergisi*, 28-29, İstanbul 1975, s. 203).

³⁴ M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 156-159; P. Wittek, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans", *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* içinde, D. Ayalon, London 1965, s. 143; İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", s. 511.

³⁵ Parry, *Harb Sanatı*, s. 205.

³⁶ *Neşri Tarihi*, Yay. F.R. Unat-M. Köymen, Ankara 1957, cilt I, s. 611; *Aşıkpaşazade*, s. 118; Hadidi, *Tevârih-i Al-i Osman*, (haz: N. Öztürk), İstanbul 1991, s. 188.

³⁷ *Neşri*, cilt I, s. 327, cilt II, s. 565, 611-613, 637.

ları kullanan kişilerin isimleri belirlemede etkili yerlerinin olduğu konusunda önemli bir delil olmaktadır.

Osmanlıların XVIII. yüzyıl ortalarına kadar kullandığı belli başlı büyük topların isimleri şunlardır: Bacaluşka, balyemez, kolonborna, şakaloz, şayka ve darben. Kaynaklarda farklı şekillerle de telaffuzları bulunan bu top isimlerinden bilhassa ilk üçünün menşe'leri incelendiğinde, isimlerin Avrupa kaynaklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bacaluşka kelimesinin İtalyanca Basilisco kelimesinden geldiği genellikle kabul edilirken, balyemez topunun menşei üzerinde bir ittifak yoktur. Bu kelimenin Almanca faule metze'den, veya İtalyanca pallae mezza kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir. Kolonborna kelimesi de yine İtalyanca colubrina veya kolovrino'dan gelmektedir. Şakaloz ismi ise Macarca szakallas, şayka topu ise yine Macarca şajka kelimelerinden gelmektedir³⁸.

Aynı durum Osmanlıların kullandığı tüfek isimlerinde de göze çarpmaktadır. 1600 senesinde bir cebehanede bulunan tüfek türlerinin isimleri şu şekilde sıralanmaktadır. Cezayirî Cezayir'den, Frengî Batı Avrupa'dan, Macarî Macaristan'dan, Alman Almanya'dan, Macarî zenberekli ve kâr-ı Moton aslen Macaristan'dan gelen türde tüfekler olup, Rûmî ve İstanbulî tüfekler de Osmanlı ve İstanbul tarzı tüfeklerdir³⁹. Bazı İslâm devletlerine göre ateşli silahları daha erken tanıyan ve geliştiren Osmanlıların bu silahlara ve bunları

³⁸ Kaynaklarda *baciliska*, *bacaluşka*, *badoluşka*, *bedoluşka* gibi isimlerle de geçmektedir (Kahane-Tietze, *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958, s. 99-100); Parry, "Barud", s. 1063; Agoston, s. 33; Henry and Renee Kahane-Andreas Tietze ise bu kelimenin menşeinin İtalyanca *bala ramada*, *palla ramata* kelimeleri yanında, Fransızca *balle ramee*, İspanyolca *bala enramada*'nın da olabileceğini belirtmektedir (Henry and Renee Kahane-A. Tietze, *a.g.e.*, s. 83-84). Evliya Çelebi oldukça farklı bir hikâye anlatarak bu ismin Türkçe olduğunu ileri sürmektedir. 1663 yılında bulunduğu Uyvar Kalesi kuşatması esnasında yanına düşen bir Balyemez topu güllesinin üzerine "Sahibü'n-nasr Süleyman Han, mimmen ya'mel serrihtegân-ı dergâh-ı Âli Ali Bali" yazdığını belirttikten sonra istidradî olarak bu zatın hayatı boyunca bal yemeyi sevmeyeceğinden toplarının da *Balyemez topu* adıyla şöhret bulduğunu belirtir (*Seyahatname*, İstanbul 1314, VI, 313-314). Kaynaklarda *kolunburna*, *kolumburna*, *kolonburina*, *kolumbirina*, ve *kolonburuna* gibi farklı okunuşları da bulunmaktadır. Kelimenin aslı kesin olarak belli değildir. İspanyolca *culebrina*, Provençal dilinde *colobrina*, Fransızca'da *couleuvrine* kelimeleri de yakın şekilde telaffuz edilmektedir (Agoston, "Ottoman Artillery", s. 41); Parry, *a.g.m.*, s. 204; Parry "Barud", s. 1062-3. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 49; Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 33-34.

³⁹ H. İnalcık, "The Diffusion of Fire-arms", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry and M.E. Yapp, London 1975, s. 197-198; Parry, "Harb Sanatı", s. 214.

kullanan birliklere verdiği isimler ve terimlerin başta İran olmak üzere, bazı İslâm devletleri tarafından aynen kullandığı bilinmektedir⁴⁰.

Osmanlılar, muhasaralarda olduğu gibi kale savunmalarında da top kullanmışlardır. Meselâ 825/1422 yılında, Karamanoğlu Mehmed Bey'in Osmanlılara ait Antalya Kalesi'ne yaptığı kuşatmaya karşı kalede bulunan bir top savunma için kullanılmış ve toptan atılan güllenin bir parçası sekerek onun ölümüne sebep olmuştur⁴¹. Yine 1444 yılında, Macar ordusunun Edirne'ye taarruzu ihtimali üzerine buradaki kale top, tüfek ve mancınıklarla tahkim edilmiştir⁴². Diğer yandan İstanbul'un muhasarası için yapılan hazırlıklar arasında Rumeli Hisarı'na 20 top yerleştirildiğini Tursun Bey haber vermektedir⁴³.

Osmanlı kroniklerinde ve diğer bazı eserlerde bulunan ateşli silahlarla ilgili bilgilere dayanarak top ve tüfeğin, yaygın olarak kullanılmasının II. Murad dönemine rastladığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İstanbul muhasarası öncesinde II. Murad'ın bıraktığı toplar, yeni dökülenlerle beraber ciddi bir yekûna ulaştığından Fatih Sultan Mehmed oldukça çok sayıda topa ve tüfeğe sahip bir hükümdar olmuştur⁴⁴. Özellikle Fatih zamanında başlayan yoğun top imali ve kullanımı, II. Beyazıt zamanında yerli top döküm ustaları ile bir kısım yabancı topçunun (İspanya ve İtalya'dan gelen Yahûdiler gibi) İstanbul'a gelip çalışmalarıyla artarak devam etmiştir. Fransa Kralı VIII. Şarl

⁴⁰ İnalçık, "The Diffusion of Fire-arms", s. 207.

⁴¹ Karamanoğlu Mehmed Bey'in kaleden atılan bir güllenin kendisine isabet etmesi ile ölmesi hadisesi kaynaklarda çok farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Hatta verilen tarihler de bir birini tutmamaktadır. *Anonim Tevârih-i Âli Osman*, (F. Giese neşri, haz. N. Azamat), İstanbul 1992, s. 66; İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", s. 509. Mehmed Neşri bu olayın 830/1426-7 yılında vuku bulduğunu ve bu topun daha sonra gazi top olduğu için zincirlerle kale kapısına asıldığını belirtir. *Neşri*, II, 591. Karamanoğlu Mehmed'in topun önüne gelmesiyle topa ateş verilmiş ve toptan çıkan gülle veya bir parçası yerden sekerek Karamanoğlu'nun göğsüne gelmiş ve ölümüne sebep olmuştur (Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Muhyiddin Cemâlî'nin Tevârih-i Âli Osman'ı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s. 62). Hoca Sa'dettin Efendi ise olayın 827/1423'te vukubulduğunu ve Mehmed Bey'in kafasını koparan güllenin kale kapısı üzerinde asılı olduğu belirtir. Karamanlılar buradan geçerken ölümlerini anıp ulurlar. Hoca Sa'dettin Efendi, İdrisi Bitlisi ve Neşri'nin verdiği tarihin yanlış olduğunu ve kendi verdiği tarihin doğru olduğunu belirtir (İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 96).

⁴² İbn Kemal, *a.g.e.*, s. 53, 55 Cezar, *a.g.e.*, s. 156-159; T. Coruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techicazları*, Ankara, 1993, s. 4-5; M. İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", s. 292; İnalçık, "Osmanlı Ateşli Silahlar", s. 509.

⁴³ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (haz. M. Tulum), İstanbul 1977, s. 45.

⁴⁴ Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1336, I, 207-212.

1494 yılında İtalya üzerinden İstanbul'a gelmek için bir sefer düzenlemiştir. Ancak Napoli'yi zapteden Kral, yerli halkın mukavemeti ve kendi askerlerinin ayaklanmaları sebebiyle alelacele Fransa'ya çekilirken maiyetindeki birçok topçu ustası İstanbul'a gelerek Osmanlıların hizmetine girmiştir⁴⁵.

Ateşli Silah Ticareti

Daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlılar, Balkanlar'da Sırp'lardan ve bu bölgede mağlup ettiği çeşitli devletlerden önemli ölçüde top ve tüfek ile birlikte bunları kullanan ve imal eden ustaları esir almışlardır. Balkanlarda bulunan dökümhaneler ve imalathanelerdeki üretimi de, personeline müdahale etmeden yanlarına yerleştirdikleri Türk yardımcılarla birlikte devam ettirmişlerdir⁴⁶. Bir taraftan yerli üretim ile elindeki silahları arttırmaya gayret eden Osmanlılar diğer taraftan da ticarî yollarla top, tüfek ve barut gibi ateşli silah malzemelerini çeşitli Avrupa devletlerinden satın alma yoluna gitmeyi ihmal etmemiştir. Özellikle Balkanlar üzerinden cereyan eden bu ticarete bazı İtalyan şehirleri yanında Dubrovnik gibi yerler silah ticareti için oldukça önemli merkezlerdi ve bunlar din farkı gözetmeksizin her taraftan pazar oluşturmaya çalışırlardı⁴⁷. Kilisenin, dolayısıyla Papanın 15 Mayıs 1373 tarihli emir-nâmesi *In Cena Domini*'nin bir maddesinde, Türklere, Uahlara (Romenler) ve diğer İslâm devletlerine at, silah, demir, bakır, kalay, kükürt, güherçile ve benzeri savaş malzemesinin satışı yasaklanmış ve gemicilik için gerekli olan halat ve kereste götüren bütün Hıristiyanları afaroz ile tehdit edilmiştir⁴⁸. Kilisenin bu ve benzeri yasakları bununla kalmamış ve çeşitli yollarla engellenmeye çalışılmıştır. Meselâ 1544 senesinde de Avusturya Kralı Arşüdük Ferdinand, Osmanlılarla erzak, ateşli silah, barut, güherçile, mızrak, zırh, göğüslük zırhlar, demir, kalay ve kurşun ticaretinin kanun dışı oldu-

⁴⁵ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları II*, Ankara 1988, s. 36; Turgut Işıksal, "Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan Bir Kayıt Defteri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. I, 1967 İstanbul, s. 70.

⁴⁶ Bu konuda daha ileri bir tarih için Comte de Marsigli bize şu bilgileri aktarmaktadır. "Türkler Hıristiyanlardan zaptetdikleri şehirlerde buldukları topları itina ile muhafaza ederler. Çünkü bunlar kendilerinin toparından daha mükemmeldir. Buna mukabil biz onların toplarını yeniden dökerek bizim usul ve kaidemize tevfikân imal eylemekteyiz. Büyük miktarda olarak Türklerin kayıp eyledikleri topları Avusturyalılar Viyana tophanelerinde dökmüşler ve yeni toplar vücuda getirmişlerdir" a.g.e., s. 162-164.

⁴⁷ İnalçık, "Osmanlılar'da Ateşli Silahlar", s. 509.

⁴⁸ İnalçık, "Osmanlılar'da Ateşli Silahlar", s. 509; V.J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, III, 42.

ğunu ilan etmiştir⁴⁹. Ancak ne Ferdinand'ın ve ne de Papa'nın bu konuda pek başarılı olmadığı tarihi kayıtlarca ortadır. Zira XIV. ve XV. asırlarda Raguzalı, Cenovalı ve Venedikli⁵⁰, daha sonraları da İngiliz⁵¹ ve Hollandalı olmak üzere değişik ülkelerden Avrupalı tüccarlar, Papa'ya veya onun görevlendirdiği korsan gemilerinin tehdidine rağmen, karayolu ve denizyoluyla hem Osmanlılara hem de diğer İslâm devletlerine bu malzemeleri satmaya devam etmişlerdir⁵². Yasağa rağmen bu ticareti yapanlar tesbit edildiğinde ticaret hakları ellerinden alınıyor veya ağır para cezası veriliyordu. Ancak çok kârlı bir iş olması sebebiyle bu ticaret sürüp gitmiştir.

Her ne kadar kilise dini sebeplerle, Avrupalı krallar da siyasi sebeplerle Müslüman ülkelere ve diğer bazı devletlere harb malzemesinin satışını yasaklamışlarsa da bu zaman zaman uygulanamamıştır. Aynı durum Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Osmanlılar da düşmanlarına harb malzemesinin satılmaması ve dışarıya çıkartılmaması için sıkı tedbirler almışlar ve bu konuda çok sayıda hükümler yazmışlardır. Meselâ 981/1573 yılında Erzurum Beylerbeyi'ne yazılan bir emirde İran'a bakır, gümüş, akçe, at ve tüfek gibi harb malzemelerinin satılmasına mani olunması istenmiştir⁵³.

Papa'nın 1373 tarihli bu yasağı bir yandan Osmanlıların oldukça erken devirlerden itibaren Avrupa'dan silah satın almaya başladığını gösterirken diğer yandan da Osmanlıların ilk dönemlerde ellerinde bulunan silahların menşei hakkında bir fikir vermektedir. Osmanlı Devleti, uzun zaman temel mühimmat ve harb malzemesi yönünden kendine yeterli olmasına rağmen⁵⁴, bilhassa barut ve top dökümünde kullanılan demir gibi ateşli silah malzemesini gerektiğinde çeşitli Avrupa devletlerinden almaktaydı. Meselâ, 1578-1590 yılları arasında İran ve 1593-1606 yılları arasında da Avusturya ile yapılan savaşların çok uzun sürmesi sebebiyle baş gösteren harb malzemesi sıkıntısını gidermek maksadıyla, Hollanda ve İngiltere'den çeşitli harp malzemesi ithal

⁴⁹ Parry, "Harp Malzemesinin...", s. 42.

⁵⁰ Petroviç, a.g.e., s. 176; Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 23.

⁵¹ A. Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara 1953, 38; V.J. Parry, *A History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1976, s. 124.

⁵² Parry, "Harp Malzemesinin...", s. 42-43; ayn. mlf., "İslamda Harb Sanatı", s. 210-211; ayn. mlf., "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M.A. Cook, London 1970, ss. 225; Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988, s. 55.

⁵³ Başkanlık Arşivi (BA), *Mühimme Defteri*, 22, h. 460, s. 238, 14 Rebiülahir 981.

⁵⁴ Parry, *Materials*, s. 219-229.

edilmiştir⁵⁵. Ayrıca silah malzemesinin yanında Brescia gibi meşhur merkezlerde yapılan İtalyan menşeli Talyan tüfeklerinden Osmanlı kaynaklarında bahislerin bulunması, malzeme yanında hazır silah ithalinin de yapıldığını göstermektedir⁵⁶.

XVI. Yüzyıl Osmanlı Ateşli Silah Teknolojisi

Osmanlılar ateşli silah üretimi ve topçuluk teknolojisinde, bilhassa Fatih Sultan Mehmed döneminde, yüksek teknik seviyeye ulaştılar⁵⁷. XV. yüzyıldaki Osmanlı topçularının ileri derecedeki balistik bilgisi, ortadan ayrılan iki parça toplar, kuşatma ve sahra topları, havan topları, dört-beş metre uzunluğunda, yüz kilodan ağır güller fırlatabilen ve on tondan fazla ağırlığı olan çok büyük çaplardaki toplar, zamanın tekniğine ve bilgisine oranla fevkalade sayılabilecek yüksek teknoloji ürünü silahlardı⁵⁸. Top atmada olduğu gibi dökmeçilik sanatında da önemli gelişmeler sağlayan Osmanlıların, top götürmenin mümkün olmadığı yerlerde seyyar dökümhaneler kurmaları, bu sahada Osmanlıların Avrupa'dan ileri seviyede olduğunu göstermektedir⁵⁹. Meselâ Fransa'nın, 1493 yılındaki İtalya seferinde engebeli arazi yüzünden topların naklinde büyük güçlüklerle karşılaşarak ordunun harekâtı geçikiren⁶⁰, Sultan II. Murad bundan 43 sene önce Akçahisar muhasarasında, Fatih ise on beş sene önce İşkodra muhasarasında topları kale önünde dökerek ağır topları taşıma külfetinden kolayca kurtulabilmekteydi. Osmanlı top-

⁵⁵ V.J. Parry, "Barud", *EI*², I, 1063; ayn. mlf, *A History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1976, s. 124. Parry, *Harb Sanatı*, s. 211.

⁵⁶ Parry, *Harb Sanatı*, s. 211.

⁵⁷ İtalyan top teknisyeni Rimini'li Robertus Valturius'un topçuluğa dair yazdığı eseri *De re militari*'i (Verona 1472) Fatih'e hediye etmesi (TSMK, H. 2699), Fatih'in topçuluğa olan ilgisinin Batılılar tarafından da bilinmekte olduğunu göstermektedir (Adivan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 40). Agoston bu eserin 1463'ten önce Fatih'in eline geçtiğini ve eserin Avrupa'da çok tanındığını, ayrıca Macar Kralı Matihias Corvinus'un elinde üç kopyasının bulunduğunu bildirdikten sonra, 1890 yılında Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde eserin varlığını tesbit edildiğini belirtir (Agoston, "Ottoman Artillery..." s. 25). Adivan Floransalı Francesco Berlinghieri'nin coğrafyaya dair eserinde, Fatih'in ilme dair ilgisi ve koruyuculuğu İtalya'da bilindiğinden yazarların eserlerini kendi büyüklerinden önce Fatih'e göndermek arzusunda olduklarını belirtir (Adivan, s. 36-37).

⁵⁸ Parry, "Barud", *AJ*², I, s. 1062.

⁵⁹ Fatih 1456 yılındaki Belgrad muhasarası için gerekli olan toplarını Üsküp'te kale önünde dökmüştür. (H. Akın, "XV. Yüzyıl Latince Macar Kroniği Chornica Hungarorum'un Türk Tarihi Bakımından Değeri", *Belleten*, 51 (200), 1987, s. 707). 1478 yılındaki İskenderiye muhasarasında da toplar kale önünde dökülmüştür. Bk. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth* (nşr. A. Tezbaşar), Tercüman 1001 temel eser, nr. 21, s. 67, 155.

⁶⁰ Asım Bıyık, a.g. tez. s. 9.

çuluğunun kısa zamanda bu derece gelişmesinde padişahların (bilhassa Fatih'in hem kendisinin bizzat ilgilenmesi ve hem de bu işle uğraşan kişileri yüksek ücretle himaye etmesi) ateşli silahların önemini oldukça erken dönemde kavranmasının büyük bir payı bulunmaktadır. Diğer yandan Osmanlıların mali sıkıntılarının olmaması, hammaddenin kendi toptanlarından temini gibi sebepler toptanlığın gelişmesinde önemli birer katkı olmuştur.

Kuruluş ve yükselme devri padişahlarının, devleti genişletme çabalarıyla geçen saltanatları döneminde, Balkanlar ve Avrupa'daki mahalli senyörlerin ve hanedanların sığındığı kaleleri yıkmak ve almak için daima muhasara harbi yapmak durumunda kalmaları sebebiyle, muhasara toptanları Fatih'in saltanatının sonuna kadar gelen zamanda, büyük önem kazanmış ve gelişme göstermiştir. Osmanlılar, Avrupa'daki mücadelelerinde Hıristiyan milletlerin daimi tazyik ve meydan okumaları karşısında silahlarını mütemadiyen geliştirmek, düşmanın silahlarıyla dengelemek zorunda kalmışlardır. Ayrıca Osmanlılar'ın Balkanlarda ve Anadolu'daki oldukça zengin maden yataklarına erken dönemlerde sahip olmaları ve bunun yanında iyi bir hazineye malik bulunmaları önemli avantaj olup sultanların bu imkânları müsbet yönlendirip iyi değerlendirmeleri, bu silahların kısa zamanda etkili bir savaş aracı olarak Osmanlı ordusunda yer almasını sağlamıştır⁶¹.

Osmanlıların kale muhasaraları için döktükleri büyük çaplardaki toptanlar ile sahra savaşları için döktükleri uzun mezilli toptanların mevcudiyetinin bilinmesi, çok sayıda maharetli toptan ustalarına sahip olduğunu da göstermektedir. Zira Osmanlılar, ateşli silahların kullanımında gayr-i müslim toptan ustalarını askerî teşkilâtları ile bütünleştirirken, kendi askerlerini⁶² de aynı hizmetler için yetiştirmeye itina göstermişlerdir⁶³. XVI. asra geldiğinde devlet adamları, savaşlarda kendi tüfekçilerini kullanmaya gayret göstermeye başlamıştır⁶⁴. Luis Collado, 1592 yılında yazdığı *Manuel de artilleria* (Milan) adlı eserinde Osmanlı toptanının orantısız ve kusurlu fakat iyi madenden yapıldı-

⁶¹ Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, s. 97-107.

⁶² Mesela 1431 yılında Arnavutluk'ta Topçu İsmail adlı birinden bahsedilmesi toptan kullananlarla imal edenlerin ayrımının Osmanlılarda çok erken başladığına ve kendi toptanlarının bulunduğuna işaret etmektedir (*Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 105-106).

⁶³ Petroviç, *a.g.m.*, s. 193.

⁶⁴ 1591-92 yılında Boğdan Voyvodasına yazılan bir hükümde Osmanlı Devleti'nin emrinde yeterli tüfekçiler bulunduğunu, lüzümü halinde onları harbe çağırılmayıp Macar vilayetinden tüfekçi çağrılmasının yasaklandığını belirtir hüküm: BA, *Mühimme Defteri*, c. 69, nr. 92, s. 47.

ğını belirtmektedir⁶⁵. İspanyol Pedro da Osmanlıların döktükleri topların çan yapılan en ince tunçtan olduğunu ve dolayısı ile çok kaliteli ve sağlam yapıldığını övgü ile belirtir⁶⁶. Nitekim, halen Londra Tower Museum'da bulunan 1464 yılında yapılmış iki parçalı Osmanlı topunun kimyasal analizi, eritme ameliyesinin kusurlu olmasına rağmen, iyi bronzdan dökülmüş olduğunu göstermektedir⁶⁷. Osmanlı topunun ilk dönemlerdeki önemli bir üstünlüğü, kalitesinin diğer Avrupa toplarına oranla pek farklı olmamasına rağmen neticeye çabuk ulaşmak için ebatlarının çok büyük olmasındaydı. Özellikle kale muhasaralarında bu büyük toplar neticeye ulaşmada çok etkili olmaktaydı. Hatta bu topların kale önlerine getirildiğini gören müdafilerin zaman zaman hiç mücadele etmeden teslim oldukları vaki olmaktadır⁶⁸.

Ateşli Silahlar Karşısında Diğer İslam Devletlerinin Tutumu

Osmanlıların Avrupa'dan ateşli silahları aktarmada gösterdikleri istekli tavıra, diğer İslâm devletlerinde rastlanılmaktadır. Meselâ, Osmanlıların XV. yüzyılın başlarından itibaren kullanmaya başladığı tüfek, Memlûklar'da 1489 tarihinden sonra, İran'da ise Uzun Hasan (ö. 1478) zamanında kullanılmaya başlanmıştır⁶⁹. Diğer yandan ateşli silahları, Osmanlılardan daha önce tanıyan ve Avrupa devletleriyle eskiden beri temasta olan Memlûklar, topçulukta öncülüğe sahip olmalarına rağmen Osmanlılar gibi ilerleyememişler ve ellerindeki imkânları değerlendirip geliştirememişlerdir. Nitekim, 1511 yılında, Portekiz saldırılarına karşı Osmanlılardan bir miktar ateşli silah yardımı almak zorunda kalmışlardır. Daha sonra Osmanlılarla karşı karşıya kalınca da Rodos'tan barut ve tüfek, 'Frenkistan'dan da yarar topçular ve tüfekçiler' getirmişlerdir. Memlûklar'ın istihdam ettiği frenk topçulardan sadece Dominico adlı ustanın ismi, İbn İyas'tan naklen bilinmektedir⁷⁰.

⁶⁵ Geoffrey Parker, *The Military Revolution, Military innovation and the rise of the West 1500-1800*, second editon, Cambridge 1996, s. 225-226.

⁶⁶ *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 16. Yüzyılda Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları* (terc. Fuad Carım), İstanbul 1995, s. 175.

⁶⁷ Daha önce de belirtildiği gibi Marsigli de, Avusturyalıların Osmanlı toplarını ele geçirdikten sonra eritip tekrar döktüklerini belirtmesi bu görüşü desteklemektedir. Parry, "Barud", s. 1061; s. Petroviç, *a.g.m.*, s. 191.

⁶⁸ Bosna civarında bulunan Kanalak adlı bir parkan (palankanın küçüğü), Osmanlıların camuslarla kaledöven büyük topları getirdiklerini görünce aman ile kaleyi teslim etmişlerdir (Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (haz. B.S. Baykal), Ankara 1982, I, 204.

⁶⁹ Parry, *İslam'da Harb*, s. 203.

⁷⁰ Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, s. İnalçık, "David Ayalon...", s. 503; Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeat*, İstanbul 1275, II, 468.

Yukarıda görüldüğü üzere Osmanlılar, bir taraftan sahip oldukları silah teknolojisinin gelişmesi için çalışırken diğer taraftan da, bu silahların çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde yayılmasında köprü rolü oynadılar⁷¹. Bu rol, bir yandan Osmanlıların diğer İslâm ülkelerine belli miktarda topçu, tüfekçi ve ateşli silah uzmanları ile top ve tüfek malzemesi yardımı yapmak şeklinde olurken⁷², diğer yandan da Osmanlı tehlikesi karşısında Avrupa'dan silah almak zorunda bırakılmalarıyla ortaya çıkmaktaydı. Gerçekten Şah Abbas dönemindeki İran dışında hiçbir Asya ülkesi, etkili olarak ateşli silahlarla mücehhez bir ordu kuramamıştır. Osmanlıların ateşli silahları taşıdıkları ülkeler arasında ilk olarak Türkistan Hanları⁷³, Kırım Hanları, Hindistan⁷⁴, Sumatra'da Açe Sultanlığı ve Habeşistan'da müslüman Harar emîri Sultan Ahmed el-Mücahid'in (Gran) (1506-1543) Devleti ile orta Afrika'daki Bornu Devletleri gelmektedir. Osmanlı tehlikesi karşısında Avrupa'dan silah almak zorunda kalan grupta ise İran'da Akkoyunlu ve Safeviler, Mısır'da da Memlük Devleti gösterilebilir.

Osmanlılar, bu devletlere siyasi ve dinî ilişkilerine göre personel, silah, barut ve demir gibi malzeme satarak veya hibe ederek ateşli silahlar konusundaki imtiyazlı konumlarından istifade ile Asya, Afrika ve Orta Doğu'daki nüfuzlarını artırma politikası takip etmişlerdir. Harici ülkelere yapılan bu yardımların yanında kendi ülkesi içinde bulunan eyaletlere de savaş malzemesi ve toptüfek yapıcısı ustalar genellikle İstanbul'dan gönderilmekteydi⁷⁵

⁷¹ Meselâ, Osmanlıların Doğu Anadolu ve Irak bölgelerindeki tesiri, *bacaluşka*, *darben* ve *tabanca* gibi Türkçede kullanılan kelimelerin Hindistan'ın Muğal ordularında kabul edilmiş olmasında da görülebilir (Parry, Harb Sanatı, s. 204).

⁷² Hindistan ve Sumatra gibi çok uzak ülkelere sadece topçu ustaları gönderilerek orada top yapmaları sağlanmıştır (İnalçık, *The Diffusion*, s. 206; Mahmut H. Şakiroğlu, "Barut", *DİA*, III, 93).

⁷³ Buhara ve Semerkand hükümdarı Abdülbâki Han'a tufeng ve darben topu verilmesi hakkında Vezir Yemişçi Hasan Paşa'nın 1013 tarihli bir telhisi için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler*, 1597-1607, İstanbul 1970, s. 79-80.

⁷⁴ Osmanlı Devleti'nden Hindistan'a giden Türk topçu ustaları bu bölgede oldukça büyük bir üne sahip idiler. Bunlar çeşitli Hind devletlerinde hizmet edip yüksek rütbelere çıkmışlardır. Meselâ Sultan Bahadır Şah'ın emrinde çalışan, Selman Bey'in yeğeni Mustafa Bayram, *Rumi Han* ve Kölesi Hoca Sefer Selman da *Hüdavend han* unvanlarını almışlardır. (Parry, Harb Sanatı, s. 204; Özbaran, "16. Yüzyılda Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1986*, Ankara 1993, cilt IV, s. 1476-7).

⁷⁵ Gereküğinde Mısır'da yeni top dökülebilmek için Asitane'den dökücüler istenmektedir (Ramazan 984 tarihli Mısır Beylerbeyine yazılan bir hüküm için Bk. BA, *Mühimme Defteri*, 29,

Gönderilen ateşli silahların, bilhassa Türkistan'daki iç savaşlarda Osmanlıların desteklediği taraf açısından çok önemli bir rolü olmasının yanında⁷⁶, Habeşistan ve Açe'de de Portekiz ve Hollandalıla'la savaşan İslâm devletlerinin başarılarında ciddi ölçüde etkili olmuştur. Tabiatıyla bütün bu yardımlar Osmanlıların söz konusu devletler nezdindeki itibarını artırmıştır. Memlûklar'a silah yardımı yapılması da henüz bozulmamış olan ilişkiler öncesinde, Hıristiyan Portekizlilere karşı savaşlarında destekleme gayesi gütmekteydi.

1509'da Memlûk Sultan'ı Kansu Gavri (1500-1516), Portekizliler ile Kızıldeniz'de savaşmak için gerekli donanma malzemesini ve ateşli silahı Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Osmanlı Devleti de 1511 yılında 400 top, 300 tüfek, 30000 ok, 40000 kantar barut ve bir miktar bakırdan oluşan bir yardımla Memlûkları Portekizlilere karşı desteklemiştir. Bu yardımlar arasında gemi yapım malzemesi yanında asker de bulunmaktaydı⁷⁷. Diğer taraftan İslâm dünyasında ateşli silahların gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Memlûklar, Kansu Gavri devrinde bir reform teşebbüsünde bulunmuşlarsa da ülkelerinde yeterli maden ve yetişmiş usta asker olmadığından maden ithal etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca ateşli silahları kullanmak için yabancı paralı askerler ile siyah kölelerden oluşan birlikler kurduysa da Mercidabık ve Ridaniye savaşlarında Osmanlılar karşısında mağlub olmaktan kurtulamamışlardır⁷⁸.

İran Safevîleri ise Osmanlı akınlarına karşı koyabilmek için 1548 yılında Portekizler'le bir antlaşma yaparak onlardan ateşli silahlar satın aldı. Daha önce de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Venedikliler'den top ve ateşli

1/1). Mısır'ın muhafazasında bulunan askerlere lazım olan tüfekler de Mısır'da imal edilmeyip Asitane'den gönderilirdi (Asitane'den Mısır'a giden tüfek gemilerinin muhafazasına dair Rodos beyine gönderilen hüküm için Bk. BA, *Mühimme Defteri*, c. 7, s. 771 nr. 2105, Rebiülevvel 976). Daha geniş bilgi için Bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. *Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s. 195.

⁷⁶ İnalçık, *The Diffusion*, s. 29.

⁷⁷ İnalçık, *The Diffusion*, s. 202-3; S. Özbaran, a.g. makale, s. 1474-5.

⁷⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Barut", *DİA*, III, 93. Yavuz'un Mısır seferinde Tomambay'a karşı galip gelmesinde her ne kadar Osmanlı topraklarının önemli bir yeri olsa da asıl sebep, Ridaniye'de Osmanlı askerinin hiç beklenmeyen bir taraftan hücum etmeleri sebebiyle Mısırlılar ellerinde bulunan 200 kadar topun sadece birisini ateşleyebilmişlerdir. Osmanlılar da sadece bir defa topraklarını ateşleyebilmişler ve her taraf duman olduğu için fazla atış yapamamışlardır (Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, (terc. İ. Erünsal), İstanbul tarihsiz, II, 484-485; Selahattin Tansel; *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969, s. 166-167; ayrıca bk. Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (terc. M. Harmancı), İstanbul 1996, s. 88).

silah alıp bunları kullanacak kişileri kendi ordusuna dahil ettiyse de⁷⁹, 1473 yılında Fatih ile yaptığı Otlukbeli Savaşı'nı Osmanlı silahlarının üstünlüğü sebebiyle kaybetti. Yine 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda her iki tarafın güçleri eşit olmasına rağmen, üstün silah gücü sayesinde Osmanlı ordusu galip gelen taraf oldu. Bu neticelerden sonra 1528 yılında Safevi Sultanı Şah Tahmasb (1524-1576) İngiltere'den silah ve malzeme getirmeye başlarken, diğer taraftan da Rumlu Tüfekçiler denilen, tamamı Osmanlı Türklerinden oluşan ve tüfek kullanan bir grup kurdu⁸⁰.

İslâm dünyasında ateşli silahların kullanımında özel bir yeri olan Memlûklar ile İranlılar, Avrupa devletlerinden silah almakta ve her ikisi de Osmanlılar gibi bu silahların yapımı için Avrupalı usta ve teknisyenler kullanmaktaydılar⁸¹. Ancak, bu silahları kendi milletlerinden olan kişilere öğretmek geliştirmede Osmanlılar kadar başarılı olamadıklarından, giriştikleri mücadeleleri kaybettiler. Osmanlı Devleti ise, daha önce de belirtildiği gibi ateşli silahların ilk olarak geliştiği Orta Avrupa ve Balkanlar'a yakın olmanın ve hatta buraları oldukça erken zamanlarda fethetmenin, diğer yandan da bölgedeki madenlere sahip olmanın avantajını çok iyi bir şekilde değerlendirmiş ve neticesini almışlardır.

Osmanlılar, Habeşistan'daki Müslüman lider Sultan Ahmed Gran el-Mücahid'e (Ahmed ibn İbrahim), 1527 ve 1542 yıllarında bölgedeki Hıristiyan kral Galavdevos ve müttefiki ünlü Portekizli denizci Vasco da Gama'nın oğlu Cristavao da Gama kuvvetleriyle savaşmak üzere birçok defa ateşli silah yardımı yapmıştır. 1542 yılında Ahmed Han kendisine 3000 asker gönderildiği takdirde Osmanlı hâkimiyetini tanıyacağını söylemiştir. Ancak kendisine sadece 900 kişiden oluşan tüfekçi bir birlik ile 10 top ve bu topları kullanacak topçular gönderilmiştir⁸². Sumatra'da Osmanlı sultanı adına hutbe okuyan Açe Sultanı'na da, Portekizlilerle savaşması için gönderilen yardım gemileri İstanbul'dan yola çıkmış, ancak Yemen isyanı sebebiyle bu yardım yerine ulaşmamıştır. Bunun yerine Osmanlılar, bir grup top yapıcısını Açe'ye göndermişlerdir. Bu top ustaları, burada 200 kadar bronz top dökerek Malaka'da Açe sultanının Portekizlilerle savaşında galip gelmelerinde etkili olmuşlardır⁸³.

⁷⁹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Barut", *DİA*, III, 93.

⁸⁰ İnalçık, *The Diffusion*, s. 206-7; Parry Harb Sanatı, s. 206.

⁸¹ İnalçık, "David Ayalon...", s. 506-507; M.H. Şakiroğlu, "Barud", *DİA*, V, 93.

⁸² İnalçık, *The Diffusion*, s. 203-4; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 27-28.

⁸³ İnalçık, *The Diffusion*, s. 204-6.

Osmanlıların askerî yardım gönderdiği diğer bir Müslüman devlet, bir Afrika ülkesi olan Bornu Devleti'dir. En parlak dönemini May İdris Elevma (1571-1603) döneminde yaşayan ve gücünü İslâmın çevreye yayılması için kullanan bu devlet lideri, 1576 yılında III. Murad'a bir elçi göndererek itaat bildirdi ve Osmanlı Devleti'nden askerî ve teknik alanda yardım istedi. Trablusgarb Beylerbeyliği vasıtasıyla yapılan yardımda birçok tüfek ve tüfekçi asker gönderilmiştir. Elevma, bu yardım sayesinde çakmaklı tüfeklerle donatılmış iyi bir ordu kurmuştur⁸⁴.

Ateşli Silahlardaki Üstünlüğün Kaybedilmesi

XIV. yüzyılın ortalarından itibaren sürekli gelişen Osmanlı topçuluğu, XVI. yüzyılda oldukça ileri bir teknik seviyeye ulaşmıştır. Bu yüzyıla kadar Osmanlılar Avrupa savaş tekniklerindeki değişimleri ve ateşli silah teknolojisindeki gelişmeleri başarı ile takip etmişler ve hatta yaklaşık bir asır Avrupa'nın ilerisine gitmişlerdir. Ağır topları Avrupalılara göre daha avantajlı bir şekilde kullanırken, tüfekte de bazı yönleri itibariyle üstünlüklere sahiptirler⁸⁵. Fakat XVII. asırda, Osmanlılardaki savaş teknolojisi duraklamaya ve hatta gerilemeye başlamış ve neticede gelişen yeni Avrupa hafif silah teknolojisini takip edemediğinden kendisini yenileyememiştir⁸⁶. Zira Avrupa'daki gelişmeleri aynı seviyede takip etmek, Osmanlılar için her zaman çok kolay olmamıştır. XV. ve XVI. asırlardaki Wagenburg ve tabur cengi taktiklerini başarıyla uygulamaları ile ağır topları kullanmadaki gelişmeler, 1550-1650 yılları arasında da tüfekli piyade birliklerini Avrupa'da olduğu gibi kullanmaları kısa zamanda başarılan zor işler olmuştur.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da ateşli silahların kalite ve sayısının artmasının yanında Osmanlılarda bu konuda Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramama ve tedrici bir duraklama göze çarpmaktadır. Avrupa'da, 1550-1650 yılları arasında askerî ilimler sahasında yaşanan teknolojik gelişmenin, Osmanlılar tarafından takip edilememesi, harp malzemesinin temininde karşılaşılan zorluklardan⁸⁷ kaynaklandığı gibi, gelişen yeni teknolojiyi

⁸⁴ J. Spencer Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1962, s. 122; Pierre Bertaux, *Afrika: Von der Vorgeschichte bis zu den Staaten der Gegenwart*, Fischer Weltgeschichte, Band 32, Frankfurt am Main 1966, s. 80; Davut Dursun, "Bornu", *DİA*, VI, 294.

⁸⁵ E. İhsanoğlu, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi", s. 89.

⁸⁶ A. Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 347.

⁸⁷ "Daha önceleri Papa'nın ve Avusturya İmparatoru'nun koyduğu Müslümanlara harp malzemesi satma yasağına aldırılmayan memleketlerin açık pazar politikaları, XVII. yüzyılın

aktarmadaki gecikmeler ve buna ilaveten bu yeni teknolojiyi yeniden imal ve geliştirmedeki başarısızlıktan kaynaklanmaktaydı⁸⁸. Osmanlılar bunun neticesini, Avrupa devletleri ile yaptıkları savaşlarda kaybetmeye başlayınca almaya başlamışlardır. Orta Avrupa bölgesinde yapılan küçük çaplı muharebeler bu büyük mağlubiyetlerin habercisi olmuştur.

Bosnalı Hasan Kâfi el-Akhisarî (ö. 1616) *Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem* adlı 1596 tarihli eserinde, Hıristiyanların en son teknoloji ürünü ateşli silahları kullanarak savaşlarda açık bir üstünlük sağladıklarını belirtmektedir. O bilhassa son zamanlarda düşmanların çok güçlü toplar ve tüfekler icad edip kullandıklarını, Osmanlı askerinin ise bu tür silahları edinip istimal etmede ihmalkâr davrandıklarını, bunun neticesi olarak ta savaşlarda başarılı olmayıp kaçmaya başladıklarını ifade eder⁸⁹. Parry de araştırmasında, 1683-99 yıllarında Hıristiyanların Osmanlılardan elde ettikleri topların çok farklı çap ağırlık ve boyutlarda olduğunu, Osmanlıların halâ Avrupa'daki standardizasyonu ve yeni gelişmeleri yakalayamadıklarını belirtir. Meselâ el silahlarının, hafif ve hareketli topun Avrupa ordularında kullanıldığı zamanlarda Osmanlıların topları Avrupalılar'ın silahlarına göre çok hantal, taşınması güç, barut tüketiminde müsrif ve sadece açık sahada bazen tesirli olabilmekteydi. Bu sebeplerle Avusturya ve Rusya ile savaşlarda peş peşe gelen mağlubiyetler sefere getirilmiş bütün topların ve teçhizatı bir anda kaybedilmesine sebep olmuştur⁹⁰. Aslında Osmanlılarda büyük ebatlı topların yanında çok sayıda küçük ebatlı toplar da bulunmaktaydı. Ancak Osmanlılar Avrupa'daki gibi bu küçük çaplı topları seri hareketli arabalarla kullanma konusunda gerekli teknolojiyi yakalayamamanın sıkıntısını yaşamışlardır.

Gemi Teknolojisi ve Haritacılık

Osmanlıların gayr-i müslimleri istihdam ettiği askerî alanlardan birisi de donanma gemileri ve tersânedir. Osmanlı donanması büyük çaplı bir deniz gücü olarak XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed ve II. Beyazıt

sonunda dini inançlardan dolayı değil, milli ekonomi politikasından dolayı daha az serbest hale gelmiştir", Murphy, *a.g.m.*, s. 13.

⁸⁸ Murphy, *a.g.m.*, s. 11-13.

⁸⁹ Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, sene 1979-1980, İstanbul 1981, s. 268-269; Parry, *Harb Sanatı*, s. 215; İ. İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. *Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 337; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", I, 347.

⁹⁰ Parry, *Harb Sanatı*, s. 209, 215-216.

zamanlarında kurulmakla birlikte, en güçlü dönemine Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaşmıştır⁹¹. Donanma gemilerinde ve tersanelerde, Müslüman ve gayr-i müslim birçok mürettebat bulunmaktaydı. Bunlar arasında savaşçı gruptan olan ve yaya tüfekçi olarak kullanılan levend askerleri bulunmaktadır ki bunlar Türk ve Rum levendleri olmak üzere iki kısımdır. İlk önceleri kürekli olan çektirilerde ve daha sonraları kalyonlarda hizmet ederlerdi⁹². Diğer taraftan İstanbul'da bulunan Yahûdi, Rum ve Ermeni cemaatleri de kendilerine teklif edilen kürekçileri ocaklık olarak aynı veya bedel şeklinde vermekle yükümlü olduklarından, esirlerle birlikte kürekçilerin çoğunluğunu gayr-i müslimler oluşturuyordu⁹³. Kendilerine Divan huzurunda ihtidâ teklif edilen esirler, bunu kabul etmediklerinde küreğe mahkum olarak donanmada çalıştırılırlardı. Esirler gebrân-ı mîrî ve satın alınan esirler olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı⁹⁴.

Donanma gemilerinde bulunan topları kullanan kişiler arasında Türklerin yanında gayr-i müslimler de bulunmaktaydı. 1665 yıllarında İstanbul'da bulunan İngiltere'nin İstanbul sefaretî memurlarından Paul Rycaut, Osmanlı donanmasında vazife yapan topçuların acemi olduğunu, Türklerin, ateşli silahları iyi kullandığını kabul ettikleri Hıristiyan İngiliz, Fransız ve Hollandalıları topçu olarak aldıklarını, bunların bazılarının ise ehliyetli olmadıkları için düşman ile karşılaştığında yetersiz kaldıklarını ve bu sebepten birçok zararlarının dokunduğunu yazmaktadır⁹⁵. Rycaut, esirler arasında alınan topçuların ücretle çalıştırılmalarına rağmen ilk fırsatta kaçtıklarını ifade etmektedir⁹⁶.

Osmanlıların gemi yapımında örnek aldıkları Venedik kadırgaları, Osmanlılar için özellikle XV. yüzyılda bir model olmuştur⁹⁷. Tersanede, gemi yapımında gayr-i müslim ustaların istihdamına dair çok az kayda rastlanmak-

⁹¹ C. Imber, "The Navy of Sümeyman The Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, VI. 1980, s. 211.

⁹² İ.H. Uzunçarşılı, "Levend", *İA*, VII, 46-49; Cezar, a.g.e., s. 135.

⁹³ Marsigli, a.g.e., s. 268; Yahudi cemaati 150 kürekçi, Rum cemaati 125 ve Ermeni cemaati ise 100 kürekçiyi tersane-i Âmir'e teslim etmek mükellefiyetinde idiler (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâu: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmir'e*, Ankara 1992, s. 203).

⁹⁴ İ. Bostan, a.g.e., s. 209-212; Dernschwam, Aralık 1554'te vefat eden Kaptân-ı Deryâ Sinan Paşa'nın 700 esir kölesinin bulunduğunu ve bunların Galata'da veya gemilerde yaşadıklarını ve kürekçilik yaptıklarını belirtmektedir (Dernschwam, a.g.e., s. 193; Takats, *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, s. 214-215).

⁹⁵ Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, s. 215.

⁹⁶ Rycaut, a.g.e., s. 200.

⁹⁷ B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 45.

tadır. Bunlardan ilki 1475 tarihli Gelibolu tahrir defterinde kayıtları bulunan ve donanmanın inşası işinde çalışan Türk asıllı gemi yapım ustaları ve işçileri arasındaki Rum ve İtalyan gibi çeşitli grupların varlığıdır⁹⁸. Bir diğer kayıt ise 1534 yılında Benedetto Ramberti isimli Venedikli bir İtalyan tarafından yazıldığı tahmin edilen eserde geçmektedir. Bu tarihlerde İstanbul'da bulunan Ramberti, Türklerin bu sanatu iyi bilmediklerinden dolayı Venedikliler kadar iyi kadirge yapamadıklarını, iyi yapılmış birkaç kadirganın da 'iyi ücret alan Hıristiyanların nezareti altında' yapıldığını ifade eder⁹⁹. Marsigli tarafından nakledilen ikinci kayıt ise oldukça geç tarihidir. Marsigli 1692'de, Türk gemilerinin inşasına nezaret eden, muhtelif Hıristiyan ustaların olduğu rivayetini araştırmak üzere tersaneye gittiğinde, aslen Livorna'lı bir mülteci ve mühtedi olan Mehmed Ağa adlı biri ile karşılaştığından bahseder. Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa (ö. 1691), bu zatın tavsiyesi ile gemilerin manevra kabiliyetini çözecek yeni tarzda bir gemi inşaa usulü tatbik ettirmekteydi. Bu arada Köprülü, bu zatın mağuşuş sikke ile ilgili fikrinden dolayı takdir ettiğinden ona olan güvenini ve itimadını, İstanbul hazinesine memur ve kontrol için tayin ederek göstermiştir. Mehmed Ağa, Sadrazama her türlü tertibat ve mükemmel teçhizata mâlik yeni harp gemilerinin inşasını da teklif ederek bir de maketini yapmıştır¹⁰⁰.

1645 yılında, Kaptan-ı Derya Vezir Yusuf Paşa ve Galata Harcı Hâssa Emini Ahmed Efendi zamanında, Haliç tersanesinde elli kadirganın yapımında çalışan *neccar, yorgancı, hızarıcı demirci, mimar, kâtip* ve ameleden bir kısmı gayr-i müslimdir. Ancak tersanede çalışan işçi ve ustaların isimlerini ve maaşlarını ihtiva eden mevacic defterinde bunlar hakkında bilgi bulunmamaktadır¹⁰¹.

Osmanlılar, Avrupalı bazı gemicilerden gemi yapımının yanında haritacılık alanında da istifade etmişlerdir. Daha Fatih döneminden itibaren Avrupa'dan coğrafya konusunda eserler tercüme edilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyılda birçok Avrupa yapımı harita ve kroki Osmanlı'ın eline geçmiştir. Osmanlılar haritacılık teorisi üzerine çok az bilgi sahibi olmalarına rağmen,

⁹⁸ Feridun Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", *Toplumsal Tarih*, XVII, (Mayıs 1995), s. 27.

⁹⁹ B. Ramberti, "Türklerin Serüvenlerinin İkinci Kitabı", 'Lybyer'in kitabının içinde, Ek I, s. 255.

¹⁰⁰ Marsigli, *a.g.e.*, s. 269-270; B. Lewis, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰¹ BA, *Maliyeden Müdevver Defterler* (MMD), nr. 15432, tarih Receb 1055, 13 sahife. Belge için bk. Ek 4.

oldukça kısa bir zaman içinde Avrupalı seyir haritalarını kopya etme ve kullanma yanında, kendi kıyı haritalarını yapma seviyesine ulaştılar. Avrupa kaynaklarından istifade ile hazırlanan ilk haritalar, İbrahim Katibî'nin 1416 ve Tabib Mürsiyeli İbrahim'in 1461 tarihli Akdeniz ve Güney Batı Avrupa haritalarıdır. Büyük Türk denizcisi Piri Reis'in, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'e takdim ettiği haritanın, büyük ölçüde Avrupa'da yazılmış harita ve coğrafya eserlerinden faydalanılarak yapıldığı bilinmektedir. 1583 yılında Sultan III. Murad'a sunulan, yeni coğrafi keşifler ile Yeni Dünya hakkında bilgiler veren *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı coğrafya eseri de, İspanyol ve İtalyan coğrafya kaynaklarından istifade ile hazırlanmış olup, Osmanlıların Avrupa'daki coğrafi keşifleri yakından takip ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlıların, buldukları coğrafi konumu iyi değerlendirerek, hem Doğu ve hem de Batı dünyasına ait haritaları ellerinde bulundurmaları, onların bu sahada oldukça ileri bir seviyede olduklarını göstermektedir¹⁰².

Saray Teşkilâtında ve Orduda Bulunan Usta ve Teknisyenler.

Ateşli silahların dökümü ve kullanılması gibi, Osmanlıların daha önceden bilmedikleri yeni teknolojinin tanınmasında önemli yerleri bulunan yabancı teknisyenler ve ustalar, Enderûn'daki muşahere-horâna bağlı olan ehl-i hıref teşkilâtına mensupturlar. Ehl-i hıref cemaatleri hazerde ve seferde, sarayda ve yeniçeri teşkilâtında istihdam edilirdi. Cemaâtlerin içinde topçu, tüfekçi, kaputdan ve tercüman gibi değişik mesleklerde kişiler bulunmaktaydı. Tâife-i efrençiyân mensupları diğer ehl-i hıref cemaatleri gibi hazinedârbaşı ile hazine kethüdasına tâbi olup defterleri bu dâire tarafından tutulmaktaydı. Ehl-i hıref, kapukulu halkı olduğundan ayrıca ordu-yı hümâyûn teşkilâtına bağlı idi. Gerekteğinde ordu hizmetlerine tayin olunurlar ve görevlerini orada yaparlardı. Kanunî Sultan Süleyman döneminde, bu teşkilâtta yaklaşık olarak kırk bölük bulunmaktaydı¹⁰³.

Osmanlılar, sarayda çeşitli milletlere mensup sanatkârları gruplar halinde teşkilâtlandırmıştır. Meselâ, resim ve nakış sanatında Anadolu Türkleri

¹⁰² B. Lewis a.g.e., s. 45; E. İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", s. 131-136.

¹⁰³ İ.H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (Sanatkarlar) Defterleri", *Belgeler*, XI, 15 Ankara 1986, s. 25; R.M. meriç, "Cerrahlar-Kehhaller", *Tarih Vesikaları*, I/1, (Ağustos 1955), s. 34-35; Filiz Çağman, "Kanunî Dönemi Osmanlı Saray Sanatçıları Örgütü Ehl-i Hıref", *Türkiyemiz*, sayı, 54, (Şubat 1988), s. 11.

tâife-i Rûmiyân, İranlılar *tâifê-i Acemiyân* ve Avrupalılar *tâife-i efrenciyân* diye ayrılmışlardı. Müteferrikalar arasında da frenklerden usta ve başka teknik adamlar bulundurulur ve gerketiğinde istihdam edilirdiler¹⁰⁴.

Balkanlar'daki ilk fetihlerden itibaren Osmanlıların hizmetinde görülmeye başlayan Avrupa ve Balkan milletlerine mensup gay-i müslim usta ve teknisyenler, ayrı bir grup teşkil etmeyip yaptığı işe göre bağlı bulunduğu bölüğün içinde diğer Müslümanlarla birlikte zikredilirdi. Hiç şüphesiz bu dönemde hizmete alınan gay-i müslimler daha çok dökümcülük, topçuluk ve tüfekçilik gibi ateşli silahlarla ilgili meslekleri icra etmekteydiler. Gay-i müslim teknisyen ve ustaların bir grup halinde *tâife-i efrenciyân* adıyla devlet içinde yer almaları XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başladığından, bu isim altında zikredilen kişileri, Papa Kalesi'nden gelen kişilerle ilgili bölümde bahsedeceğiz. İlk olarak ehl-i hıref cemaatleri içinde tesbit ettiğimiz efrencilerden bahsedeceğiz.

En eski ehl-i hıref defteri olarak bilinen 932/1526 tarihli defterde bu cemaat 590 kişiden oluşmakta olup 376'sı usta 214'ü ise yardımcıdır. Çoğu Müslüman olan bu cemaat içinde 13 gay-i müslim bulunmaktadır. Zira bu cemaat içinde bulunmak için Müslüman olma şartı yoktur. Gay-i müslimlerden ikisi siperdüzân olan Simon ve Toroz'dur. İki gay-i müslim topçudan biri Hıristiyan biri de Yahüdidir. On kişilik cema'at-i tüfekçiyânın ikisi Müslüman, altısı Yahüdi, diğer ikisi de Garde ve Kirkor adlı Ruslardır¹⁰⁵. Buradaki Cema'at-i topçuyân-ı âhen arasında Müslümanlar da bulunmaktadır. Altı kişi olan topçular cemaatinin ikisi muhtedi olmak üzere dördü Müslüman ve diğer ikisinden birisi Yani Nasranî, diğeri de İspanya'dan gelen yahüdilerden Tabib İlya Yahüdi'dir (daha sonra ihtida ederek Abdüsselam el-Mühtedi el-Muhammedî¹⁰⁶ ismini almıştır)¹⁰⁷. Bunların her biri günde altı akça almaktadırlar. Sultan Beyazıt döneminden beri ulûfe almakta olan Garde Rus gebr günde yirmibeş akça, Kirkor biradereş gebr ondört akça Hüdâdâd rus beş akça, Ferhad Rus yedi akça ve Musa Yahüdi on iki akça, Simon bin İsak Yahüdi dokuz akça, İsak Yahüdi dört akça, İvan Rus gebr beş

¹⁰⁴ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1993, s. 428.

¹⁰⁵ G. Veinstein, "A Propos Des Ehl-i Hıref et Du Devşirme", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage*, ed C. Heywood and C. Imber, İstanbul 1994, s. 353-354.

¹⁰⁶ Abdüsselam el-Mühtedi hakkında daha fazla bilgi için bkz. İhsanoğlu, "Endülüs Menşe'li Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimi'ne Katkıları", s. 568-573.

¹⁰⁷ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 50.

akça, David Yahûdi sekiz akça, Mordehav veled-i Şaban yahûdi sekiz akça almaktadır¹⁰⁸. 1524-25 tarihli saraya ait bütçe defterinde ismi belirtilmeyen bir Rus tüfekçiye tüfekhâ-i hâssa için sarfetmek üzere 400000 akça verildiği belirtilmiştir. Aynı sene Tophâne emini Mehmed b. Hızır'a da darbzen topu dökmek üzere 380000 akça verilmiştir¹⁰⁹. 933/1527 senesine ait bütçede, gayr-i müslim bir topçu ve şakirtleri için topçuyân-ı top-ı âhen ve gebrân-ı topçı maa' şakirdeş ifadesi kullanılmıştır¹¹⁰. 963/1556 tarihli bir deftere göre cema'ât-i hademe-i müteferrika-i harc-ı hâssadan maaş alanlar arasında Murdehay bin Sebatay Yahûdi, tüfenkger olarak geçmekte ve kendisine günde 10 akça verildiği bildirilmektedir¹¹¹.

Orduda Görev Yapan Hıristiyan Askerler

XIV. asrın ortalarından itibaren Osmanlı ordu kuvvetleri içinde asker ve usta olarak görev yapan gayr-i müslim unsurlar bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Osmanlı ordusunu meydana getiren ilk düzenli birlikler Orhan Gazi zamanında kurulmuştur. İlk olarak yaya ve müsellemler askerî birliklerinden oluşan orduda, daha sonra birçok değişik yeni gruplar kurulmuştur. 1432 senesinde 120 bir kişi olan Osmanlı ordusunun 5000 kadarı kapukulu askeri idi¹¹². Orhan Bey döneminden itibaren orduda Hıristiyanlardan oluşan yardımcı birlikler bulunmaktaydı¹¹³. Zira Osmanlı askeri olmak için müslüman olma şartı yoktu. Osmanlı ordusunda Hıristiyanlardan müteşekkil olan birlikler yardımcı hizmetlerde istihdam edilirler ve ordunun gerek Hıristiyan devletlerle ve gerekse Müslüman devletlerle olan seferlerine katılırlardı¹¹⁴.

¹⁰⁸ Gebr, Osmanlılarda gayr-i müslim manasında kullanılan bir tabirdir (Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 51).

¹⁰⁹ H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, sayı: 1-4, (İstanbul 1985), s. 443.

¹¹⁰ Buradaki kayda göre onbeş kişilik topçu şakirleri ve topçu gebr, ayda 1949 akça, senede 23388 akça mevacib almaktadır. Bk. Ö.L. Barkan, "933-934 (1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, (İstanbul 1953-54), s. 310.

¹¹¹ Ö.L. Barkan, "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defteri", *Belgeler*, 13 (1979), s. 43.

¹¹² Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı", s. 337.

¹¹³ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 37, 137, 138 vd.; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 34-35.

¹¹⁴ Ordudaki Hıristiyan birliklerin zaman zaman Hıristiyanlarla yapılan savaşlarda tehlikeli olduklarına dair kaynaklarda az da olsa bazı bilgiler bulunmaktaysa da bunun savaşın kaderine tesir edecek kadar büyük çapta olduğuna dair herhangi bir vakıa söz konusu değildir. İbn Haldun (ö. 1406), Magrib hükümdarlarının ordularında nizami harp sistemini en iyi uygulayan Avrupalı Hıristiyan askerlerinden müteşekkil birlikleri bulundurduğunu ve fakat bu askerleri sadece Arap ve Berber kavimlerinin itaat altına almak maksadıyla onlara karşı giriştikleri

Meselâ, I. Kosova Savaşı'nda orduda beşbin kadar Hıristiyan askerinin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bu kuvvetlerden bazıları Dobruca Tatarları, Köstendil Bulgar ve Skerleri ile Sırp birlikleridir. Her birlik, kendi bölgesinden bir prens veya beyin maiyyetinde bulunurdu¹¹⁵. Bunlar, Müslüman timarlılar ile eşit muamele görmekteydiler¹¹⁶. Osmanlılar Balkanlar'daki siyaseti gereği halka ve idareci sınıfa müdahale etmeyerek Rum, Sırp ve Arnavut asil sınıflarını ve askerî zümreleri sahip oldukları silahlarla birlikte yerlerinde bırakmışlar, önemli bir kısmını da Hıristiyan timar erleri olarak timar kadrosuna dahil etmişlerdir¹¹⁷. Bu gruplar zamanla İslâmiyeti kabul ederek tam manasıyla Osmanlı sipahi ve bey ailelerini teşkil etmişlerdir¹¹⁸. Diğer taraftan, Eflak, Boğdan, Erdel ve Sırbistan gibi Osmanlılara vassallık bağı olan devletler de Osmanlı ordusuna asker göndermekteydiler¹¹⁹. Meselâ, daha önce de belirtildiği gibi 1386 yılında Osmanlıların Karaman seferi esnasında, orduda yardımcı kuvvetler arasında Sırp birlikleri bulunmaktaydı. Bu askerlerin kullandığı tüfekler, Osmanlılar'ın bu silahları tanınmasında etkili olmuştur. Vassal Sırbistan Devleti, Stefan Lazareviç'in (1398-1427) başında bulunduğu diğer bir birlik ise, 1396 yılındaki Osmanlıların Nicopolis savaşına katılmıştır¹²⁰.

Diğer taraftan Gian Angiolello ve Neşri, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul Muhasarasını gerçekleştiren ordusunda, gerek timarlı sipahi, gerek voynuk veya başka isimlerle büyük miktarda Hıristiyan yardımcı birliklerinin bulunduğundan bahsetmektedirler¹²¹. Osmanlı ordusu içinde yardımcı kuv-

savaşlarda kullandıklarını belirtmektedir. Cihadda ise, karşı tarafta katılarak Müslümanlarla muharebe edebileceklerinden korktukları için, Avrupalı Hıristiyanların yardımına başvurmadıklarını söyler. İbn Khaldûn, *The Muqaaddimah An Introduction to History*, (terc. F. Rosenthal), London 1978, s. 227-228.

¹¹⁵ I. Kosova Savaşı'nda Osmanlı ordusunda bulunan Hıristiyan yardımcı kuvvetlerin dağılımı şu şekildeydi. Pres Saraç yönetiminde Dobruca tatarları, Prens Konstantin yönetiminde Köstendil Bulgar ve Skerleri, Serez Sırp Beyi Dragaş, eski Güney Sırp Kralı Vukaş'ın oğlu olan Pirlepe Prensi Marko Kraliyeviç ve kardeşi kendi maiyyetleri ile beraberdirler (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Kosova Meydan Muharebesi*, III. cilt, I. kısım eki, Ankara 1987, s. 52-53; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 143).

¹¹⁶ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 166-167, 170; ayn. mlf, "Mehmed II", *İA*, VII., 519.

¹¹⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s. 141.

¹¹⁸ İnalçık *a.g.e.*, s. 164.

¹¹⁹ Rycout, *a.g.e.*, s. 183; Marsigli, s. 112; BA, *Mühimme Defteri*, nr. 83, hüküm 108 ve 369.

¹²⁰ Agoston, "Ottoman Artillery", s. 22.

¹²¹ İnalçık, "Mehmed II", *İA*, VII, 519. Güstav Schlumberger, Fatih'in ordusunda Sırp lağımçılarının, topçularının ve süvarilerinin yanında Alman ve Macarların bulunduğunu

vetlere bağlı geri hizmet birlikleri arasında yer alan ve aslen Hıristiyanlardan müteşekkil olan gruplar ise voynuklar, cerehorlar ve martoloslardır¹²². Parry'e göre Fatih'in ve diğer sultanların hizmetinde olduğu gibi, 1517 yılında yapılan Ridaniye Savaşı'nda Yavuz'un ordusunda birçok İtalyan asıllı topçu bulunmakta ve bazı Yahûdi uzmanlar da Osmanlı ordusuna barut hazırlamaktaydı. Sultan IV. Murad'ın 1638 yılındaki Bağdat kuşatmasında da İtalyan, Hollandalı ve İngiliz topçular Osmanlı saflarında hizmet etmişlerdir¹²³.

Osmanlı ordusunda gayr-i müslim ustaların en çok ve devamlı bulunduğu teknik sınıflar cebeci, topçu, top arabacıları, humbaracı ve lağımıcılarıdır. Lağımıcılar muhasaralarda kalelerin altından lağım delikleri açarak kale duvarlarını yıkma işi için kullanılmaktaydı¹²⁴. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un muhasarası esnasında, bu maksatla surların altından birçok metris açtırmıştır. Fethin ilk günlerinde lağımıcılar yeterli gelmeyince Novo Broda gümüş madenlerinde çalışmış olan tecrübeli lağımıcılar getirilmiştir¹²⁵. Oldukça tehlikeli olan bu işte istihdam edilen çoğu Sırp asıllı işçilerden oluşan 3000 kişilik Osmanlı lağımıcı birliğinde ayrıca Alman, Macar, Bohemyalı ustaların da bulunduğu belirtilmektedir¹²⁶. Bu birliklerin başında, gençliğinde kendisi de Novo Broda madenlerinde çalışmış olan Zağnos Paşa bulunmaktaydı¹²⁷. II. Beyazıt döneminde yapılan İnebahtı seferinde (1499) orduda bulunan 66 kişilik lağımıcı birliğinin tamamının Hıristiyanlardan oluş-

belirtmektedir. Bk. Güstav Schlumberger, *İstanbul Maharasası ve Zaptı*, (terc. M. Nahid), İstanbul 1330, s. 59; Kritovoulos Fatih'in topçuları arasında bir çok mühtedi Hıristiyan mühendisin bulunduğu belirtilir. Bk. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 213.

¹²² BA. KK, nr. 4725 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 501-505; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 595-7; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 137-138; Abdülkadir Özcan, "Cerehor", *DİA*, VII, 393; Pakalın, a.g.e., I, 280; II, 409-410.

¹²³ Parry, *Harb Sanatı*, s. 204.

¹²⁴ "Lağımıcı ocağı; lağımıcıbaşı'ya bağlı olup daha ziyade maden ocaklarında çalışan tecrübeli Hıristiyan teba (özellikle Yunanistan, Sırbistan ve Ermeniler) arasından seçilmiş kişilerden müteşekkildi" (A. Sermet Muhtar, *Müze-i Asker-i Osmani Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul, 1920, II, 39).

¹²⁵ Steven Runciman, *Konstantiniye Düşü*, (terc. D. Türkömer, İstanbul 1972, s. 188-189).

¹²⁶ Feridun Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", *Toplumsal Tarih*, XVII (Mayıs 1995), s. 28; Nicolo Barbaro, *Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi 1453*, (terc. Ş. Talip Diler), İstanbul 1953, s. 52; Parry, a.g.m., s. 204; Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I* içinde, yay., R. Mantran, İstanbul 1992, s. 162; Colin İmber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul 1990, s. 148-149; G. Schlumberger, a.g.e., s. 59; Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 27.

¹²⁷ Runciman, a.g.e., s. 188; M. Eren, *Zağnos Paşa*, Balıkesir 1994, s. 32-33.

ması, Fatih dönemindeki Hıristiyan lağımıcıların halen yerlerini muhafaza ettiğini göstermektedir¹²⁸. Daha sonraki devirler için Marsigli, Osmanlı ordusunun lağım ocağındaki kişilerin daha çok Ermenilerden olduğunu, bunun yanında Rum ve Bosnalı Hıristiyanların bulunduğunu belirtir. Marsigli'ye göre, lağımıcılık hizmeti yapan ve bazıları kumandanlık ve muallimlik mevkiinde bulunan Ermenilere, devlet tarafından bazı imtiyazlar tanınmış ve yüksek maaşlar verilmiştir. Marsigli, 1669 senesindeki Kandiye muhasarasında istihdam edilen lağımıcılar arasında da, birçok Ermeni lağımıcının olduğunu söylemektedir¹²⁹.

Kalelerde İstihdam Edilen Gayr-i Müslimler

Osmanlılar, kara ordularında olduğu gibi, özellikle Balkanlar ve Avrupa topraklarında yeni fethedilen kalelerin muhafazasında, başta bölge halkından Sırpolar olmak üzere Hıristiyan askerleri istihdam etmişlerdir¹³⁰. Bölgenin fethinden sonra, kalelerde topçuluk ve zeberekçilik işleri ile uğraşan yerli Hıristiyanlara dokunulmayarak çalışmaları temin edilmiş, bilgi, beceri ve tecrübelerinden istifade yoluna gidilmiştir¹³¹. Bunların yanına Osmanlı topraklarından çeşitli aileler ve askerler de sevk edilerek zamanla İslâmlaşma sağlanmıştır. Orhan Bey'den beri, itaat bildiren bazı tekfurların bulunduğu kalelerde muhafaza için bulundurulmuş ve ateşli silah kullanan topçu ve tüfekçi kuvvetler, Hıristiyan timar-erleri veya ulûfelilerden oluşmaktaydı¹³². XV. asırdan itibaren Osmanlı kale kuvvetleri, kalelerde bulunan müslim-gayr-i müslim azebelerden müteşekkildi. Bu azebeler serhad kulu denilen kuvvetlerin yaya kısmındandır. Bu arada kalelerde hisareri veya farisan denilen ve top-tüfek kullanabilen kale muhafızları da bulunurdu¹³³. Bunlardan başka kalelerde bulunan diğer Hıristiyan ustalar bennâlar, demirciler, neccarlar, taşıcı-

¹²⁸ "mevâcib-i kefer-i lağım-künân fi 5 minhü 66 neferan fi yevm 198, fi şeh'r 5940". Bk. M. Tayyib Gökbiçgin, "Un Registre de Depenses de Bayazid II D urant la Campagne de Lepante de 1499", *Turcica*, Tome V (1975), Paris-Sutrasborg, s. 89.

¹²⁹ Marsigli, s. 95, 168.

¹³⁰ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 139.

¹³¹ İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", s. 511.

¹³² İzdin Kalesi'nde topçuluk eden İlandari yalnız başına bir timar tasarruf etmektedir. Bk. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 146. Nova Broda Kalesi'nde onbir nefer topçu, tüfenkçi ve zeberekçiden yalnız biri müslümandır. Topçu Bogoslav 6288, Radoslav 7505 akçalık timara sahiptir (a.g.e., s. 152). Güvercinlik (Golubatz) kalesinde 15 tüfenkçi hepsi ulufeli Hıristiyan askerlerdir. 40 zeberekçi, 6 demirci Hıristiyan er daha vardır. (a.g.e., s. 155-156).

¹³³ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı", s. 356.

lar zenberekçiler, yaycılar ve kalafatçılardır¹³⁴. 1455 tarihli Vilk-eli defterine göre, bu sene Osmanlıların eline geçen Novo Brodo Kalesi'nde üç büyük, beş farklı büyüklükte sekiz top bulunmaktaydı. Kalede topçu, tüfekçi ve zenberekçi olarak on bir kişi vardı. Bunlardan sadece biri Müslüman olup diğerleri Hıristiyan Sırpardı. 1560 yılında Belgrad Kalesi'nde 18 Hıristiyan dülgere bulunmaktaydı¹³⁵. 1468 tarihli Braniçeva defterine göre Güvercinlik (Golumbac) Kalesi'nde 10 tüfekçinin hepsi ulüfeli Hıristiyan askerlerdir¹³⁶. Aynı sene altı demirci Hıristiyan yine bu kalede çalışmaktaydı. Bu demircilerin sayısı 1529 yılında iki kişiye düşerken, aynı yerde bundan başka iki Hıristiyan taşçı ve üç dülgerin olduğu da kaydedilmiştir¹³⁷. 1570-1575 yılları arasında Semendire Kalesi'nde tamamı Hıristiyan olan on kalafatçı bulunmaktaydı¹³⁸.

Resava Kalesi'nde 1467-68 yılları arasında topçuluk yapan 4 Hıristiyan¹³⁹, Belgrad Kalesi'nde de 1529 yılında topçu ve kalafatçı cemaatleri içinde yedi Hıristiyan bulunmaktaydı¹⁴⁰. Aynı yerde 1560 yılında ise 48 topçunun 13'ü Hıristiyan gerisi Müslüman idi. 1570 tarihli Belgrad defter-i mufassal'ına göre ise burada 36 Müslüman 10 Hıristiyan topçu bulunmaktaydı. III. Murad döneminde (1574-1595) buradaki topçuların 6'sının Hıristiyan, 41'inin de Müslüman olduğu görülmektedir¹⁴¹.

¹³⁴ Taşçı, kalelerde taştan top güllesi yapan kişiye verilen addır. Taşçılar genellikle Hıristiyanlardan seçilmekte ve her kalede iki veya beş kadar taşçı bulunmaktaydı. Meselâ, 897 tarihinde Hıram Kalesi'nde Gorki adında bir taşçı bulunmaktadır (BA, K. Kepeci, *Büyük Kale*, nr. 4725). Sırbistan'da Resava Kalesi'nde, 1467 senesinde yine Sırbistan'da Güvercinlik Kalesi'nde iki Hıristiyan taşçı bulunmaktadır. Güney Sırbistan'da 1454 senesinde ümar sahibi bir zikredilen ilk Müslüman taşçı olarak kaynaklarda gözükmektedir (Petroviç, *a.g.m.*, s. 192; Agoston, "Ottoman Artillery", s. 27). Ayamavra Kalesi'ne (Karlulili Sancağına bağlı) gerekli olan durüdgerliğe Pavlo Nikolo, Nikolo Kandiyoti, Glay Comnolci ve Yakomo Landiya'nın taşçılığa da Dimitri Yorgo Pulo ve Andiriya Yorgo Pulo'nun tayin edildiğine dair 906/1501 tarihli hüküm için bk. *II. Bayezid Dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri*, s. 65. İnebahtı Kalesi'nde Azeb ağası Dimitri Ponaça ve azep taifesinden Petri Palya ile ilgili 906/1501 tarihli bir başka hüküm için Bk. *Ahkâm Defteri*, s. 45.

¹³⁵ Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 27.

¹³⁶ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 155; a. mlf., "Osmanlılar'da Ateşli Silahlar, s. 511; Petroviç, *a.g.m.*, s. 185.

¹³⁷ Agoston, "Ottoman Artillery..." s. 26-27

¹³⁸ Agoston, "Ottoman Artillery..." s. 27.

¹³⁹ BA, MMD, nr. 5 s. 252-255.

¹⁴⁰ Agoston, "Ottoman Artillery..." s. 31.

¹⁴¹ Agoston, "Ottoman Artillery..." s. 31.

1488 tarihli Semendire Kalesi mevâcib defterinde zikredilen görevliler arasında yer alan Hıristiyanlardan kefere diye bahsolunmaktadır. Bu tarihte kale dizdarı Mustafa Ağa'dır. Kalede 50 kişi olan Cemaât-i topçıyanın başında Topçubaşı İbrahim bulunmaktadır. Topçu cemaatleri, Cemaât-i topçıyan-ı Müslüman ve cemaât-i topçıyan-ı kefere olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olup, Müslüman topçuların sayısı topçubaşı ile birlikte 18, Hıristiyan topçular ise 32 kişidir¹⁴². Kalede bunlardan başka 40 kişiden müteşekkil bir de tüfenkci cemaati bulunmaktadır ki bunların hepsi Hıristiyan olup cemaât-i tüfekciyân-ı kefere diye zikredilmektedir¹⁴³. Kalede tamamı Hıristiyanlardan oluşan bir diğer grup ise cemaât-i zenberekciyân-ı kefere'dir¹⁴⁴.

Petroviç, 1455-1485 yılları arasında Makedonya, Sırbistan ve Bosna'daki kalelerde 9 Hıristiyan ve 20 Müslüman topçunun bulunduğunu söylemektedir. Hıristiyan askerler bilhassa Sırbistan'daki kalelerde bulunmakta ve topçuluk ailelerin elinde bir zanaat olarak devam etmekteydi. Diğer taraftan XV. yüzyılda Bosna'da bulunan bu Hıristiyan askerlerin çoğu Müslüman olduğundan, XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bosna'da Hıristiyan topçulara çok az rastlanılmaktadır¹⁴⁵.

Peşte Kalesi mevâcib defterine göre kale muhafızları 1543 yılında 1481, 1549'da 1100 ve 1569'da 939 kişi olup bunların %20'si genel olarak hep gayri müslim slavlardı. Budin'e ait 1558-1559 yılı hazine defterine göre Sırb asıllı Gyorgye 15 akçe gündelikle Budin Kalesi'nde inşaat ustası olarak çalışmıştır. Aynı deftere göre Sırb Nikola ve arkadaşları da Tolna'da hazine gümrükçüsü olarak çalışmışlardır¹⁴⁶.

Kalelerde vazife yapan askerlere dışarıdan malzeme getiren Hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Mesela 906/1500 tarihli bir hükümde, Yani veledi Kalavriça adlı kafir okçunun, Yenihisar Kalesi'ne her sene 400 ok vermesi sebebiyle bütün vergilerden muaf tutulması itenmiştir¹⁴⁷.

¹⁴² BA, KK., nr. 4725, s. 2 vd.

¹⁴³ Tüfenkciyan cemaatinin başında tüfekçibaşı Marko veledi-i Nikola bulunmakta ve 5 akça yevmiye almaktadır (BA, KK., nr. 4725, s. 13).

¹⁴⁴ 40 kişiden oluşan bu cemaatin başında da Esan veledi-i Beg bulunmakta ve 5 akça yevmiye almaktadır (BA, K. K., nr. 4725, s. 15-16).

¹⁴⁵ Petroviç, *a.g.m.* s. 179 vd. Bosna ve civarında bulunan kalelere ait bir tımar defterinde bu bölgedeki kalelerin sadece birisinde gayri müslim bir topçuya rastlanılmaktadır (BA., *Tapu Tahrir*, nr. 24 s. 829).

¹⁴⁶ Gyula Kaldy-Hagy, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁴⁷ *Ahkam Defteri*, s. 110.

Dökümhanelerde Çalışan Gayr-ı Müslim Usta ve Teknisyenler

Osmanlıların gayr-i müslimleri istihdam ettiği yerlerden birisi de top dökümhaneleridir. Tophânelerde döküm hizmetini tecrübeli top döküm ustaları yaparlardı. Top döküm ustaları sefer esnasında ordu ile birlikte, diğer zamanlarda ise merkezdeki veya diğer yerlerdeki tophânelerde bulunurlardı. Osmanlı Devleti'nin en büyük dökümhanesi İstanbul'daki Tophâne-i Âmire'dir. Fetihden sonra yapılan bu bina giderek artan ihtiyaca cevap veremediğinden dolayı, II. Beyazıt zamanında genişletilmiş, Kanuni zamanında ise tamamen yıkılarak dönemin ihtiyacına göre yeniden inşa edilmiştir¹⁴⁸. Evliya Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman'ın da Fatih Sultan Mehmed gibi topçuluğa çok önem verdiğini ve top-tüfek ihtiyacının karşılanması için 'memâlik-i mahrûsedan ve sâir kâfiristandan ihsân ve in'amlarla topçuları getirttiğini' belirtmektedir¹⁴⁹. Nitekim Tophâne-i Âmire'nin 923-924/1517-1518 tarihli defterinde bir grup yahûdi bulunmakta ve bunlara 'üstâdân-ı yahûdi-yân' denilmektedir.¹⁵⁰

1544'te İstanbul'da bulunan Avrupalı seyyah Jerome Maurand da Tophâne'de 40-50 civarında Alman top dökümcüsünün çalışmakta olduğunu belirtmektedir¹⁵¹. Ayrıca Tophâne-i Âmire'ye ait 1603 tarihli muhasebe defterinde de, top dökümünde kepeçcilik yapanların tamamı ile marangozların bir kısmının zimmî olduğu görülmektedir¹⁵². Fransa'nın 1547-1548 yıllarında İstanbul elçisi olan d'Aramon da Tophâne'de uzman olarak çalışan Fransız, Venedikli, Cenovalı, İspanyol ve Sicilyalıların bulunduğunu belirtmektedir ki bunlar muhtemelen esirler olmalıdır¹⁵³. Nitekim 1553-1556 yılları arasında İstanbul'da bulunan Alman asıllı Macar seyyahı Hans Dernschwam, 1554 yılında İstanbul'da karşılaştığı üç Alman esirden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre bunlar, diğer esirlerle birlikte Tophâne'de Yahûdi bir tüfek yapım ustasının yanında tüfek yapmayı öğrenmek üzere tutulmaktadırlar. Ayrıca Alman asıllı bir tüfek ustası olan Niclas adlı birinin de Budin muhase-

¹⁴⁸ Aydüz, *Tophane*, s. 69 vd.

¹⁴⁹ Evliya Çelebi, I, 436.

¹⁵⁰ BA, KK., nr. 4726, s. 45.

¹⁵¹ Eremya Çelebi Kômürçiyân, *İstanbul Tarihi XVI. asırda İstanbul*, Tercüme ve notlarla yayınlayan Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, (neşr. L. Dorez), s. 204-205.

¹⁵² BA, MMD, 2515, s. 10. Ancak defterde bu kişilerin mevcudu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Ekim 1574'te tophânede dökücübaşı olan Mehmed'in bir mühtedi olduğu ve zimmî olan kardeşinin de daha sonra ihtida ederek topçu olduğuna dair bir hüküm için bk. BA, *Mühimme Defteri*, nr. 25, hüküm 2850, s. 310, tarih 10 Receb 982.

¹⁵³ Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 30.

rasında esir düştüğünü, muhasaradan sonra kalenin su kulesindeki büyük hasarı tamir ettiğini ve halen Tophâne'de döküm işleri ile uğraşmakta olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

Osmanlılar, Avrupa'da gelişen yeni top ve tüfek teknolojisini Tophâne'ye aktarmak için bir taraftan Avrupa ve Balkanlar'dan getirttikleri¹⁵⁵ usta ve teknisyenleri istihdam ediyor, diğer taraftan da yukarıda görüldüğü üzere esirler arasından ateşli silahlar konusunda bilgi sahibi olanları burada çalıştırıyordu. Ayrıca esirlerden bazılarını da usta top ve tüfek yapımcılarının yanına vererek yetiştiriyordu. Osmanlı Devleti'nin bütün topçuları ve top dökümcüleri Tophâne'de yetiştirilir ve daha sonra imtihana tabi tutularak değişik yerlerdeki kalelere ve dökümhanelere gönderilirdi¹⁵⁶. Bu sebeple Tophâne'de mahir top ustaları ve dökümcüleri bulundurulur ve sürekli eğitim yaptırılırdı. Dernschwam, Avrupalı esir top ve tüfek ustalarını Tophâne'de kalmalarının sağlanması için ihtidaya zorlandıklarını ileri sürmektedir¹⁵⁷. Paul Rycout da esir alınan topçuların diğer esirlere göre durumlarının daha iyi olduğunu ve günde 8-12 akça kazandıklarını belirterek, Osmanlıların ateşli silahlara verdikleri önemi ifade etmektedir¹⁵⁸. Zira esir olsun hür olsun Avrupa top ve tüfek yapımını bilen bu kişilerin Osmanlıların hizmetinde bulunmaları, Avrupa'daki gelişmeleri takip edebilmeleri için çok önemliydi.

Osmanlı Devleti'nde daha XV. yüzyılın başlarında top dökümcüleri ve kulanıcıları birbirinden ayrılmıştır. Meselâ, 1431 tarihli bir kayıta

¹⁵⁴ Dernschwam, a.g.e., s. 168.

¹⁵⁵ Dışarıdan gelen top döküm ustalarına XVII. asırda da rastlanmaktadır. Buna dair Graf Marsigli, 1647-1669 senelerinde yapılan Kandiye Muhasarasında İstanbul'dan top götürmenin çok zahmetli olması dolayısıyla bölgede kurulan Türk dökümhanesini (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1988, s. 332-342, 414-421) bir İtalyan'ın tertip ve tanzim ettiğinden bahseder (Marsigli, a.g.e., s. 164).

¹⁵⁶ "Topçu ocağında üstad top ilminde mahir neferatlar ve dökümcüler çok idi. Ekser serhadde vaki kılalarda neferat topçular Tophane'de imühan olurdu, badehu dirlik verilirdi". bk. *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, (tahkik eden: Ziya Yılmaz), (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1990, s. 288. Ayrıca Tophanede top dökümü öğretildiği gibi top auş talimi de yapılırdı. "Ve topçular da haftada iki gün tophanede top ilminde mahir olan üstaplardan kârhânedede darbuzen kurup nişan atarlardı. Kanun idi..." s. 325-6.

¹⁵⁷ Mesela, Dernschwam Landshut'lu (Tımuşvar) tüfek ustası olan Hans Schazcel'in tekrar ülkesine geri dönebilmek için kendisinin marangoz ustası diye tanıtuğu ve Türklerin onun tüfek ustası olduğunu öğrendiklerinde zorla sünnet edeceklerini ve bir daha ülkesine döneceğini anlaur (Dernschwam, a.g.e., s. 167-192).

¹⁵⁸ Buna rağmen memleketerine dönmek için çalışıklarını da vurgulamaktadır. Bk. Rycout, a.g.e., s. 200.

Arnavutluk'ta İsmail adlı birinin topçu olduğundan bahsedilmektedir¹⁵⁹. II. Murad döneminde oluşturulan topçu ocağı, fonksiyonu bakımından top imali ve top atışı diye iki kısma ayrılmıştır¹⁶⁰. Bu ocağın mevcudu çeşitli asırlarda değişmiştir. XVI. yüzyılda 1200 civarında olan topçu sayısı XVII. yüzyılda 2-3000'e ulaşmıştır. Topçu ocağının en büyük amiri topçubaşısıdır. Ondan sonra dökücübaşı gelirdi¹⁶¹. Topçu ocağında dökümcüler ayrıca bir bölük olmadığından ve seferlerde gerektiğinde bunların tedariki güç olduğundan top falyaları, havan, büyük ve küçük kumbara danelerinin kolayca hazırlanabilmesinin temini için dökmeçilerin ayrıca bir ocak haline gelmesi 1667 yılında olmuştur¹⁶². Konu ile ilgili olarak yazılan buyruıldudan anlaşılığına göre, bu tarihe kadar dökmeçi ustalarının temininde ciddi bir sıkıntı söz konusu olmadığından ocak teşkil ettirilmemiştir.

Ateşli silahlara gerekli olan malzemeler dökümhane veya kârhâne denilen yerlerde hazırlanmaktaydı. Dökümhaneler daha verimli çalışabilmek için madenlere yakın bölgelerde inşa edilirdi. Demir ve benzeri madenlerin bol bulunduğu Balkanlar'da birçok dökümhane bu sebeple inşa edilmiştir. Balkanlar'ın ilk ve en önemli dökümhanesi, Osmanlıların bölgeyi fethinden önce 1410'da Dubrovnik'te yapılmıştır. Burası, XV. yüzyılın ilk yarısında büyük küçük her türlü silahın ve malzemenin imal edildiği bir merkez olarak çalışmış¹⁶³ ve burayı daha sonra bölgede açılan diğer dökümhaneler takip etmiştir. Osmanlıların bu dökümhaneyi kullandıklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. XV. yüzyılda bu bölgedeki dökümhanelerde çalışanların çoğunu bölge halkından Sırp ve Bosnalılar yanında Macar, İtalyan, Alman ve Fransız gibi yabancılar oluşturmaktaydı. Daha önce bu bölgedeki devletlerin hizmetlerinde bulunan bu yabancı uzmanlar, aynı işi Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra da sürdürdüler. Yani daha sonra Osmanlı kayıtlarında görülen bu yabancı ustalar ve dökümcülerin önemli bir kısmı, Osmanlıların bölgeyi fethinden önce de bulunmaktaydı. Bölge halkı ve daha sonra buraya yerleşen Osmanlılar bu işi, mevcut personel ile devam ettirirken kendi ustalarını da onların yanında yetiştirmeyi ihmal etmediler¹⁶⁴.

¹⁵⁹ *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 105-106; Petrović, a.g.m., s. 193.

¹⁶⁰ *Neşri*, I, 291; Mouredgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, VII, 364.

¹⁶¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı," s. 346-7.

¹⁶² BA, İbnülemin, Askeri, nr. 1665; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s. 55-56.

¹⁶³ Petrović, a.g.m., s. 179.

¹⁶⁴ Petrović, a.g.m., s. 188-9.

Topçu ocağında top atışı ve top imalinde istihdam edilecek acemi efrada ihtiyaç duyulduğu zaman, topçubaşı tarafından Divân-ı Hümâyûn'a müracaat edilerek gereği kadar acemi istenir ve durum yeniçeri ağasına bildirilirdi¹⁶⁵.

Sırlardan ve Macarlardan ele geçen dökümhanelerdeki ve madenlerdeki¹⁶⁶ üretim, yine aynı bölgedeki Hıristiyan reâyânın veya bu bölgeye önceden gelmiş yabancı teknisyenlerin, altı ay, bir sene veya daha uzun periyotlarla anlaşmalı mecburi-işçi statüsünde çalıştırılmasıyla sürdürülmüştür. Ancak onlar, bu mecburiyet karşısında alınması gereken birçok vergi ve avariz ödemelerinden muaf tutulmaktalar ve ayrıca yaptıkları işin karşılığını da para olarak almaktaydılar. Bunun yanında devlet tarafından kontrol edilen ve üretimi satın alan özel dökümhaneler de bulunmaktaydı¹⁶⁷.

Osmanlı ordusu için top döküm işleri yapan bu işçilere, piyasada geçerli olan ücret verilmekteydi¹⁶⁸. Bosna'da Osmanlı hâkimiyeti esnasında 1477 yılında yapılan bir sayımda, Hersek'e bağlı bir köyde üç Hıristiyan silah yapıcısının olduğu görülmektedir. Bu üç kişi aynı sene reâyâ olmuşlar ve kendilerinden yapmakta oldukları arkebüzleri imale devam etmeleri istenmiştir. XV. yüzyılda Macaristan ve Dubrovnik'te yapılabilen türdeki arkebüzler Bosna'da da yapılabilmekteydi¹⁶⁹. Bu arkebüzler muhtemelen Novo Brodo'daki dökümhanede imal edilmekteydi. Novo Brodo'da ve uçlardaki kalelerde yapılan ilk nüfus sayımında bir Hıristiyan arkebüz imalatçısı usta ve on yeniçerinin ismi geçmektedir¹⁷⁰. Top ve arkebüz imal eden bazı ustalar barut ve güherçile de imal ederlerdi. Güherçile, XV. asrın sonlarında Üsküp civarında ve ayrıca 1485 yılında Piriştine yakınlarında az miktarda imal edilmekteydi. Güherçile imalatçıları da diğerleri gibi Hıristiyan idi¹⁷¹. XV. asırda barut imal edildiğine dair sadece bir kayıt bulunmaktadır. 1468-69 senesinde Bosna'da

¹⁶⁵ BA, KK, nr. 209, s. 114; Aydüz, *Tophane* s. 100 vd.

¹⁶⁶ Meselâ, Novobreda madenindeki yuvalak imali Fatih'in bölgeyi fethinden sonra aynen sürdürülmüştür (Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 46). Bosna'ya bağlı Kamengrad Kalesi yakınındaki küffar zamanından kalmış top güllesi yapan demir madenindeki faaliyet, buranın Osmanlıların eline geçmesiyle (979/1571) devam ettirilmiş ve bu iş için civar köylerde bulunan kişiler her türlü vergiden muaf tutularak vazifelendirilmiştir (Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 85-86).

¹⁶⁷ Petroviç, *a.g.m.*, s. 189.

¹⁶⁸ Meselâ, dökümhanelerde çalışan bir *kalcı* (döküm işçisi) bir kantar için 16 akça, *ocakçı* ise 10 akça almaktaydı (İnalçık, *The Diffusion*, s. 213).

¹⁶⁹ Petroviç, *a.g.m.*, s. 188.

¹⁷⁰ Petroviç, *a.g.m.*, s. 192.

¹⁷¹ Petroviç, *a.g.m.*, s. 191.

Pavloviç ailesine ait bölgedeki bir köyde Hıristiyanlar tarafından barut imal edilmektedir¹⁷².

Balkanlar'ın büyük top döküm merkezlerinden birisi olan Semendre'deki dökümhane, buranın 1439 yılında Osmanlıların eline geçmesinden sonra da faaliyetine devam etmiş ve Osmanlıların Balkanlar'da top döktükleri ilk yerlerden birisi olmuştur. 1440'taki Belgrad kuşatmasının topları da burada hazırlanmıştır. Seferlerde top naklinin müşkil olduğu yerlere, develerle top levazımatı sevk edilerek ordugâhta top dökülürdü. Nitekim II. Murad oldukça erken bir tarih olan 1438'de Mora'daki Germe Hisar (Hexamilion) Kalesi¹⁷³, 1448 senesinde de Akçahisar Kalesi muhasarasında kale önünde seyyar dökümhaneler kurarak toplar döktürülmüştür¹⁷⁴. Fatih Sultan Mehmed, fetihten önce toplarının bir kısmını Edirne'deki dökümhanede bir kısmını da İstanbul'da surların önünde döktürmüştür¹⁷⁵. Osmanlı topçuları, 1456'daki II. Belgrad kuşatmasından önce Semendre yakınlarındaki Krusevac'ta (Alaca Hisar), beraberlerinde getirdiği metallerle top dökmüşlerdir¹⁷⁶. Fatih, 1473'teki İşkodra Kalesi muhasarasında bu bölgeye develerle bakır götürmüş ve orada ocaklar kurdurarak büyük toplar döktürmüştür¹⁷⁷.

Fatih'in muhasara için topladığı orduda gayr-i müslim askerlerin bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Bu askerlerin bir kısmı atlı süvari ve piyade birliklerini teşkil ederken bir kısmı da topçu ve dökümcü olarak görev yapmaktaydı¹⁷⁸. Gayr-i müslim ustalarla takviye edilen ilk Osmanlı top dökümhanesi II. Murad zamanında Edirne'de kurulmuştur. Burada çalışan ve adları tesbit edilebilen Müslüman ve Hıristiyan ustalar şunlardır. Topçubaşı Saruca usta¹⁷⁹, Mimar Muslihiddin ve Macar asıllı Urban¹⁸⁰.

¹⁷² Petroviç, *a.g.m.*, s. 192-193.

¹⁷³ "Bunlar hisar üzerine varıp, toplarını kurup, döğmeğe başladılar. Topların bakurlarını götürmüşlerdi. Her sancağa tevzi etmişlerdi. Topları orada döktüler", Bk. *Neşri*, II, 633.

¹⁷⁴ İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", s. 509. Aydın, *Tophâne*, s. 39-44.

¹⁷⁵ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, 58.

¹⁷⁶ Petroviç, *a.g.m.*, s. 185, 192; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, 58.

¹⁷⁷ Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, İstanbul 1285, III, 397.

¹⁷⁸ Fatih Sultan Mehmed'in ordusundaki gayr-i müslim unsurların varlığını kabul eden bazı tarihçiler bunların ganimet için gelen başıboş çapulculardan ibaret olduğunu belirtirler. Bk. Schlumberger, *İstanbul Muharasası ve Zaptı*, s. 55-59; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 174.

¹⁷⁹ *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân* (nşr. H. İnalçık, M. Öğüz), Ankara 1978, s. 47-48.

¹⁸⁰ Münecimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, (terc. İ. Erünsal), I, 256-257; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 72; Erendil, *a.g.e.*, s. 57-58.

Topçu Ocağı ve Top Dökümcüleri

Yaya kapukulu ocaklarından olan topçu ocağı, II. Murad döneminde, yeniçeri ocağından sonra teşkil edilmiştir¹⁸¹. II. Murad döneminden beri topçubaşı olan Saruca Usta, İstanbul muhasarasına da katılmış, Mimar Muslihiddin ve Urban ile birlikte büyük topların döküm işlerini yürütmüştür. Saruca Usta daha önce de, II. Mehmed'in ilk padişahlığı döneminde Varna Savaşı (1444) sebebiyle II. Murad'ın Rumeli'ne geçmesi sırasında önemli bir vazife yapmıştır. Çanakkale boğazı Venedikliler tarafından tutulduğundan dolayı Rumeli'ne, Anadolu Hisarı'nın bulunduğu yerden geçmek zorunda kalan Osmanlı ordusunun korunması için Saruca Paşa, boğazın iki tarafına toplar yerleştirmiş ve gelen iki Bizans kadırgasından birisini batırmış diğerini de hasara uğratarak İstanbul'a kaçmasını sağlamıştır¹⁸².

Fatih Sultan Mehmed Dönemi Topçuları

Edine'de top dökken Macar asıllı döküm ustası Urban'dan dönemin bazı kaynakları geniş bir şekilde bahsetmektedirler. Buna göre Urban, Rumeli Hisarı'nın inşası esnasında Bizans'tan Osmanlılara geçmiştir¹⁸³. Bizans'a yardım için gelmiş olan Urban, kendisine istediği ücret verilememesinden dolayı, Fatih'in ordusuna iltica etmiştir. Fatih Sultan Mehmed kendisine istediği gibi top döküp dökmeceğini sorduğunda "...öyle bir tane dökerim ki,

¹⁸¹ Cahid Okurer, *Büyük Fetih*, İstanbul 1953, s. 51.

¹⁸² *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân*, s. 47-48; H. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 72; M. İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", s. 292.

¹⁸³ Kaynaklarda adı Orban, Orbain veya Urbâni olarak geçen, daha çok Macar olarak zikredilmekle birlikte Alman veya Ulah olduğu da söylenen bu dökümcü ustası (H.J. Kissling, "Baljemez", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 101 (1951), s. 335), bazı kaynaklara göre alelade bir dökümcü olup balistik hesaplardan hiç anlamamaktaydı. Nitekim Urban Babil'in surlarını yıkabilecek bir top yapabileceğini ancak güllenin ne kadar uzağa gideceğini hesaplayamayacağını belirttiğinden topların bütün balistik hesaplarını Fatih bizzat kendisi yapmıştır (Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 208-209). Danişmend, Schlumberger'in Dukas'ın eserinden istifade ile o zamana kadar balistiğin öneminin bilinmediğini ve balistikle ilgili ilk kaide ve kuralların Fatih tarafından ortaya atılıp uygulandığını belirtmektedir. Ayrıca Danişmend'e göre Urban'ın yaptığı büyük top daha ilk atışlarında çatladığı ve kendisini öldürdüğü için muhasara Türk ustalarının döküdüğü büyük toplarla sürdürülmüştür (Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, 235), Fatih'in balistik bilgisinin ne derece ileri olduğunu ispatlayan havan topunun icadı bu konuda bize önemli bir delildir. Nitekim muhasara esnasında Fatih, Haliç'teki gemileri batırmak için topçulara havan topunun planını bizzat çizerek yapımını tarif etmiş ve neticede yapılan havan topunun endahı (balistliği) ayarlandıktan sonra yapılan atışlarla birkaç gemi batırılmıştır (Schlumberger, *İstanbul Muhasarası ve Zaptı*, s. 120-121; Emecen, *a.g.m.*, s. 28).

Babil'in surlarını bile çökertebilir, ancak gülle yapımına karışmam" şeklinde cevap verdiği rivayet edilir¹⁸⁴. Bunun üzerine Fatih, gülle yapımını kendi uhdesine alarak Urban'ı beklediğinin dört katı ücretle hemen hizmete almıştır¹⁸⁵. Nitekim Urban Edirne'de, Halil Paşanın nezareti altında¹⁸⁶, üç ay içinde¹⁸⁷ gülleleri 36 cm. çapında, oldukça büyük bir top hazırlamıştır. 1453 yılının ilk aylarında bu büyük top¹⁸⁸ ve diğer toplar muhasara için İstanbul'a getirilerek surların önüne yerleştirilmiştir. En büyük top Top kapsu'na yerleştirilmiştir¹⁸⁹. Urban'ın yaptığı top günde sekiz atış yapabilmekte ve infilak

¹⁸⁴ Dukas, a.g.e., s. 151; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 78; C. Imber, *The Ottoman Empire*, s. 1480; A. de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, (terc. S. Bayram), İstanbul 1955, s. 248.

¹⁸⁵ Sir Steven Runciman gibi bazı müelliflere göre, Urban'a üç ay içinde bir top yapılmıştır. Bu ilk top, Rumeli Hisarı'ndaki kulelerden birine yerleştirilmiş ve ablukayı yarmaya çalışan bir Venedik gemisini batırmıştır. Bu başarı üzerine Urban Edine'ye diğer büyük topları yapmak üzere götürülmüştür (S. Runciman, *Konstantiniye Düşü*, s. 127-128; H. Kazankaya, *Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u Fethi ve Fethin Karanlık Noktaları*, İstanbul 1990, I, 160-161; Erendil, a.g.e., s. 58, 60; C. Okurer, *Büyük Fethi*, s. 52.), Agoston da aynı iddiayı Runciman'a istinadla savunmaktadır (Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 28).

¹⁸⁶ *Hayrullah Efendi Tarihi*, İstanbul 1271, VIII, 61; İ.H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988, s. 71.

¹⁸⁷ Dukas'ın bildirdiğine göre üç ay civarında dökülen bu top muhasaradan bir ay kadar önce kullanılmaya hazır hale gelmiştir. Urban ise 1452 Mart-Temmuz ayları esnasında inşa edilen Rumeli Hisarı'nın inşası esnasında Fatih'in yanına gelerek hizmete girmiş ve bir sene kadar hizmette bulunmuştur (Dukas, a.g.e., s. 151-152), aynı konuda daha geniş bilgi için bk. İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, 230-1, 235; S. Tansel, *Osmanlı Konaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Ankara 1985, s. 51-52.

¹⁸⁸ Osmanlılar'ın elindeki en büyük top bu idi. Ancak bundan başka iki tane daha büyük çapta top bulunmaktaydı. Gelibolulu Mustafa Âli ve Hoca Sadettin Efendi, Saruca Usta'nın ve Mimar Muslihiddin'in de büyük çapta toplar dökmüş olduğundan ve muhasaranın bu toplarla sürdürüldüğünden bahsetmektedir (Âli, *Künhülahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5999, v. 70a; Hoca Sadettin, *Tâcüt-tevârih*, İstanbul 1279, I, s. 419; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 212; Schlumberger, *İstanbul Muhasarası ve Zaptı*, s. 64; Feridun Dirimtekin, "F. Babinger'in, *Mahomet II, le conquerant et son temps (1432-1481)*, *La grande peur du monde au tournant de l'histoire*, Paris 1954, adlı eserinin tanıtım yazısı", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1955, I, 125).

¹⁸⁹ İstanbul'un fethi esnasında orduda 4 bölük topçu kuvveti bulunmaktaydı (M. Hattatoğlu, "İstanbul Silivrikapı'da Topçubaşı Balâ Süleyman Ağa Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, IV, 1958, s. 183). Ancak ne kadar top olduğu konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Phrantzes'e istinadla tarihçilerin çoğu, muhasara esnasında Fatih'in ordusunda üç büyük top ve her biri dört toptan mürekkep on dört batarya, yani 56 top olduğunu kabul etmektedirler. Bu 14 bataryadan üçü Vlakerna Sarayı muntkasına, ikisi Eğrikapı, ikisi Edirnekapı, dördü Topkapı, üçü de Silivrikapı karşısına yerleştirilmiştir. Büyük toplar bunlardan ayrı olarak Vlakerna Sarayı, Topkapı ve Edirnekapı karşısına konulmuştur. (Bk. Cahid Okurer, *Büyük Fethi*, s. 67; Hammer, *Devlet-i Osmanîye Tarihi*, İstanbul 1329, II, 280; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 220; İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, 237, 241; Tansel, a.g.e., s. 52). Nicolo Barbaro ise 10 topun dört ayrı noktaya yerleştirildiğini haber vererek, üç topun hükümdarın sarayının

etmemesi için zeytinyağı ile sürekli yağlanmaktaydı¹⁹⁰. Fetih esnasında ihtiyaç üzerine onsekiz günde ayrıca bir top döken Urban, fetihten sonra da Fatih'in hizmetine devam etmiş ve 1463 yılında Bosna'da Yayçe Kalesi'nin muhasarası esnasında kale önünde toplar dökmüştür¹⁹¹. Bizans'ın elinde grejuva denilen Rum ateşi'nden başka, iki tekerlekli araba üzerine yerleşmiş, 12 küçük top namlusundan oluşan ve hemen ateşlenebilen, fındık büyüklüğünde kurşun atabilen bir silah ile birkaç top mevcuttu¹⁹². Dukas bu silahı Türklerin hemen öğrendiğini ve daha iyi bir şekilde imal ederek kullandıklarını belirtmektedir¹⁹³. Nicolo Barbaro ise Bizanslıların elinde iki top bulunduğunu ve bu topların Haliç'te bulunan Türk gemilerini bombaladıklarını belirtir¹⁹⁴. Z. Dolfin ise Bizanslıların elinde etkili silahlar bulunduğunu ve hatta yeteri kadar topa sahip olduklarını ileri sürer¹⁹⁵.

Fatih zamaanında devlet hizmetine alınan bir diğer topçu ustası Alman asıllı Nurembergli Jörg'tür. Fatih, 1456 Belgrad kuşatması esnasında, Sırbistan'ın ortalarında, Morava yakınlarında Krusevac'ta yabancı ustaların çalıştığı bir top dökümhanesi kurmuştur. Diğer taraftan, 1456 yılında Cont Ulrich de Cilly tarafından Bosna Dükü Stephan Kosaca'nın top dökücülüğü hizmetine gönderilmiş olan Jörg de bu bölgede bulunmaktaydı. Belgrad kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması neticesinde Fatih geri dönmüştür. Ancak dört sene sonra yani 1460'ta bu bölge, Fatih ve aynı zamanda babasıyla mücadele etmek için Osmanlıların yardımını talep etmiş olan Stepan'ın oğlu Vladislav tarafından ele geçirildi. Alınan esirler arasında bulunan Jörg'ün

karşısına; üç topun Pigi, iki topun Cresu kapısına, dört topun da San Romana (Topkapu) kapısına yerleştirildiğini belirterek, Fatih'in elindeki en büyük toplardan birisini San Romano kapısının önüne yerleştirdiğini söyler (N. Barbaro, *Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi*, s. 32-33). Bar baro muhtemelen sadece büyük toplardan bahsetmektedir. Zira daha önce de bahsettiğimiz gibi daha I. Kosova savaşı esnasında Balkanlardaki Osmanlı ordusunda irili ufaklı yüz kadar top bulunmaktaydı.

¹⁹⁰ Rivayete göre günde sekiz atış yapın bu top, on gün kadar atış yaptıktan sonra aşırı ısınmadan dolayı infilak etmiş ve yanında bulunan Urban ile birlikte bir çok topçuyu öldürmüştür. Bk. Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, s. 255; Nicoara Beldiceanu Urban'a yaptığı hizmetlerinden dolayı bir tımar verildiğinden de bahseder. Bk. Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 162. Urban'ın yaptığı hizmetlerinin unutulmaması için fetihten sonra İstanbul'un bir mahallesine "Topçu Urban Evleri Mahallesi" ismi verilmiştir. Bk. E.H. Ayverdi, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri", *Vakıflar Dergisi*, IV, Ankara 1958, s. 257.

¹⁹¹ A.N. Kennard, *Gunfounding and Gunfounders*, London 1986, s. 147.

¹⁹² Runciman, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁹³ Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 163.

¹⁹⁴ Barbaro, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁹⁵ Emecen, *a.g.m.*, s. 28.

topçu ustası olduğu anlaşılınca, hayatı bağışlandı. Jörg, ailesi ile birlikte yüksek bir maaş ile hizmete alındı ve Süleyman Paşa'nın emrine verildi¹⁹⁶. Topçular arasına dahil edilen Jörg, 1463 yılında Bosna'da Bobovats Kalesi'nin muhasarası esnasında kale önünde beş metre uzunluğunda ve iki ayak çapında büyük bir top dökmüştür. Ancak bu büyük top muhasaranın kaldırılması üzerine orada terk edilmiştir¹⁹⁷. Bu top daha sonra Macar başkentine taşınmış ve Mohaç Savaşı'nın kazanılmasından sonra kralın sarayında bulunarak İstanbul'a getirilmiştir¹⁹⁸. Stepan'ın oğlu Vladislav, 1452 yılında Ivanis adlı bir başka Bosnalı topçu ile birlikte Fatih'in hizmetine girmiş ve 1456 Belgrad kuşatmasına katılmıştır¹⁹⁹. Fatih, 1466'da Stepan'ın oğlu Voyvoda Hersek Vladislav'a berât vererek, babasından kalan topraklardan istediğini almasına izin vermiştir²⁰⁰. Jörg, 1480 yılına kadar İstanbul'da hizmet ettikten sonra, Fatih tarafından İskenderiye'ye Mısır'ın fethi için ön araştırma yapmak üzere gönderilir. Babinger'e göre Fatih onun öteden beri casusluk yaptığından şüphelenmekteydi. Nitekim Jörg, İskenderiye'ye gittikten çok kısa bir süre sonra, Franciscon din adamları ile bazı tüccarların yardımıyla doğrudan Roma'ya giderek Papa IV. Sixtus'un hizmetine girmiştir²⁰¹. Jörg bir süre burada çalıştıktan sonra Frankfurt'a dönmüş ve orada top dökümüne devam etmiştir²⁰².

Meşhur top ustaları, bilhassa Almanlar, XV. ve XVI. asırda Güney-doğu Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Bunların bir kısmı iyi ücret veren Osmanlı Devleti hizmetine bir kısmında diğer Avrupa krallarının hizmetine girmişlerdir²⁰³.

¹⁹⁶ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 138-139, 396-397; Petroviç, s. 184; V.J. Parry "Barud", *El²*, I, 1062; Agoston, "Ottoman Artillery...", s. 28-29; S. Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman*, Ankara 1991, s. 111; Feridun Dirimtekin, "Belgrad'ın İki Muhasarası", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956, II, 61. Jörg'ün '*Geschicht von der Türckey*' adlı bir kitabı bulunmaktadır. Eser ilk defa 1482-3 yılları civarında Almanya'da Memminger'de basılmış olup 1456-1480 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır (A. Vasiliev, "Jörg of Nuremberg, A Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)", *Byzantion* 10 (1935), 205-3209).

¹⁹⁷ A.N. Kennard, *Gunfounding and Gunfounders*, s. 95.

¹⁹⁸ Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âli-i Osman X. Defter* (nşr. Ş. Severcan), Ankara 1996, s. 216-7.

¹⁹⁹ Petroviç, a.g.m., s. 184.

²⁰⁰ Ciro Truhelka, "Dubrovnik Arşivinde Türk-İslâm Vesikaları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1955, I, 51.

²⁰¹ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 396-397; A. Vasiliev, a.g.m., s. 208.

²⁰² Joseph Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China*, London 1964, s. 22.

²⁰³ Meselâ, Portekiz kralı Büyük Manoel (1495-1521) Almanya ve Flaman'dan büyük miktarda top ve topçu ustasını ülkesine getirmiştir. Carlo M. Cipolla, *Guns Sails and Empires*, London 1965, s. 31.

Osmanlı dökümhanelerinde yabancı ve yerli ustaların döktüğü ve savaşlarda ele geçirilenlerle Fatih Sultan Mehmed'in ordusundaki top sayısı kıza zamanda üçyüzü bulmuştur²⁰⁴. Tarihçi Pietro Ranzano'ya göre de bu bölgedeki topların çoğu Alman, Macar, Bosnalı ve Dalmaçyalı olan yabancılar tarafından imal edilmekteydi. Kuşatma aletleri de İtalyan ve Almanlar gibi, Avrupalı usta ve teknisyenler tarafından yapılmaktaydı. Özellikle Kuzey İtalyalı teknisyenler bu konularda öncü rolü üstlenmişlerdir.

Fatih döneminde Osmanlı hizmetine giren bir diğer Alman top ustası da Jörg'ün hemşehrisi ve adaşı olan "Maester George"dir. Maester George, Rodos adasında yaşamakta iken Fatih'in hizmetine girmiş, eşini ve çocuğunu alarak İstanbul'a yerleşmiştir. 1480 Mayıs ayında yapılan Rodos kuşatmasında Osmanlı ordusunda bulunmuş, adanın ve kalenin güzel bir haritasını da temin ederek Mesih Paşa'ya takdim etmiştir. Ayrıca kuşatmada ordudaki topların ve diğer ateşli silahların tanzimi işinin sorumluluğu da kendisine verilmiştir. Ancak, Maester George kuşatma esnasında, Hıristiyan olduğunu ve Osmanlı ordusu hakkında bütün bilgileri vereceğini vadederek düşman tarafına geçmiştir. Rivayete göre burada Rodos Saint John şövalyeleri için 16 büyük top dökmüştür²⁰⁵. Osmanlı kuşatmasının bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada Rodos Kalesi komutanı, Georg'tan mancınıkla bir atış yapmasını ister. Ancak George'nin attığı gülle kalenin duvarını yıkınca, casus olduğundan şüphelenilerek işkenceye tabi tutulmuş ve idam edilmiştir²⁰⁶. Rodos'un bu muhasarasında Osmanlıların kullandığı infilaklı tahrir bombaları çok etkili olmuş ve bu bombaların infilakı esnasında halk, kale ve kilise mahzenlerine sığınmıştır²⁰⁷.

Celalzâde Mustafa'nın belirttiğine göre, Rodos'un 1522 yılındaki kuşatması esnasında da kaledeki mahir bir topçu, Türk tarafına geçerek Müslüman olmuş ve ordu içinde yer almıştır. Celalzâde'nin adını vermediği

²⁰⁴ Feridun Dirimtekin, "Belgrad...", s. 63.

²⁰⁵ A.N. Kennard, *Gunfounding and Gunfounders*, s. 79.

²⁰⁶ Babinger, *Mehmed the Couqueror*, s. 396-398. Babinger, bu kuşatma esnasında George'den başka iki kişinin daha Osmanlı hizmetine girdiğinden bahseder. Bunlardan birisi sihir ve gizli bilimlerle uğraşan NegroPontlu Dimitrios Sophianos, diğeri de zengin bir ailenin genç üyesi Rodoslu Antonios Meligalas'tır. Her ikisi de bu kuşatma esnasında ölmüştür (Babinger, s. 396-397). Maester George hakkında daha fazla bilgi için bk. Ali Cengiz, "Fatih'in Top Döküm Ustası Georgius", *Askeri Tarih Bülteni*, 34 (1993), s. 42-45.

²⁰⁷ Asım Bıyık, *Ateşli Silahların Osmanlılara Girişi ve Yayılışı* (basılmamış bitirme tezi), İstanbul 1979, s. 12.

bu topçu, Türk askerinin çok iyi savaştığını ve düşmanın en ünlü adamlarını, hatta tüfekçibaşlarını öldürdüğünü söylemiştir²⁰⁸.

Fatih'in, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelmiş olan İtalyan, Macar ve Romen asıllı müşavirleri vardı. Babinger'e göre Avrupalı müşavirler olmasa idi İstanbul'un fethinin bu kadar çabuk gerçekleşmesi mümkün olamazdı. Kendisi de bir Hıristiyan olan Babinger, Fatih'in hizmetindeki Avrupalıların, bilhassa Avrupa'daki fetihlerde trajedik bir rol oynadığından bahsetmektedir²⁰⁹. Babinger, bu müşavirlerin Fatih nezdindeki rollerine ve tesirlerine dair iki örnek vermektedir. Fatih, 1466 tarihinde, Çanakkale Boğazı tarafından gelebilecek bir Venedik donanmasının baskınından korktuğunda Floransalı müşavirleri ile istişare etmiştir. Bu tehlike üzerine müşavirler, Sultan'a Hakâret Kalesi'ni²¹⁰ yapmayı tavsiye etmişler ve ayrıca yapılan kalenin topraklarını da tanzim etmişlerdir²¹¹.

Diğer örnek de Fatih'in gemileri karadan yürütmesi hadisesi ile ilgilidir. O'na göre bu buluşun uzun zamandan beri Fatih'e ait olmadığı şüphesi bulunmaktadır. Zira tarihçi Nicolo Barbaro'ya göre ona bu fikri veren, karadan gemi nakletme işinde çok maharetli olan Venediklilerden bir Hıristiyan mühendistir²¹². Bütün Venedik tarih kitaplarında geçen ve 1439 yılında

²⁰⁸ Celalzâde Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Geschichte Sultan Süleyman Kanunis Von 1520-1557* (nşr. Petra Kappert), Wiesbaden 1981, v. 95b-96a.

²⁰⁹ Murphy, *a.g.m.*, s. 18; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 82-83. Meselâ tarihçi Jacopo Languschi de Fatih'in İtalyan müşavirleri olduğunu ileri sürmektedir. Bk. F. Babinger, "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya", (terc. Bekir S. Baykal), *Belleten*, XVII, 65, Ocak 1953, s. 53-54. "Fatih'in gayesi İtalyan müşavirler sayesinde bu memleketleri hakkında mümkün olduğu kadar doğru bilgi edinmek, garblıların harp sanatının ne dereceye kadar işe yaradığını denemektir". Bk. aynı makale, s. 58. Babinger, Fatih'in özellikle İtalyan müşavirleri seçmesinde muhtedi doktor Jacopo'nun (Hekim Yakub) tesirli rol oynadığını kuvvetle tahmin olunabileceğini söylerken (aynı makale, s. 63), Halil İnalçık da, Fatih'in yanında Floransalı, Cenevizli Raguzalı müşavirlerin olduğunu Babinger'den naklen kabul etmektedir (İnalçık, "Mehmed II", *İA*, VII, 535).

²¹⁰ Babinger'in *Castello del vitupero, İstihkar veya hakaret kalesi* dediği ve hiçbir mana veremediği bu kale muhtemelen 1463 senesinde inşa edilen ve *Kal'a-i Sultanıye* adı verilen Çanakkale'deki kale olmalıdır (Metin Tuncel, "Çanakkale", *DİA*, VIII, 197).

²¹¹ Babinger, *a.g.m.*, s. 80.

²¹² Babinger başka bir kaynağa dayanarak bu kişinin muhtedi olduğunu söylemektedir (Babinger, *a.g.m.*, s. 80-82). Grekçe yazılmış bir Anonim Osmanlı Tarihi kitabında da, İtalyan asıllı bir mühtedi, Fatih'e bir zamanlar gemilerin Po ovasına karadan geçtiğini anlatarak, donanmayı Galata limanına sokmak için izin istedi ve aldığı emirle bu işi kolayca tamamladı. Bk. Şerif Baştaş, "XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihine Göre İstanbul'un Muhasarası ve Zaptı", *Belleten*, XVIII, (1954) 69, s. 69.

Venedikli mühendislerce gerçekleştirilen benzeri bir hadisede, Adice ırmağından gemiler yukarıya doğru çıkarılmış ve daha sonra Garda gölüne karadan nakledilerek Brescia şehri zaptedilmiştir. Venedikli Hıristiyan mühendis bu olayı naklederek Fatih'e böyle bir fikir vermiştir. Ancak Venediklilerden yüzyıl önce, Aydınoğulları Beyi olan Gâzi Umur Bey 1338-9 yıllarında, bir sefer esnasında böyle bir olayı gerçekleştirmiştir. Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinde ve Enveri'nin *Düsturnâme*'sinde de geçen olaya göre Gazi Umur Bey, Atina Körfezi'nden İnebahtı Körfezi'ne kadar olan Germe-hisar denilen yerdeki altı millik mesafeyi, gemilerini karadan aşırarak geçirmiş ve İnebahtı yakınlarında bazı yerleri feth etmiştir²¹³. Bu hareketin başladığı yere o zamanlar "Umur Bey Limanı" ismi veriliyordu. Tarih kitaplarını, okmayı çok seven Fatih Sultan Mehmed'in Umur Bey'in kendi döneminde de bilinen bu tür kahramanlık hikâyelerinden habersiz olması ihtimali oldukça zayıftır. Diğer taraftan Hammer, karadan gemi yürütmenin tarihte defalarca gerçekleşen bir olay olduğunu ve dolayısıyla hiç de orijinal olmadığını, Fatih Sultan Mehmed'in, tarihteki birçok örneğinden esinlenerek bunu yapmış olabileceğini ve Venediklilerin olayının da çok yakın bir misal olduğunu belirtmektedir²¹⁴.

1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşı'nda ve Daha Sonra Osmanlılar Tarafına Geçen Fransız ve Avusturyalı Askerler: *Tâife-i Efrenciyân ve Nemçelüyan*.

Osmanlı saray teşkilâtında ve ordusundaki gayr-i müslim usta ve teknisyenler, devlete ait muhasebe defterlerinde şimdiye kadar buldukları birim içinde diğer fertlerle birlikte zikredilirken, Osmanlı Avusturya Savaşı'ndan sonra *tâife-i efrenciyân* adı altında ayrı bir grup olarak zikredilmeye başlanmıştır. Zira bu savaş esnasında Osmanlı saflarına katılan bir grup Avrupalı asker savaştan sonra da Osmanlı ordusu için çalışmaya başlamış ve kapukulu teşkilâtında özel bir statüde yeni bir grup oluşturmuştur. Bu grubun gelmesinden önce de saray teşkilâtında ve orduda bir kısım gayr-i müslim usta ve teknisyenler için ayrı bir grup kurulmaması bunların farklı branşlarda çalışmalarından ileri gelmekteydi. Savaştan sonra gelen efrenci taifesine mensup kişilerin ise bir grup teşkil etmeleri hepsinin 'profesyonel savaşçı' (lejyoner)

²¹³ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye II*, İstanbul 1988, s. 697; Enveri, *Düsturname-i Enveri*, İstanbul 1928, s. 42-45; Hikmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 43-45.

²¹⁴ Hammer, II, 286-7

olmasından ileri gelmekteydi. Bu savaş esnasında efrenci taifesine mensup kişilerin Osmanlı ordusuna katılmalarını ve daha sonra bir grup olarak hizmete devam etmelerini sırasıyla inceleyelim.

Osmanlılar, XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başlarında biri Doğu'da biri Batı'da olmak üzere uzun süreli iki savaş dönemi yaşamışlardır. Bunların ilki 1578-1590 tarihleri arasındaki İran, diğeri de 1593-1606 Avusturya savaşıdır. Avusturya savaşında Osmanlı ordusunda, Tatar ordusunun yanında Eflak, Boğdan ve Erdel gibi vassal devletlerin Hıristiyan birlikleri de yer almaktaydı²¹⁵.

Osmanlı-Avusturya Savaşı esnasında sınırda bulunan birçok kale, her iki taraf arasında sık sık el değiştirmekteydi. Bu bölgede birçok uç kalesinden biri olan Papa Kalesi, 1594'te Osmanlılara, 1598'de tekrar Avusturyalılar'ın eline geçmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'daki çeşitli büyük devletler, o zamanın en iyi Alman, Fransız, Walloon ve İtalyan paralı askerlerinin bazılarını hizmete alıp kullanıyorlardı. Bu profesyonel askerler, en iyi silahları ve harp sanatının ileri tekniklerini bilirlerdi²¹⁶. Yeni tip el tüfeklerini ve toplarını çok iyi kullanan ve aslen Walloon askeri olan bu gruptan üçbin kadını Avusturyalılar 1597'de Osmanlılara karşı savaşmaları için Papa Kalesi'ne yerleştirmiştir²¹⁷. Bir süre sonra kalede bulunan Avusturya, Alman, Erdel ve Macar askerleri ile Fransız askerleri arasında, Fransız askerlerinin bir yıllık maaşlarını alamamaları sebebiyle anlaşmazlıklar baş göstermiştir. 1600 senesinin ilk yıllarında Avusturyalılar Fransa ile yaptığı bir savaşı kaybetmiştir. Öte yandan Avusturya kralı, kalede huzursuzluk çıkaran Fransızları tehdit ederek kaleyi terk etmelerini istemiştir. Bu isteği reddeden Fransızlar, Avusturya tehdidinden korktukları için, Budin'de bulunan Serdarîkrem Lâlâ Mehmed Paşa'ya ve İstolni-Belgrad Muhafızı, Bosna Beylerbeyi Derviş Paşa'ya bir kaç adam ile birlikte birer mektup gönderdiler. Mektuba göre, uzun zamandan beri maaşlarını alamayan bu Fransız askerleri, maaşlarının ödenmesi kaydıyla Osmanlıların hizmetine girmeye hazır olduklarını belirt-

²¹⁵ Rycout, a.g.e., s. 183; Marsigli, s. 112; BA, *Mühimme Defteri*, nr. 83, hüküm 108 ve 369.

²¹⁶ V.J. Parry, "The Reign Of Sulaiman the Magnificent, 1520-66", *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M.A. Cook, Cambridge 1976, s. 96; a. mlf., "Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617", (terc. N. Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), İzmir, s. 165; J. Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (terc. F. Doruker), İstanbul 1995, s. 252.

²¹⁷ Naîmâ, *Tarih*, İstanbul 1864, I. 226.

mişlerdir²¹⁸. Bunun üzerine Mehmed Paşa, Kethüda Abdi Ağa'yı ve İstolni-Belgrad Sancak Beyi Arnavud Hasan Paşa'yı on bin asker ile Papa Kalesi'ne gönderirken, Derviş Paşa'ya da konuyla ilgili bir mektup yolladı. Osmanlı birlikleri bu kaleye geldiklerinde kaledeki Fransızların, Macarları, Avusturyalıları ve kendilerinden olmayan askerleri öldürüp, kalanları esir, mallarını da yağma ettiklerini gördüler. Fransız askerleri, Osmanlı birliklerine ellerinde bulunan esirlerin ve ganimetin bir kısmını vererek itaatlerini bildirmişlerdir²¹⁹. Kalede üç bin kadar asker bırakan Osmanlı kuvvetleri geri dönmüşlerdir.

Bu arada Osmanlılar ile Fransız askerleri arasında üç ahidname imzalanmıştır²²⁰. Anlaşmaya göre askerlere, Osmanlıların hizmetinde kaldığı sürece maaşları düzenli olarak ödenecektir. Ayrılmak isteyen olursa o da ayrılmakta serbest olacaktır. Ayrıca Fransız beyleri gönderdikleri mektuplarda İslâm askerine karşı savaştukları için hata yaptıklarını, üstelik Osmanlı ile Fransa Devleti arasında uzun zamandan beri dostluk bulunduğunu da belirterek, Papa Kalesi zindanlarında bulunan 150 Türk mahkumun da serbest bırakılacağını taahhüd etmişlerdir. Fransızlar Osmanlılardan Avusturyalıların kendilerine ödedikleri miktarda maaş istemişlerdir.

Belgrad'ta bulunan Mehmed Paşa vasıtasıyla İstanbul'a haber gönderilerek Fransız askerlerinin istekleri iletilmiştir. Toplam altmış bin altın tutan bu isteğin bir kısmı ordu hazinesinden, kalan kısmı da merkez hazinesinden ödenmiştir²²¹. *Solakzâde Tarihi*'nde ve muhasebe kayıtlarında da görüldüğü gibi, Papa Kalesi'ndeki bu askerlerin bütün istekleri yerine getirilmiştir. Ayrıca altın bir zincir ve harçlık da söz verildiği üzere teslim edilmiştir²²².

²¹⁸ *Naîmâ*, I, 226; *Peçevi*, II, 214; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988, *Beihefte Zur Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes*, Band 14, s. 107.

²¹⁹ Caroline Finkel, "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606; The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. LV, Part 3, 1992, 460-462. L. Fekete bu Fransız askerlerinin Vallon olduklarını ve daha fazla para alabilmek için Osmanlı tarafına geçtiklerini belirtmektedir (L. Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699", *Bellekten*, XIII, 52, 1949, s. 674).

²²⁰ Finkel, *ag.m.*, s. 461.

²²¹ *Mevâcib-i tâife-yi efrencân-ı fransa ki an kale-yi Papa amedend ve itaat kerdend* 3 781 920 akçe, BA, KK., *İcmâl*, nr. 1885. *Naîmâ*, I- 226; *Peçevi*, II, 214; *Solakzâde*, II, 407-408; *Uzunçarşılı*, *Osmanlı Tarihi*, s. 82;

²²² *el-mubayaât: an yed-i bazı kesân ki bahâ-yi esb ve zeyn-i sim ve raht ve gayrihi berây-ı kapudanân-ı efrenc ma' çoka ve zincir*, 131 160 akçe. BA, KK., *İcmâl*, nr. 1879, s. 16; *el-ihracât: be cihet-i nafakay-ı me'kulat-ı efrencân ma' harc-i zincir...* 17 960; BA, KK., *İcmâl*, nr. 1879, b, 17.

Papa Kalesi'ndeki askerler, istedikleri para ve altın zincir gelince kaleyi Osmanlılara teslim etmişlerdir²²³. Osmanlılar da kalede 700 kadar Fransız askerini muhafız olarak bırakarak çekilmişlerdir.

Bu esnada Avusturyalılar kalenin Fransız askerlerinin eline geçtiği haberini aldıklarında, çok sayıda asker ve topla Papa Kalesi'ne saldırdılar. Fransız askerleri bir ay kadar kaleyi savundularsa da, beklenen Osmanlı yardımı zamanında yetişmeyince bir gece gizlice Osmanlı idaresindeki İstolni-Belgrad'a kaçtılar²²⁴. Avusturyalıların takibinden, gece ve çetin kış şartlarından dolayı çoğu yolda ölen bu askerlerden ancak dört Frenk beyi ve dört-beş yüz kadarı kaleye ulaşabilmiştir. Gelen askerlerin bir bölümü Belgrad'ta diğerleri de İstolni-Belgrad'ta alikonulmuştur²²⁵.

Orduya katıldıkları ilk sene bu askerlere 12 milyon civarında akçe dağıldı²²⁶. Ayrıca onlara maaş veya nafaka-harçlık²²⁷ olarak da çok miktarda altın para ödendi²²⁸. Temmuz 1602-Şubat 1603 arasındaki sekiz ayda ödenen meblağ üç buçuk milyon akçadır. Ek olarak on iki bin akça da yaralı askerler için²²⁹, ayrıca kırk bir akça da onlara verilen in'amat için harcanmıştır²³⁰.

Tecrübeli top ve tüfek kullanıcısı olan Fransız askerleri, İstolni-Belgrad varoşlarında bir süre göz hapsinde tutularak durumları kontrol edildi²³¹ ve daha sonra Osmanlı ordusuna dahil edildiler²³². İlk önce 400 kadar Fransız askeri, Tiryaki Hasan Paşa'nın birlikleri ile birlikte Kanije kuşatmasına gönderildi. Askerler yollarının üzerinde bulunan Bolendvar palankasını ele geçirdiler. Fransız askerleri, Peçuylu'nun ifadesine göre Kanije kalesinin fethi

²²³ *Solakzâde*, II, 407.

²²⁴ *Naîmâ*, I, 226; Finkel, *a.g.e.*, s. 107.

²²⁵ Kaleye ulaşan Fransızlar hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bunların sayısının en az 400 ile en çok 700 olduğu tahmin edilmektedir (Topçular Kâtibi Abdülkadir, s. 220; Peçevi, II, 214-215; Katip Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul 1286, s. 89; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 198-199).

²²⁶ *Mevâcib-i efrencân-ı fransa ki an kale-yi Papa âmedend ve itaât kerdend* 11 830 820 akça. BA, KK., *İcmâl*, nr. 1879, 8 Zilkade 1007-7 Zilkade 1009 (2 Haziran 1599-10 Mayıs 1601) tarihli ordu mevâcib defteri.

²²⁷ *Mevâcib-i cemaât-i efrencân ber vech-i harçlık* 169 000. BA, *MMD*, nr. 6766.

²²⁸ *În'am be-kapudanân-ı fransa bera-yi hûdşân ve paha-yi zincir-i mezburin* 398 000 akça. BA, K. K., *İcmâl*, nr. 1879, s. 15.

²²⁹ *el-ihracât be-cihet-i harc-i mecruhan-i efrencân* 12 000 akçe. BA, KK., *İcmâl*, nr. 1885, s. 15.

²³⁰ *În'am be efrencân-ı fransa* 39 960 akçe. BA, KK., *İcmâl*, nr. 1885, s. 14

²³¹ Topçular Kâtibi Abdülkadir, s. 220.

²³² Peçevi, II, 219; Finkel, *a.g.e.*, s. 108; Finkel, *a.g.m.*, s. 463.

için Osmanlı askerlerinden daha çok çaba sarfetmişlerdir²³³. Buranın fethinden sonra Budin ve başka yerlerin fethi ve savunmasına 'da katılmışlar ve kayda değer yararlılıklar göstermişlerdir²³⁴.

1600-1601 yılının kışında bunların bir kısmı Müslüman olmuştur. İçlerinden bir bey de Müslüman olarak Mehmed adını almış ve Semendire'ye sancak beyi olarak tayin edilmiştir²³⁵. Koronlu adında bir başka Fransız askeri de 1604 yılında Müslüman olmuş ve İbrahim adını alarak yine Semendire'ye bey olmuştur²³⁶. Fransız askerlerinin başında bulunan Monclas adlı bey de Müslüman olmuş ve İbrahim adını alarak yine bu grubun başına geçmiştir²³⁷.

1601 yılında 400 kadar Fransız askeri İstolni-Belgrad'ı Avusturyalılara karşı savunmak için 1602'de de geri almak için savaştılar. Topçular Kâtibi Abdulkadir bu savaşlarda Fransız askerlerinin " *harbî Macar tüfengleri* ile ve itaât bayrakları ile meydân-ı sâfda hizmet-i padişâhîde cân ü dilden guzât-ı müslimîn ile aduvv u küffâra tûğ tüfengler ile" harbettiklerini belirtir²³⁸.

Papa kalesinden gelen Fransız askerler, Osmanlıların tüfekli askere ihtiyaçları olduğu bir dönemde orduya katılarak, Osmanlı askerleriyle birlikte birçok mücadeleye girmişlerdir. Fransız askerlerinin bir kısmı bu bölgedeki çeşitli savaşlara katıldıktan sonra memleketine dönerken, bir kısmı savaş sonunda İstanbul'a gitmiştir. Bu askerlerin İstanbul'a girişini, gösterişli silahları ve selamlama atışlarını padişah gizlice takip etmiş ve çok memnun olmuştur. Onlara birçok ihşanda bulunmuş ve oldukça iyi maaş verilmesini istemiştir. Finkel, bu askerlerin Galata civarında bir yere yerleştirildiklerini belirtir. 1606 yılında Fransız elçisi Gontaut Biron de Salignac, İstanbul'daki bu askerlerin sayısının 200 kadar olduğunu ve ancak 120'sinin Fransız, diğerlerinin Alman ve İtalyan olduğunu belirtir²³⁹.

Osmanlı hizmetine giren bu askerler çeşitli gruplar halinde dağıtılarak savaşlara veya muhafaza ile ilgili görevlere gönderilmişlerdir. Ancak bu askerlerin sayılarını tesbit etmek oldukça güçtür. 1607 yılında bu askerlerin bir

²³³ Peçevi, II, 218; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 83.

²³⁴ C. Orhonlu, *Telhisler*, s. 51-52.

²³⁵ Topçular Kâtibi Abdülkadir, s. 243; Finkel, *a.g.m.*, s. 462-3.

²³⁶ Finkel, *a.g.m.*, s. 463, 108; Orhonlu, *Telhisler*, s. 51-52.

²³⁷ Finkel, *a.g.m.*, s. 464.

²³⁸ Topçular Kâtibi Abdülkadir, s. 252, 254, 267.

²³⁹ Finkel *a.g.m.*, s. 465

kısmı Şaban Paşa'nın komutasında Tuna civarında Kazak kuvvetleriyle savaşmaya gönderilirler. Aynı yılın Kasım ayında ise bunlardan sadece 35 kişi kalmıştır. 1608 senesinde bunların bazıları Erdel'de iken, 1610 senesinde 70-80 kadarı da İran'a Safevilerle savaşmak üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Bu sefer esnasında Çaldıran Sahrasında bulunan Bâyezîd isimli kalenin fethi ile görevlendirilen bir Firenk Bey'i, bir miktar asker ve iki darben ile kısa sürede bu görevi yerine getirmişlerdir²⁴⁰. 1613 yılında ise Gabriel Bathory'e karşı Osmanlı kuvvetleri arasında yer almışlardır. 1614 yılında yine Kazak'lara karşı savaşmak üzere Tuna'da bulunmuşlardır. 1621 yılında Sultan II. Osman'ın Hotin seferine katılmış olan Fransız ve Almanlardan oluşan birliklerin 700 kişi olduğu belirtilmektedir. Ancak savaştan sonra bunların çoğu kaçmıştır²⁴¹.

Osmanlı idaresi tarafından *kapukulu tâifesi* içine dahil edilen ve özel bir statüye tabi tutulan bu Fransız ve Avusturya asıllı askerlere, savaşta oldukları esnada ordu hazinesinden, saray hizmetine girdikten sonra da merkez hazinesinden maaş ödenmiştir²⁴². Hazineye ait muhasebe defterlerinde bu askerler, *tâife-i efrencân-ı Fransa*, *tâife-i efrenciyân*, *tâife-i efrencân ve nemçeyân* başlıkları altında kaydedilmiştir. Merkez hazinesinden bu askerlere ödenen parayı gösteren ilk maaş defteri Mart 1613-Mart 1614 dönemine aittir²⁴³. Diğer Osmanlı arşiv belgelerinde Papa Kalesi'nden gelen bu askerlerden *frenk tâifesi* veya *frenkten gelen kapudanlar* diye bahsedilmektedir²⁴⁴.

Osmanlı hizmetine giren ve çeşitli birimlere dağıtılan bu askerlerden 44 kadarı *ehl-i hıref* teşkilatı içine dahil edilmiştir. İlk merkez hazinesi *ehl-i hıref* defteri kaydında sayıları 44 olan *tâife-i efrencan ve nemçelüyana* dair kayıtlar 1629 yılına kadar aynı şekilde devam etmektedir. 1613-14 yılına ait maaş defterlerinde *tâife-i efrencan ve nemçeyân* olarak zikredilen²⁴⁵ 44 kişiye

²⁴⁰ Topçular Kâûbi Abdülkadir, s. 463.

²⁴¹ Finkel, *a.g.m.*, s. 466.

²⁴² Finkel, *a.g.m.*, s. 108, 273.

²⁴³ BA, MMD 2725 numaralı defter çürük olduğu için görmek mümkün değildir. Finkel, *a.g.m.*, s. 467.

²⁴⁴ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 105.

²⁴⁵ Belgede bahsedilen Nemçelü/Avusturyalı askerler ise 1605 Estergon savaşında Osmanlı saflarına geçmiş olan bir grup askerden kalanlardır. Salignac'ın daha önce bahsettiği Almanlar ve İtalyanlardan bir kısmı bunlardır (Finkel, *a.g.m.*, s. 464).

ödeme yapıldığı kayıttır. İlk kayıttan sonra elimizde mevcut kayıt 1622 tarihlidir²⁴⁶. Daha sonrakiler 1625-1626²⁴⁷, 1627²⁴⁸, 1627-1628²⁴⁹, 1629²⁵⁰ tarihlerine aittir. Bu tarihlere ait muhasebe defterlerindeki kayıtlara göre *tâife-i efrenciyân ve nemçelüyan*'ın sayılarının 44 kişi olarak devam ettiği görülmektedir²⁵¹.

1629 tarihine kadar olan belgelerde 44 kişinin ismi ve aldığı günlük ücret kaydedilmiştir. Meselâ, Yusuf müslim-i nev ayda 10 altın, Koronil, *reîs-i tâife-i mezbûre* ayda 100 altın, on kapudandan birine ayda 50 altın diğerlerine 10'ar altın, 8 çavuşa yine 10'ar altın, 5 onbaşıya da yine 10'ar altın aylık verilmektedir. Ayrıca bir de ayda 10 altın alan dragman (tercüman) bulunmaktadır. Bunlardan başka aylık 10'ar ve 5'er altın alan rütbesiz 18 kişi daha vardır. Aynı dönem Osmanlı askerlerinin maaşları ile karşılaştırıldığında bu kişilerin oldukça iyi maaş aldığı görülmektedir. Nitekim verilen ücretler akçeye çevrildiğinde ayda 10 altın günde 40 akçaya tekabül etmektedir. Aynı dönem *yenicheri bölük ağaları* ise günde 25 akça almaktadırlar²⁵².

1634-1635 yılına ait maaş icmal kaydında bu kişilerin 25 kişi²⁵³, 1639-1640²⁵⁴ ve 1641-1642²⁵⁵ yıllarına ait muhasebe defterlerinde ise 4 kişi kaldığı görülmektedir. Burada dört kişinin ismi ile aldığı maaş yazılmıştır. Ayrıca bunlar için sadece *cemaat-i tâife-i efrenciyân* ifadesinin kullanılması *nemçelüyan* taifesinden hiç kimsenin kalmadığını göstermektedir. Sayıları giderek

²⁴⁶ BA, MMD, nr. 788, 1031 tarihli, s. 692 masar mevacibi, s. 728 recc mevacibi, s. 730 reşen mevacibi, s. 732 lezzet mevacibi.

²⁴⁷ BA, MMD, nr. 520 masar mevacibi, s. 522 recc mevacibi, s. 524 reşen mevacibi, s. 526 lezzet mevacibi.

²⁴⁸ BA, İbnü'l-Emin, Hariciye, nr. 24, 1037 senesi masar mevacibi. Belge için bk. Ek 2.

²⁴⁹ BA, MMD, nr. 803, 1038 yılı mevacib defteri, s. 187 masar mevacibi, s. 188 masar mevacibi, s. 180 lezzet mevacibi, s. 172 reşen mevacibi, s. 174 recc mevacibi; BA, MMD, nr. 827, 1038 yılı reşen mevacibi, s. 778.

²⁵⁰ BA, MMD, nr. 794, s. 633.

²⁵¹ BA, MMD, nr. 807, s. 520-526, Belge için bk. Ek 1.

²⁵² Finkel, a.g.m., s. 468.

²⁵³ *İcmâl-i mevâcib-i tâife-i efrenciyân ve nemçeyan der vacib lezzet sene 1044 an hizane sitaden fermude be-mukabele-i ihrac şud, neferan 25, el-Mukarrer 50002, Yalnız ellibiniki, 5 Receb 1044*. BA, İbnü'l-Emin, Hariciye, nr. 159, sene 1044. Belge için bk. Ek 2.

²⁵⁴ BA, MMD, nr. 797, 1049 senesi mevacibleri, s. 126. Belge için bk. Ek 3.

²⁵⁵ *İcmâl-i mevâcib-i tâife-i efrenciyân der vacib masar sene 1051 ile mukabele el-vaki şud, neferan 4, fi yevm 150, el-mukarrer 13275, yalnız onüçbinikiyüzetmişbeş akça*. BA, İbnü'l-Emin, Hariciye, nr. 26, sene 1051. belge için bk. Ek. 2.

azalan bu kişilerin 1657²⁵⁶, 1657-1658²⁵⁷ ve 1670²⁵⁸ tarihli belgelerde bir kişi²⁵⁹ kaldığı görülmektedir.

1620'lerden sonraki maaş listelerinde, 44 askerin isimleri ve aldıkları maaşlar belirtilmektedir. Ancak kayıtlar duyulduğu gibi yazıldığı için isimleri okumak hayli güçtür. Caroline Finkel bu listelerdeki isimlerin daha önceki Papa Kalesi'ndeki isimlerle aynı olmadığını belirtir. Ona göre Papa kalesindeki kişiler ya ölmüşler veya ihtida etmişlerdir²⁶⁰. Bu listelerde yer alan *efrenciyân* ve *nemçelüyan* tâifesi, Papa kalesinden gelen Fransız askerleri gibi barış zamanlarında İstanbul'da bulunmuşlar, diğer zamanlarda da çeşitli seferlere götürülmüşlerdir²⁶¹.

Müşahere horân defterlerinde ilk defa 1613 tarihinde 44 kişilik bir grup olarak kayda geçen *taife-i efrenciyân* ve *nemçelüyanın* faaliyetleri hakkında arşiv defterlerinde ayrıca bir bilgi bulunmaktadır. Ancak bu tarihten 1670 tarihine kadar ayrı bir grup olarak *ehl-i hıref* defterlerinde kaydı bulunan bu grubun faaliyetleri hakkında bazı tahminlerinde bulunabiliriz. Bu grubun içinde bulunduğu defterde *topçular*, *top arabacıları*, *cebeciler*, *tabbahin-i hâssa*, *mehteran-ı hâssa* gibi ordu hizmetinde bulunan cemaatlar bulunmaktadır. Hemen hepsi Avrupa asıllı olan efrenciyân cemaatinin mensuplarının ihtida etmelerinden sonra bile bu cemaatten ayrılmamaları ortak bir mesleklerinin olmasından kaynaklanmaktadır. Dikkati çeken bir diğer nokta da sayılarının giderek azalmasına rağmen grubun tamamlanmasıdır. Bu da cemaat mensuplarının yaptığı işin giderek diğer cemaatlar tarafından yapılmasından kaynaklanmaktadır. *Tâife-i efrenciyânın* ordu ile iribatanın, çok iyi silah kullanmaları sebebiyle özel bir silahlı birim olmaları noktasında olduğu tahmin edilebilir. Bu cemaat mensupları çok iyi tüfek kullanan ve

²⁵⁶ *Mevacib-i Roka Frenk an taife-i efrenciyân der vacib lezez sene 1065, an hizane sitaden fermude, fi yevm 30, el-mukarrer 2655*. BA- İbnü'l-Emin, Hariciye, nr. 28. Belge için bk. Ek 2.

²⁵⁷ BA. MAD, nr. 6300, 1068 senesine ait *Roka Frenk*'in mevaciblerinin havi. yevmi 30 akça.

²⁵⁸ *Mevacib-i taife-i efrenc, nefer 1, fi yevm 30, el-mukarrer 2655 senevi 10620 akça*. Ö.L. Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mali yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecması*, 17, 1955-56, s. 228; Murphy, *a.g.m.*, s. 18.

²⁵⁹ Sarayda çeşitli sanatlara ait bölükler bulunmaktadır. Mevcudu olmayan bölüklerden lüzumlu görülenin teşkiline ihtiyaç hasıl olursa, ustasını bulur bulmaz bir kişilik te olsa bölüğü teşkil edip ismi deftere yazılırdı. Bu o sanatın önemine göre değişen bir durumdur (Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref...", s. 25).

²⁶⁰ Finkel, *a.g.m.*, s. 468.

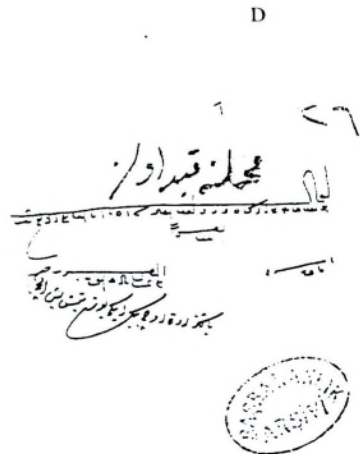
²⁶¹ Amiral Hasan Paşa'nın 1627 yılındaki Özi seferinde ordusu arasında *efrenc sipahileri* bulunmaktaydı (BA, *Mühimme Defteri*, nr. 83, nr. 66). Bunlar muhtemelen bu kişilerden idi.

Avrupa'daki yeni silah teknolojisi hakkında bilgi sahibi olan kişiler olduklarından ayrıca topçu cemaati ve dökümcü cemaatine müşavirlik vazifesinde de bulunmaktadır. Her ne kadar haklarında fazla bilgi bulunmasa da bu cemaatin Avrupa'daki yeni ateşli silah teknolojisinden haberdar oldukları ve bu teknolojiyi Osmanlıya aktarmada bir köprü vazifesi gördükleri muhakkaktır.

Osmanlı Devleti'nin çeşitli askeri birimlerinde bulunan Avrupa asıllı gayr-i müslim usta ve askerlerin, yeni gelişen Avrupa ateşli silah teknolojisinin Osmanlıya aktarılmasında önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu aktarımın efrenci taifesine mensup kişilerin çokluğu ve keyfiyeti ile ilgili bir husus olduğu da dikkat çekmektedir. Ayrıca Osmanlılar bu kişileri ihtiyaç olduğu alanlarda istihdam ederek eksikliğini gidermeye çalışmıştır. Ateşli silahların yeni yeni geliştiği dönemlerde dökümcü ustalarına verilen önem bu konunun yeteri kadar gelişmesinden dolayı usta kullanıcı ve atıcı gruplarına kayması istihdam alanlarını ihtiyaç gösterdiği yerleri de belirlemektedir.

Netice olarak eksik bilgilere ve malzemelere rağmen tesbit edildiği kadarıyla tâife-i efrenciyân adlı gayr-i müslim Avrupa asıllı usta ve teknisyenlerin, Osmanlı askerî tarihinde daha geniş bir şekilde incelenilmesi gereken önemli bir yere sahip olduğu söylenilebilir. Zirâ tâife-i efrenciyânın, Avrupa'daki yeni teknolojik gelişmelerin Osmanlı dünyasında tanınması ve aktarılmasındaki önemi yanında, bilgi akışı ve karşılıklı etkileşimler açısından da mühim bir konumu bulunmaktadır*.

* Çalışmam süresince, yorumlarıyla yol gösteren sayın Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Ek 2. A. BA, Ali Emiri, Hariciye, nr. 159, sene 1044.

B. BA, Ali Amiri, Hariciye, nr. 24, sene 1037.

C. BA, Ali Emiri, Hariciye, nr. 28, sene 1065.

D. BA, Ali Emiri, Hariciye, nr. 26, sene 1051.

The page contains four systems of handwritten musical notation. Each system consists of three parts: a staff with notes, a diagram of a stringed instrument (likely a saz or baglam), and a list of notes with their fret positions.

- System 1:** Staff with notes, instrument diagram, and notes: $\frac{1}{2} \frac{3}{4} \frac{5}{6} \frac{7}{8} \frac{9}{10} \frac{11}{12}$
- System 2:** Staff with notes, instrument diagram, and notes: $\frac{1}{2} \frac{3}{4} \frac{5}{6} \frac{7}{8} \frac{9}{10} \frac{11}{12}$
- System 3:** Staff with notes, instrument diagram, and notes: $\frac{1}{2} \frac{3}{4} \frac{5}{6} \frac{7}{8} \frac{9}{10} \frac{11}{12}$
- System 4:** Staff with notes, instrument diagram, and notes: $\frac{1}{2} \frac{3}{4} \frac{5}{6} \frac{7}{8} \frac{9}{10} \frac{11}{12}$

THE EXPANSION AND REORGANIZATION OF THE OTTOMAN LIBRARY SYSTEM: 1754-1839

İSMAİL E. ERÜNSAL

The reign of Mahmud I (1730-1754) established the independent library as the norm . The reigns of his five successors, Osman III (1754-1757), Mustafa III (1757-1774), Abdülhamid I (1774-1789), Selim III (1789-1807) and Mahmud II (1808-1839) , were to see the spread of independent libraries not only in Istanbul but also in the provinces as well. Apart from the libraries he established, Mahmud I, had also begun to build his mosque complex in the well-established tradition of imperial endowment. He chose a site to the south of the Kapalıçarşı (covered bazar) which was close to many of the existing colleges. The mosque is quite unusual for its rococo style and shows definite European influences. But it is most notable for the prominence of the library building, which though part of the complex, was in effect designed to act as an independent library. Many books from the Palace and other sources were designated for this library, and the imperial seal and endowment record of Mahmud I was applied to the fly leaf, indicating that the books had been endowed to the library. Unfortunately, Mahmud I did not live to see the completion of his complex or to give his name to the library which was to surpass all other libraries he had established. When he died in 1754, his brother, Osman III. completed the complex and gave his name to it. Both the Mosque and the Library are known as the Nur-ı Osmaniye, the light of Osman¹. Osman III sent the books which his late brother had chosen together with other books he himself selected, to the library. Mahmud I's seal and endowment record were pasted over with paper and Osman III's own seal was placed on the books². Osman III did not seem to have shared his brother's passion for library administration. In the endowment deed , in the section where we would normally expect to find the regulation for running the library, we find a short statement to the effect that the regulations applicable were to be the

¹ *Şemdanî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'î't-Tevârih* II. A, edited by M. Münir Aktepe, İstanbul 1978, pp. 4-6.

² For some examples see: Nuruosmaniye Library nos. 622, 1134, 2697, 3873.

same as those which his brother had stipulated for the Aya Sofya and Fatih libraries³.

The Nur-ı Osmaniye Library was opened in December, 1755 with the usual ceremonies attended by the Sultan, scholars and high state officials⁴. At this point the library had a collection of 5,031 books, making it the largest collection in Istanbul, the library of Ahmed III being a close runner-up with a collection approaching 5,000 books⁵. It should be noted that Toderini, usually a reliable informant on the subject of Istanbul libraries, has mistakenly given the number of books as 1,693⁶. As befitted such a collection, the designated staff was quite large. The Library was to have one general supervisor, six librarians, three doormen, one sweeper and one binder. Curiously six *mustahfiz* (keepers) were also appointed whose actual duties had not been defined⁷.

At this period bibliophilia was not restricted to Sultans. State officials also built up rich collections and established various libraries. The grand vizier to Osman III and Mustafa III, Ragıp Paşa, was an ardent collector of books as well as being a poet and writer . Having built up a large private collection, he made provision for an independent library to be built in the center of Istanbul to house it. Before he endowed his collection, Ragıp Paşa employed a librarian to look after his books. However, this member of his household staff was not called *hafız-ı kütüb* which means literally "keeper of books", but was referred to as a "*kitabçı*", literally a "bookman"⁸. This nuance reflects a different role. The primary role of a keeper of books was precisely to preserve the collection with the secondary duty of facilitating public access to it. The bookman was a private servant whose duties covered everything to do with books, including not only classification , cataloguing and general maintenance, but also buying them, etc. Ragıp Paşa completed his library in 1763⁹. The historian Vasıf Efendi noted:

³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive , Dolap 49, p. 22.

⁴ *Mür'it-Tevârih* II. A, p. 5-6.

⁵ Nuruosmaniye Library , Fihrist no. 4, p. 161a.

⁶ G. Toderini, *De la litterature des Turcs*, traduit de l'Italien en Français par l'Abbe De Cournand, vol. II , Paris 1789, p. 97.

⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 98, pp. 10-12 ; Topkapı Palace Archive D. 3311, p. 5b.

⁸ Topkapı Palace Archive , D. 6090.

⁹ *Mür'it-Tevârih* II A, p. 54.

"Ragıp Paşa, having for many years, collected, selected, searched out, and had copies made of many books and furthermore to preserve them from harm and loss and to make them available for the use of the people, endowed a library in which he placed these books"¹⁰.

Although these books were inalienably endowed to the library, Ragıp Paşa had reserved to himself the right to borrow books for his own personal use. On his death, 28 of these books were found in his house and were dispatched to the library to rejoin the collection¹¹.

As we would expect of a bibliophile statesman, Ragıp Paşa had definite ideas as to how a library was to be run. His first requirement was that the librarians should be full-time and he allowed them an adequate stipend to ensure this. He also created a post of "*hafız-ı kütüb yamağı*", an apprentice to the librarian whose duties appear to have been retrieving books from and replacing them on the shelves. He also required that the librarians should live in residences near the library which had been built for this purpose. He also provided for the librarians alternately to stay overnight in the library. While other libraries were open five days a week at the most, Ragıp Paşa stipulated that his library should be open six days a week¹².

Osman III's reign (1754-1757) was too short to allow him to do more than complete and open his brother's library. Mustafa III, on the other hand, reigned from 1757 to 1774, and this allowed him to see the completion of two important libraries. The first of these was the library that he endowed to the college situated in the complex of the Laleli Mosque¹³. Mustafa III also built a library in a section of Topkapı Palace, which is referred to as the Bostancılar Ocağı¹⁴. This library was established for the benefit of the Palace staff. It was not permitted to take books out of the library so that it essentially served as a reference library in which classes were given in certain subjects. Three part-time librarians were appointed to the library, and their

¹⁰ *Vasıf Tarihi*, v. I, p. 129.

¹¹ Topkapı Palace Archive, D. 6090.

¹² Şer'i Siciller Archive (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 171, pp. 1b-6b ; Ahmed İhsan Türek, "Ragıp Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* I/1 (Erzurum 1970), pp. 65-78.

¹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 642, p. 145.

¹⁴ P. Ç. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, p. 23.

comparatively low salaries reflects the part-time nature of their employment¹⁵.

We have additional information about this library from a rather unexpected source. In the retinue of the British Ambassador there came a certain professor Carlyle to Istanbul in 1800. He had come in search of Byzantine manuscripts. Believing that the Palace library may have held some of these, Carlyle bribed a Palace official to show him around the Palace library. He described the library as being cruciform in shape and stated that the building had been erected in 1767. However the library was no longer operating and had been closed in 1800. He was however able to see the books on the shelves but, of course, found no Byzantine manuscripts¹⁶.

He describes the library in a letter to the Bishop of Lincoln:

"After waiting some time for intelligence respecting the Bostangee Bashi, his deputy arrived, read the letters we had brought, and his principal was engaged in the Seraglio, took upon himself to send for the keeper of the library, and direct him to conduct us thither; we accordingly accompanied him and three other Moulahs to a mosque at a little distance, through which the entrance to the library lies... We passed through the mosque as we were directed, without speaking, and upon tiptoe; and at a length on the other side of it, arrived at the outward of the library, which was locked, and a seal fixed upon the lock; above it is a short Arabic inscription, containing the name and titles of Sultan Mustapha, the present Emperor's father, who founded both the mosque and the library in the year 1767. The library is built in the form of a Greek cross, as in the margin; one of the arms of the cross serves as an anti-room, and the three remaining arms, together with the center, constitute the library itself. You proceed through anti-room by a door, over which is written in large Arabic characters, "enter in peace". The library is much smaller than Your Lordship could have any conception of; for from the extremity of one of the arms to the extremity of the opposite one it does not measure twelve

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive, Kasa 187, pp. 350-358; Topkapı Palace Archive, D. 3305

¹⁶ *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, edited from manuscript Journals by Robert Walpole, London 1817, pp. 172.

yards. Its appearance however is elegant and cheerful. The central part of the cross is covered with a dome, which is supported by four handsome marble pillars ...The bookcases, four of which stand in each of the three recesses are plain but neat. They are furnished with folding wire-work doors, secured with a padlock and the seal of the librarian. The books are laid upon their sides one above another, with their ends outwards, and having their letters written upon the edges of the leaves. Your Lordship may imagine I lost no time in examining the treasures enclosed in this celebrated repository, and the disposition of the books greatly facilitated my inquiries. I am very certain that there was not one volume which I did not separately examine; but I was prevented by the jealousy of the Moulahs who accompanied me from making out a detailed catalogue of the whole. I continued however to take an account of all writers on history and general literature, and I hope by means of a present to procure an accurate list of the remainder. The whole number of MSS, in the library amounts to 1294, much the greatest part of which are Arabic, these are however most of the best Persian and Turkish writers, but alas, not one volume in Greek, Hebrew, or Latin." ¹⁷

Unfortunately what Carlyle is describing as the Palace library is in fact the Bostancılar Ocağı library. The Palace library had been built earlier that century and was a rectangular building, which was never closed at that period. Unfortunately for Carlyle, he had been duped into thinking that this now redundant staff library was the library of the Sultan. But we are fortunate to get this information, which otherwise would not have come to us. In 1831 Mahmud II ordered that the books in this library be moved to the Laleli Library¹⁸. It is clear that the Palace staff had no great need of a special library for themselves, seeing that they had access to the main palace library. The library was closed after some thirty years of operation and after another thirty years the books were transferred elsewhere.

Another important library was built by Veliyüddin Efendi, twice Şeyhülislam in Mustafa III's reign. He had originally endowed 150 books to the Atuf Efendi Library in 1761, and at the same time augmented the salaries

¹⁷ *Memoirs* p. 171-172.

¹⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 642, pp. 103-145.

of the librarians to compensate them for the extra work involved in looking after an enlarged collection¹⁹. However this relatively small endowment did not satisfy him and he embarked upon a far more ambitious project; he built a library next to the Beyazıt Mosque and endowed it with 1,690 books, to which were added the 150 books of his original endowment to the Auf Efendi Library²⁰. Although not very large when compared to the Fatih and Nur-ı Osmaniye Libraries, the collection drew many scholars. Vasıf Efendi, the historian, noted that there were many rare books in the collection so that this library was busier than others in Istanbul. He also noted that Veliyüddin Efendi's son continued to search for rare books to add to his father's collection²¹. The conditions governing the running of the library were very much the same as those in the Auf Efendi and Ragıp Paşa libraries²².

Quite apart from the above large endowments, the foundation of smaller college libraries and the endowment of small collections to existing libraries continued during this period²³. Throughout the whole empire libraries were either being founded anew or existing collections were being enlarged.

The periods of Abdülhamid I (1774-1789) and Selim III (1789-1807) were marked by the growing realization that the Ottoman Empire was on the verge of collapse, after the disastrous treaty of Küçük Kaynarca with the Russians in 1774, and that sweeping and radical reforms were necessary to avert the unthinkable. New western-styled institutions were introduced in this period, mainly in the area of military training. In order to establish a new Western-styled army and pay for the new expertise, the State became involved in an increasing amount of expenditure. This period is marked by a decrease in imperial endowments, partially compensated by an increase in endowments from prominent statesmen.

The decrease in imperial largess can be seen in the library built by Abdülhamid I in a small complex he built at Bahçekapı in Istanbul²⁴. The

¹⁹ Şer'i Siciller Archive (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 164, pp. 381b-384b.

²⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 745, p. 79.

²¹ *Vasıf Tarihi* v. I, 206-207.

²² Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 745, p. 80.

²³ For a detailed list of these libraries see: İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, p. 106-107.

²⁴ *Tarih-i Cevdet*, v. II, İstanbul, pp. 46 and 81; Hüseyin Ayyansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, v. II, İstanbul 1281, p. 179. See also Müjgan Cumbur, "I. Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII (Ankara 1964), pp. 17-69. See also:

Library only housed 1,552 books and the staff consisted of only four librarians, one binder, 1 sweeper and one doorman²⁵. The collection was enlarged by an endowment of 750 books from Lala İsmail Efendi²⁶. As for Selim III's endowments, they too are comparatively meagre: he is seen endowing 30 books to a library in Medina²⁷, he reorganized the Laleli library and erected a new building there²⁸, and he repaired the Selimiye library in Edirne and endowed it with some books²⁹.

However, statesmen of this period continued the tradition of either building complete libraries or at least endowing books to existing institutions. While Istanbul benefited from much of the expansion of libraries, there seems to be a growing feeling that the city was now provided for adequately by existing collections and in this period we see a trend towards establishing or enlarging provincial libraries. The statesmen usually chose a provincial town or city that they had some connection with, either their birthplace or somewhere they had been appointed to in the course of their careers. Silahdar Seyyit Mehmed Paşa established a library in his birthplace, the village of Arabsun near Nevşehir³⁰. Halil Hamid Paşa, grand vizier, established two libraries, one in Isparta³¹, one in Burdur³². Ahmed Ağa founded a library in Rhodes, his birthplace, in 1793, and stipulated that classes were to be given in it five days a week³³. Mehmed Raşid Efendi, the Reisülkütab, founded a library with a collection of almost 1,000 books in Kayseri in 1797, where he had been posted earlier in his career. This library is particularly interesting in that we see a development in the thinking about the operation through a series of added regulations each presumably there to correct some existing deficiency or abuse³⁴. Other libraries were founded

Fikret Sarıcaoğlu, *Hatt-ı Hümayunlarına Göre Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Unpublished Ph. D. thesis, Istanbul University, 1997, pp. 21-22.

²⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 86, I. Abdülhamid'in Hazine Defteri , p. 31.

²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 746, pp. 343-345.

²⁷ Topkapı Palace Archive no. E. 2885/19.

²⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 93, pp. 125-127.

²⁹ Başbakanlık Archive, Hatt-ı Hümayun no. 16 161.

³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 742, p. 66.

³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 628, pp. 547 and 554.

³² M. Zeki Oral, "Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri", *Belleten* XXIV/94 (Ankara 1960), pp. 235-236.

³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 743, pp. 93-94 and 156.

³⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, p. 68.

in this manner in Antalya by Hacı Mehmed Ağa (1797)³⁵, in Keban by Yusuf Ziya Paşa (1798)³⁶, in Akhisar by Zeynel-zâde Hacı Ali Efendi (1804)³⁷, in Manisa by Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa (1806)³⁸, in Prizren by Mehmed Paşa (1805)³⁹, in Vidin by Pazvantoğlu Osman Paşa⁴⁰, in İzmir by Hadice Hanım (1806)⁴¹.

Yusuf Ağa, the controller of the mint and holder of several other important positions, founded a library in Konya, neither his birthplace or a place to which he had been appointed at some time in his career. It seems that he wanted to found a library in a city that needed one. The library he built was large by provincial standards: it had over 1,000 books. The regulations for operating the library were the same as those in the Atuf Efendi, Ragıp Paşa and Hamidiye libraries, save that the salaries were, for reasons unknown, to be paid six monthly, and that it was stipulated that the librarian was to be from the city of Konya⁴². This would seem to be addressing a problem that was bothering the founders of libraries and that was the problem, encountered by Raşid Efendi among others, of allowing librarians leave to visit their families at intervals in the year. Locally-based librarians would not require leave to travel to visit their families. The Sultan was so gratified by Yusuf Ağa's endowment that he allocated sources of state revenue to pay for the running of the library⁴³.

Istanbul also benefited from the expansion of the network of libraries. In 1775 Mehmed Murad Efendi built an independent library in Çarşamba, which was to house his collection of books. They had previously been housed

³⁵ S. Fikri Erten, *Tekelioğulları*, İstanbul 1955, pp. 17-26.

³⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, p. 50.

³⁷ Mehmed Emin Müderrisoğlu, *Akhisarlı Türk Büyüklüğü ve Eserleri*, İzmir 1956, pp. 85-86.

³⁸ Sadık Karaöz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara 1974, p. 24; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar*, İstanbul 1950, p. 82; İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara 1992, pp. 100-110.

³⁹ İlhan Polat, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri*, DTCF, Kütüphanecilik Bölümü, BA. Thesis, Ankara 1969, pp. 40-42.

⁴⁰ Mihaila Stajnova, "Ottoman Libraries in Vidin", *Etudes Balkaniques*, no. 2, 'sofya 1979), p.67

⁴¹ İzmir Vakıflar Müdürlüğü Archive, II. Vakfiye Defteri, pp. 40-45.

⁴² Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 261, pp. 53-54.

⁴³ Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 261, pp. 57-58.

in a Nakşibendi tekke in the same district⁴⁴. Unfortunately we do not have the endowment deed and therefore we can only speculate at the number of books in the collection when the library was opened. However a later document shows that it was staffed by five librarians, a number which would suggest a largish collection⁴⁵.

Another library was founded by Selim Ağa, the controller of the Imperial arsenals. He envisaged his independent library as functioning primarily as a teaching library and stipulated that two of the three librarians should be scholars capable of performing the duties of a teacher. The Şeyhülislam was to choose them and ensure that they were well qualified for the task. We can see the influence of the Ragıp Paşa and Atuf Efendi libraries on the running of this library. The librarians were expected to teach, to lead prayers and to reside in houses built for them close to the library⁴⁶.

A third library was built by Said Efendi in the district of Saraçhane, in the precincts of the Dülgeroğlu Mosque. The collection consisted of 697 books and it had a staff of four librarians for whom rooms were provided so that they could reside close at hand. Unfortunately, the library building no longer exists and we have no record of what happened to the books⁴⁷.

Another sizable library was founded in 1801 by İbrahim Efendi, who endowed 753 books to the Kılıç Ali Paşa college in Tophane. The collection is interesting in that most of the books were on Koranic exegesis, reflecting İbrahim Efendi's profession of teacher and scholar. The foundation deed is unusual in that he appoints four librarians from his family and mentions them by name. He stipulates that on their death other members of his family were to be the librarians and failing this the librarians would be appointed from people residing in the district of Tophane⁴⁸. As a scholar he had insufficient capital to endow a building, so to ensure that his books would be available as a distinct collection he housed them in an existing college, and employed his family to act as librarians to ensure that the collection was

⁴⁴ Muzaffer Gökman, *Murat Molla. Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943, p. 12.

⁴⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive, Dolap 1628.

⁴⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, p. 122.

⁴⁷ Topkapı Palace Archive no. D. 10, 294 ; Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 743, p. 501.

⁴⁸ Süleymaniye Library, Kılıç Ali Paşa section no. 1049 and 1050 ; Şer'i Siciller, İstanbul Kadılığı no. 79, pp. 6b-8b, 85a, 16b-18b.

properly looked after. He also seems to have wanted the librarians to reside close to the library. The first librarian was to be paid 40 akçes, the second and third 20 akçes and the fourth 16 akçes a day. This contrasts with large libraries of the period where the salaries were between 80 and 120 akçes.

One small collection is worthy of note, in that it was endowed by Abdülkadir Bey to a court of law in Istanbul, in 1808. The books were mainly on jurisprudence and were most useful to the officers of the court. The collection was to be administered by the staff working there⁴⁹.

Of course we should not forget that throughout this period the existing library collections were growing larger through endowment made by relatives and descendants of the original founders. The salaries of the librarians were also increasing and sometimes the library staff was enlarged to meet the demands of growing collections. We also have examples of sons building libraries to fulfill the wishes of a deceased parent. Mustafa Efendi, a reisülküttab in the reign of Mahmud I, had intended to found a library in the Bahçekapı district of Istanbul⁵⁰. Unfortunately, he died before his wishes could be realized, and so when his son, Aşir Efendi, became the Şeyhülislam in 1799, he built the library in Bahçekapı and endowed to it his father's collection together with his own. In the foundation deed, dated 1800, he kept all the conditions stipulated by his father, but increased the salaries by providing new income⁵¹. The increase in salaries mirrored the changing economic conditions. Aşir Efendi's son, Hafid Efendi, in his turn added both to the collection and activities of the library. When he became Rumeli kazasker he endowed 466 books which were not to be kept as a distinct collection but were to be dispersed in the main collection, according to their subject classification. He also invested 1,500 kuruş so as to provide an income which was to pay for the recitation of the *mevlid-i şerif*, a Turkish poem about the birth and life of the Prophet, on special occasions. Sweets and desserts were to be bought and distributed to the congregation on these occasions⁵².

⁴⁹ Şer'i Siciller (İstanbul), Galata Mahkemesi no. 584, p. 63b.

⁵⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 736, pp. 205-206.

⁵¹ Süleymaniye Library, Aşir Efendi section no. 473, p. 7a-b.

⁵² Süleymaniye Library, Hafid Efendi section no. 486, pp. 7a-9b.

Again in 1805, we find Mehmed Asım Bey, a member of Köprülü family and also the administrator of the Köprülü library, making provision for the expansion of the collection. He noted in an endowment deed that local college students were requesting certain popular text books which were unavailable in the library. To rectify the situation he bought 350 of the books most in demand and provided money for the future purchase of necessary books⁵³. The son of Selim Ağa also increased his father's initial collection⁵⁴.

It is in this period that we see libraries subjected to inspections and occasionally their activities being suspended for a periods of time. The libraries would be closed by the Inspector of Pious Trusts when he discovered irregularities in their operations. For example, the Hacı Beşir Ağa library in the Cağaloğlu district of Istanbul was closed when the inspector discovered that , contrary to the instructions of the founder, the librarians were permitting books to be taken out of the library for a period of five days on deposit of a pledge. It was realized that books were not being returned and the inspector closed the library to prevent further loss. The wishes of the founder were seen as paramount and the inspector's first duty was to put an end to this loss. However, it was also appreciated that the library should be reopened as soon as possible. Thus, we see in 1784 the Hacı Beşir Ağa library reopening and an inventory being carried out to discover how many books were missing. A new list was drawn up and given to the librarians together with a warning that the founder's instructions were to be strictly adhered to and failure to do so would entail their dismissal⁵⁵.

In 1776 when the first librarian of the Nuruosmaniye library died it was discovered that several books in his house belonged to the library. Immediately the library's operations were suspended and an inventory was made. In the words of the inspector:

"I being the inspector of the Nuruosmaniye library hereby affirm that Yusuf Efendi, having been head librarian since the foundation of the library, and having died on the 2 Şevval in the year 1190, some [library] books were discovered among his belongings and it was further ascertained that he had lent out books, in violation of the

⁵³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 580, pp. 13-14.

⁵⁴ Şer'i Siciller Archive (Istanbul), Üsküdar Mahkemesi no. 564, p. 80

⁵⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 639, pp. 129-130.

conditions of the library and so the books which he had taken home were returned and the books which had been lent were retrieved as much as was possible and the books were checked against the list and a new inventory was prepared"⁵⁶.

In the list of missing books it is noted that Yusuf Ziya Paşa, a former grand vizier , had borrowed and lost a book and that his receipt for borrowing the book was to be found in a certain box. The inventory was to show that nineteen books had gone missing but none of these were of great value. However 15 valuable books bearing the Sultan's seal were found to have been uncatalogued and there were also 14 valuable pieces of calligraphy unrecorded⁵⁷.

In the Mahmud Paşa college, the librarians seemed to have ceased fulfilling their duties and over a period of 50 years had allowed the 342 books belonging to the college to remain in the cupboards unattended and subject to dust and insects. The students at the college complained to the inspector of trusts and he sent some of his staff to investigate. He finally ordered the books to be cleaned , repaired and catalogued and the librarian was instructed to fulfill his duty by allowing the students access to the books⁵⁸.

This period, as has been mentioned above, saw the state increasingly involved in reforming the central administration, and particularly the military. New libraries were being opened and these contained western books. That is not to say that the classical libraries were being neglected. In fact, this period sees great energy expended on inspection , control and reorganization of libraries whenever necessary. The process of increasing central control over the library system was to become even more significant in the reign of Mahmud II.

In 1807 the reign of Selim III came to an abrupt and bloody end with his deposition and death at the hand of the Janissaries, the Ottoman troops who were set against any reforms which threatened their status and privileges. When Mahmud II came to the throne in 1809 he realized that the reforms would have to be postponed until he was in a position to neutralize the

⁵⁶ Nuruosmaniye Library, Fihrist no. 6, p. 206a.

⁵⁷ Nuruosmaniye Library, Fihrist no. 6, pp. 205b-206a.

⁵⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 741, pp. 336 and 340.

forces of reaction. Thus, the earlier part of his reign was marked by stealthy preparations for carrying out a broad program of reforms, which would include the education of the future elite. This would inevitably make its impression on the library system.

The classical Ottoman system essentially divided learning into the traditional Islamic syllabus which was taught in the colleges created as pious foundations; these, therefore, were not within the realm of the State, and their administration was generally free from direct State interference. In the reign of Selim III a new type of library was introduced in the School of Engineering, a library which was to contain books in Western languages and translations of Western books mainly on technical subjects. This new direction was to continue in Mahmud II's reign. We see new institutions of learning with new libraries -but again not stocked with the classical texts, but rather with Western studies⁵⁹. However, in this period the trend towards Western-styled institutions was constrained by the small number of people who were involved in the process of reforms. As the century progressed the intellectual elite were increasingly to look to the West, not only in the sciences, but also in literature and the social sciences. But at this stage, the overwhelming majority of library books were manuscripts dealing with traditional Islamic sciences, and they were to be found in the traditional Ottoman libraries.

In 1826, with the reform of the whole system of government, new ministries which had not existed before were introduced. One of these was to be the Evkaf Nezareti which was a Ministry of Pious Foundations, responsible for the supervision of all trusts. Thus, all colleges, mosques and other trust-institutions, including libraries, were to come under the direct supervision of one single centralized authority.

Shortly after the establishment of the Ministry of Pious Foundations several libraries underwent inspections and new lists of the collections were drawn up. This suggests that there was a policy decision to take stock of what had recently come under their jurisdiction. We have evidence of inspections of several libraries, and reports of these inspections have survived.

⁵⁹ See for this type of libraries: R. Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, unpublished Ph.D. thesis, pp. 29-53, İstanbul University 1995.

The system of foundation libraries had for many years been expanding, and the trend was to continue throughout the reign of Mahmut II. An anonymous American traveler in Istanbul noticed that in 1833 there were libraries next to or inside almost every mosque and in many of *tekkes* (dervish convents)⁶⁰. The fact that Istanbul had become well supplied with libraries meant that the provinces continued to attract foundations, so that almost every city, and indeed many small towns, could boast a library, however small. In this period the foundation of these libraries is well documented. For example, in 1808 Yılanlıoğlu Şeyh Ali built a library in Eğridir, in the courtyard of his college, and placed 218 of his books in it⁶¹; in 1811 Vahid Paşa opened a library in Kütahya; in Çay, near Samsun, Süleyman Paşa built a library⁶²; in 1812 Ahmet Ağa donated his books to the Kurşunlu Mosque in Harput, in the Eastern Anatolia⁶³. However, libraries were also being endowed in areas further afield. Mehmed Paşa founded a library at the Grand Mosque of Jerusalem⁶⁴; while in Europe, Hamza Efendi, the Müftü of Athens, set aside a room in his house for the purpose of teaching and donated books for the use of students⁶⁵. In 1813 Mehmed Ali Paşa (the future ruler of Egypt) built a library in his home town, Kavalla, now in northern Greece⁶⁶, while in 1818 Sırrı Selim Bey built a library in the Seyfullah Mosque and College in Thessalonica⁶⁷.

⁶⁰ *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833, p. 142.

⁶¹ Fehmi Aksu, "Yazma Kitaplar", *Ün* III/28 (Isparta 1936), p. 394; Süleyman Sükutü Yiğitbaşı, *Eğridir - Felekâbâd Tarihi*, İstanbul 1972, p. 132; Yücel Özkaya, "Anadoludaki Büyük Hanedanlıklar", *Bellekten* vol. LVI/217 (Ankara 1992), p. 838.

⁶² Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 733, p. 44

⁶³ Süleymaniye library, Harput section no. 127.

⁶⁴ Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* IX/1-2 (Ankara 1960), p. 35

⁶⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 987, pp. 129-132.

⁶⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 580, p. 275; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, İstanbul 1982, pp. 236-237.

⁶⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 987, pp. 115-120. These are just some of the libraries opened in this period. We know that following libraries were also opened: Müftü Mosque Library in İzmir (1819); Şeyh Ahmed Gazzi Library in Bursa (1819); Osman Ağa Library in Arapgir (1820); Hayatî-zâde Library in Elbistan (1823); Şeyh Mustafa Efendi Library in Burdur (1824); Halil Ağa Library in Silistre (1823); Necip Paşa Library in Tire (1827); Şakir Efendi Library in Çankırı (1828); Merdiyye and Münire College Libraries in Kastomonu (1828, 1835); Çaşnığır Library in Manisa (1832); Saçlı Mahmud Efendi Library in Amasya (1833); Ragıbiyye Library in Diyarbakır (1833); İbrahim Paşa Library in Elazığ (1249); Cennet-zâde Abdullah Efendi Library in Erzurum (1834); Abdullah b. Süleyman Paşa Library in Samsun and Mustafa Ağa Library in Medine.

The Vahid Paşa library in Kütahya provides us with an insight into how provincial towns attracted libraries. Vahid Paşa was exiled to the city, and during his residence there he noted that the students complained of a lack of a library⁶⁸. When he had the opportunity, at some later date, in 1811, he donated 210 books to the Yıldırım Beyazıt Mosque in Kütahya⁶⁹. The books were at first kept in a cupboard in the mosque, and as he added to the collection he had a special room built in the courtyard⁷⁰. Thereafter he continued to send books whenever the opportunity arose⁷¹.

There is also evidence to suggest that provincial libraries were used for other activities besides reading. When the Grand Vizier, Derviş Mehmed Paşa, founded an independent library in the provincial town of Burdur, he stipulated that each day a portion of Buhari's Traditions of the Prophet were to be read aloud by one of the librarians as a spiritual exercise. On Thursdays and Sundays after the noon and afternoon prayer, and on holy days, after the evening prayer a derviş ritual, according to the Nakşibendi rite, was to be performed. On the birthday of the Prophet a Mevlid was to be recited after the evening prayer. After all these rituals sweets were to be distributed to all who had attended⁷².

Of particular note in Istanbul is the remarkable number of new libraries donated to *tekkes*. In the reign of Mahmut II at least 7 new tekke libraries were opened. These collections were of course different from college library collections, in that they tended to have works of a mystical and poetic nature. Of these libraries the Galata Mevlevihane and Said Pertev Paşa's library are of particular interest for the extent of their collections. For the Galata Mevlevihane, Halet Efendi, a statesman, poet and Mevlevi dervish, built a library building within the garden of the *tekke*. In 1820 he donated 266 books⁷³ and two years later he donated a further 547 books⁷⁴. The library reflected the founder's interest in history, literature and mystical works. Being a *tekke* library, he stipulated that it was not the trust administrator

⁶⁸ Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, p. 133.

⁶⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, p. 706.

⁷⁰ Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, Kütahya 1964, p. 21.

⁷¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, pp. 627, 680, 684, 688, 695-699.

⁷² Şer'i Siciller Archive (İstanbul), İstanbul Kadılığı no. 122, pp. 37a-38a.

⁷³ Süleymaniye Library, Halet Efendi section no. 837/1, pp. 1b-21b.

⁷⁴ Süleymaniye Library, Halet Efendi section no. 837/1, pp. 22b-38a; Şer'i Siciller Archive (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 375, pp. 1b-7b.

who was to appoint the librarian, as would normally be expected but the şeyh of the *tekke*. The first librarian should be a bachelor and be resident in the *tekke*, while the imam (prayer leader) of the *tekke* should act as second librarian⁷⁵. Said Pertev Paşa's *tekke* library was set up in the garden of the Çiçekçi Mosque, where the Nakşibendi *tekke* was found. The library building was endowed with a large collection and two full-time librarians were appointed, with appropriately adequate salaries⁷⁶.

As for the Sultan himself, Mahmud II, he chose to make his imperial foundation not in Istanbul, but in the holy city of Medina in Arabia. He built a college and a library and accommodation for the librarians⁷⁷. Although we do not know how many books were donated by Mahmud II at the beginning, we know that in 1839 he sent a bookbinder from Istanbul to the library and that the binder repaired 646 books⁷⁸. Sixty years later a year-book for the province noted that there were 4569 books in the library⁷⁹. A document from 1835 notes that the Sultan intended to build a similar library in the holy city of Mecca:

"As there is no independent library in Mecca, books having been donated by worthy benefactors, but with the death of their keepers books having gone missing, it is my intention to build a library in Mecca, just as I did in Medina...." ⁸⁰

The Sultan went on to say that he had ordered that all books in existing collections should be brought together and a list drawn up. He would then make up any deficiency in the collection. We do not know whether his wish was realized or not, but his successor Abdülmecid was to found a library in the city⁸¹ and it is likely that the books which Mahmud II had ordered to be

⁷⁵ Süleymaniye Library, Halet Efendi section no. 837/1, pp. 8a-b.

⁷⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. Kasa 108, pp. 6-9.

⁷⁷ Başbakanlık Archive, Hatt-ı Hümayun 26, 913. See also O. Spies, "Die Bibliotheken des Hidschas", *ZDMG*, vol. 90 (1936), pp. 96-98 and Hammadi Ali Muhammed et-Tunisi, *el-Mektebâtü'l-âmmeh bi'l-Medineti'l-Münevvereh, mâdihâ ve hâzirihâ*, p. 1-7, MA thesis, Cami'atü Melik Abdülaziz, Cidde 1981.

⁷⁸ İşki Mustafa b. Ömer Kilisî, *Ta'ürü Ercâi'd-Devleü'l-Mecdiyye*, University Library (Istanbul), T.Y. 1490, p. 166a-b.

⁷⁹ *Sâlnâme-i Hicâz*, İstanbul 1309, p. 307.

⁸⁰ Başbakanlık Archive, Mühimme-i Mısır no. 13, p. 82.

⁸¹ Başbakanlık Archive, Mühimme-i Mısır no. 13, p. 168.

collected became the nucleus of the Mecidiye library, Abdülmecid's own foundation.

In Mahmud II's reign we see an increase in inspections of library collections. Even before the institution of the Ministry of Pious Foundations, noted above, the process of inspecting collections had got underway. With the coming of the ministry, the process gained momentum. As a result of these inspections new catalogues were frequently prepared, deficiencies in collections made good, and when deemed appropriate the location of the library would be changed. One of the most important functions of the inspection was to establish that the trusts' administrators were carrying out their duties in accordance with the wishes of the founder, as laid down in the endowment deed⁸².

In 1815 Çorlulu Ali Paşa's collection in his Darülhadis in Istanbul was checked a new list of books was prepared⁸³. In 1816, certain collections which had been endowed to the Conqueror's Mosque, were removed to the independent library at Beyazıt, which had been built some 50 years previously by Veliyüddin Efendi. A new catalogue was prepared for these books⁸⁴. In 1820 both Damad İbrahim Paşa's and the Nuruosmaniye collections, which had been in existence for some 100 years and 70 years, respectively, were inspected "because for a considerable time their condition was unknown", and new catalogues were drawn up⁸⁵. In 1827 the library of Valide Sultan Mosque in Bahçekapı was inspected and a new catalogue prepared⁸⁶. The books which Damadzade Şeyhülislam Ahmed Efendi had endowed to the mosque of Selim I were inspected in May 1828 and transferred to a *tekke* (derviş convent) in the same district, and most importantly, a librarian was appointed to look after the books⁸⁷.

In Cyprus there were several collections which had been endowed to the Ayasofya Mosque over the centuries. In the courtyard of the mosque, Mahmud II erected a building to house these collections, to which he added

⁸² Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, p. 393.

⁸³ Başbakanlık Archive, Bab-ı Defteri, Baş Muhallefat Halifesi no. 13 242.

⁸⁴ Beyazıt Umumi Library, Veliyüddin Section no. 3291, p. 4b.

⁸⁵ Nuruosmaniye Library, Fihrist no. 3, p. 1b.

⁸⁶ University Library, İbnülemin section no. 2485.

⁸⁷ Başbakanlık Archive, Cevdet-Maarif no. 2821.

other collections which had been endowed to other institutions; he also provided for the future running of the library⁸⁸.

In a memorandum written by Mahmud II to his vezir, Mehmed Emin Rauf Paşa, in November 1830, we see the Sultan providing for the repair of the college library built by his father, Abdülhamid I, in the holy city of Mecca. He ordered the 500 books, which were scattered in various locations, to be brought together and placed in newly-built cupboards in the college⁸⁹. In the following year it was stipulated that books were not to be lent out, but to be read within the confines of the college⁹⁰.

In January 1831 Mahmud II had a collection of books removed from the Palace and placed in the Laleli College library, which had been built by Mustafa III. These books were not from the endowed collection of Ahmed III, but were a collection of books established by Mustafa III and placed in the Bostancılar Ocağı, which had fallen into disuse. Mahmud II gave the reason for moving the collection: firstly he noted that the collection had ceased to be used, especially with the opening of Ahmed III's library at the Palace and, consequently, the books were not being cared for and might fall into disrepair. Furthermore, Mustafa III's library at Laleli college had gaps in its collection, which would be made good by the transfer. Finally, he wanted the books to be used by those people who could benefit from them⁹¹.

Several other collections were inspected at this time: the Ayasofya library in 1831⁹², while in 1833 inspections were carried out at the Merzifonlu Mustafa Paşa college library, the Veliyüddin Library and Abdülhamid I's library in Medina⁹³. In 1837 the Galatasaray college library collection, which had been transferred to the Ayasofya library, was inspected by a commission

⁸⁸ İ. Parmaksızoğlu, *Kıbrıs'ta Sultan İkinci Mahmud Kütüphanesi*, Ankara 1964; Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs'ta Sultan Mahmut Kütüphanesi", *Türk Kültürü* v. VIII, no. 92 (1970), pp. 513-515; Mustafa Haşim Altan, "Die Bibliotheken im türkisch-zypriotischen Bundesstaat", *Biblos* vol. 28 (1979), pp. 306-309.

⁸⁹ Başbakanlık Archive, Mühimme-i Mısır no. 13, pp. 41-42.

⁹⁰ Başbakanlık Archive, Mühimme-i Mısır no. 13, p. 54.

⁹¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 642, pp. 103-104.

⁹² Süleymaniye Library, Fihrist no. 3.

⁹³ Beyazıt Umumi Library no. 21, 346; Beyazıt Umumi Library, Veliyüddin Efendi section no. 3290; Başbakanlık Archive, Cevdet-Maarif no. 1870 and İbrahim Ateş, "Mescid-i Nebevi'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri", *Vakıflar Dergisi* no. 24 (1994), p. 14 respectively.

who drew up a list of the works and split the collection into two , one part going to Fatih library and the other remaining at Ayasofya⁹⁴, both libraries and the Galatasaray collection having been endowed by Mahmud I.

With the abolition of the Janissary corps in 1826, the Bektashi *tekkes*, closely associated with the corps, were also closed. When they were closed, lists were made of the books in the *tekkes*, two of which have survived, that of books at the Elmalı *tekke* and that at the *tekke* of Demirci Baba⁹⁵.

In 1838 Mahmud II had binders sent to Medina to repair and rebind the books in various locations in this city. The judge of Medina at the time noted in his history of Medina that the binders had rebound and repaired 521 books in the Prophet's Mosque, 646 in the Mahmudiye college, 432 in the Hamidiye library, 922 in the Karabaş college, 20 in the Özbek college and 961 in the Beşir Ağa college⁹⁶.

Mahmud II's reign is characterized by the rationalizing of all trusts and pious foundations under the jurisdiction of one ministry. Whenever the opportunity arose, collections were split up, brought together or transferred to strengthen existing collections. At the same time as Mahmud II organized and surveyed the classical Ottoman libraries, changes were coming about which would bring with them a new type of library. By Mahmud II's death three institutions had libraries which contained printed books in European languages dealing with medicine, science and technology. Soon these works were to be translated into Turkish and published, and these were to become the bases of the new Ottoman library collections. These new libraries were set up by the government to serve the needs of the reforms. But while the classical Ottoman library was to continue being used until the coming of the Republic, the new, European style libraries, were eventually to make the classical library increasingly obsolete.

⁹⁴ Süleymaniye Library , Ayasofya section, Fihrist no. 6, pp. 1b-11b.

⁹⁵ Başbakanlık Archive, Maliyeden Müdever no. 9771, p. 10 and 56.

⁹⁶ Işki Mustafa b. Ömer Kılıcı, *Ta'türü Ercâi'd-Devleti'l-Mecdiyye*, University Library (Istanbul), T.Y. 1490, p. 177a.

TANZİMAT'IN HARPUR EYALETİ'NDE UYGULANMASI VE KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

AHMET AKSİN*

Osmanlı öncesi bir çok devlet ve beyliğin hâkimiyeti altında bulunan ve Doğu Anadolu'nun önemli stratejik bölgelerinden biri olan Harput, Yavuz Sultan Selim döneminde (1516 baharında) Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Harput Osmanlı hâkimiyeti altına alındıktan sonra *Diyarbakir Eyaleti*'ne bağlı bir sancak haline getirilmiş ve bu idari statüsü 1845 yılına kadar devam etmiştir.

Bu tarihten sonra 20 Eylül 1845 tarihli bir ferman¹ anlaşıldığına göre, Harput'a bağlı bütün kazalar ve Maden-i Hümayûn'un² bazı kazaları *Diyarbakir Eyaleti*'nden ifraz edilerek ayrı bir mutasarrıflık haline getirilmiştir. Bu tarihten kısa bir müddet sonra 1 Nisan 1846 tarihinde Harput müstakil bir eyalet haline getirilerek, valiliğine Yakup Paşa tayin edilmiştir³. Harput'un idarî yapısında meydana gelen bu değişikliğin en büyük sebebi Tanzimat'ın ilanı ile birlikte eyaletlerin sınırlarında da değişiklikler yapılmaya başlanmasıdır.

* Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Dahiliye*; 13142.

² 1775 tarihinden itibaren Keban ve Ergani madenleri *Maden-i Hümayûn Emâneti*'ni oluşturmuşlar ve bu isimle idare edilmişlerdir. Bu tarihten itibaren Harput'un da dahil olduğu bir kısım sancaklar malî açıdan bu Emanete bağlanmıştır. Maden-i Hümayûn Emanetini oluşturan sancaklara bakıldığında bunun bir kaç eyaleti havi olduğu görülecektir. Bu durum ileriki tarihlerde idarî açıdan bir kısım karışıklıkların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Maden-i Hümayûn Emanetî'nin kuruluşundan hemen sonra Harput Sancağı, bu birim içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Öte yandan Maden-i Hümayûn'un kuruluşunu takiben atanan *Diyarbakir Eyaleti* Valilerinin aynı zamanda "Maden-i Hümayûn Emîni" olarak da atanmaları, yine bu bölgenin yani Ergani ve Keban Madenleri'nin tam ortasında kalan Harput'un önemini daha da artırmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra artık Diyarbakir valiliğine atanan valiler, idare merkezi Diyarbakir olmakla birlikte umumiyetle Diyarbakir'da değil Harput'ta oturmaya başlamışlar ve Harput'un 1845-46 tarihinde Eyalet haline getirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır.

Maden-i Hümayûn hakkında geniş bilgi için bakınız, Fahrettin Tızlak; *Keban ve Ergani Yöresinde Madencilik 1780-1850*, T.T.K. yay. Ankara, 1997.

³ BA, *İrade Dahiliye*; 6090; BA, A. MKT., Dos 39, Sıra 30.

Tanzimat Fermanı ilan edilip Takvim-i Vekayi'de neşredilmesinden sonra bütün eyalet valilerine ve sancak yöneticilerine ayrı ayrı bir ferman halinde gönderildi. Vergi ve asker maddelerine dair gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunların dışında Tanzimat Fermanı'ndaki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Gönderilen bu fermanla ayrıca Gülhane Hattı'nın sancak merkezlerinde ve şehrin en büyük meydanında bütün ileri gelenlere halk önünde merasimle okunması ve sonra kazalara ve kasabalara birer birer gönderilip bütün ahaliye güzelce anlatılarak açıklanması istendi⁴.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yeni uygulamalar yürürlüğe konmaya başlandı. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin geliri-göre alınabilmesi için, mal, mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. İlk olarak Tanzimat'ın öngördüğü malî, idarî ve askerî yenilikler ülkenin tamamında uygulamaya konulmadı. Uygulamalar ilk etapta merkeze yakın olan bölgelerde başlatıldı. Önce Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletlerinde mal ve mülk sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon'da bu eyaletler içinde olmasına rağmen gösterilen tepkiler üzerine burada uygulama bir süre ertelendi⁵.

Tanzimat uygulamaları, bahsettiğimiz eyaletlerden sonra 1845 yılının Mart ayında *Diyarbakır Eyaleti*'nde uygulanmaya başlanmıştır⁶. Aynı yıl içerisinde *Diyarbakır Eyaleti*'ne bağlı bir sancak olan Harput'ta Tanzimat'ın getirdiği bütün yeniliklerin uygulandığı bir Osmanlı Şehri olmuştur. Bu dönemde Harput Şehri nüfusu yaklaşık olarak 10.000, Sancak nüfusu ise yine yaklaşık olarak 100.000 civarındadır⁷.

Mali Alanda Uygulanan Yeniliklere Tepkiler

Harput'un Tanzimat'a dahil edilmesi ilk olarak idarî yapısında bir değişiklik yapmıştı. İkinci aşamada ise malî alandaki yenilikler uygulamaya konulmaya başlanacaktı. Uygulanması düşünülen bu yenilikler Osmanlı'nın bu tarihe kadar olan mevcut malî yapısında köklü değişiklikleri öngörüyordu.

⁴ Halil İnalçık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1985, s. 1536.

⁵ Musa Çadırcı; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, 1985, s. 97.

⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995, s. 183.

⁷ Ahmet Aksın; *XIX. Yüzyılda Harput 1833-1876 (İdari Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995, s. 140.

Maliye alanındaki ıslahat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekteydi. Tanzimat'la birlikte idarî sahada yapılan yenilikler ve düzenlemeler mali bakımından merkezîyetçilik fikrinin uygulanabilmesi için bir altyapı niteliğindedi. Merkezden geniş yetkilerle donatılmış olarak gönderilen muhassılların tayiniyle, vergilerin tahsilini vali ve ayanların denetiminden kurtarmak, onların yaptıkları ve büyük şikayetlere ve toplumsal huzursuzluklara yol açan yolsuzlukların engellenmesini amaçlamaktaydı. Yeni maliye idaresi merkezden kontrol prensibi, yani her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezi hazine adına toplanması ve her türlü giderin yine bu merkezî hazineden ödenmesi prensibiyle yeniden düzenlendi⁸.

Tanzimat Fermanı'nda belirtildiği üzere âşâr ve mukataaların iltizama verilmesi usûlü derhal kaldırılmıştı. Yerine tevzii niteliğinde, ancak mükelleflerin ödeme güçlerine göre tahsil edilecek bir vergi sistemi getirilecekti. Ödeme gücünün ölçüsünü ise teb'a'nın emlak, arazi, hayvan varlığıyla, kazançlarının sayımıyla tespiti yoluna gidilecekti. Bu usûl icra edilene kadar ise ahaliden belirli bir miktar vergi peşin olarak alınacaktı⁹. Ekonomik güçlerine uygun olarak, mükelleflere farklı mali yükümlülükler getiren yeni vergi sistemi, erkek nüfus veya hane üzerine eşit olarak paylaşılmalı örfî tekâlîfe göre nispeten olumlu bir gelişmedir. Ancak yerel güçlerin etki ve nüfuzlarıyla vergilerin tevzii ve tahsilinin adaletli bir şekilde dağıtılıp toplanması oldukça şüpheli görülmektedir¹⁰.

Devletin toprak politikası bu dönemlerde tam bir keşmekeşlik içerisinde bulunmaktaydı. Devlete ait bazı topraklarda halen eski tumar sahipleri (sipahiler) toprağı işlemekteydiler. Diğer taraftan aynı işi mültezimler veya muhassıllar da bazı bölgelerde yürütmekteydiler. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı toprak sisteminde değişiklikler yapılmaya başlanmış ancak yapılan tüm çalışmalar hep geçici olmuş kalıcı ve köklü düzenlemeler yapılamamıştır. Bunun en önemli sebebi sistemin bir geçiş dönemine girmesi ve alınan kararların uygulama esnasında iyi veya kötü olduğunu farkedip tecrübe edinilmesi olmuştur.

⁸ Halil İnalçık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, İstanbul, 1993, s. 362.

⁹ BA, A. MKT., Dosya 45, Sıra 26. ("...Harput Eyaletinde tahrir-i temettu'at usûlünün icrâsına değin sâli hâli için ale'l-hesab biraz virgü tevzi'i ve istihsâl kılınmasından dolayı ahâli tarafından ba'zı suretle cemiyet vuku'bulmuş ise de" 5 Temmuz 1846).

¹⁰ Abdüllatif Şener; "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat (Bildiriler)*, (Yayınca Hazırlayan, H. Dursun Yıldız.), Ankara, 1992, s. 261.

Tanzimat dönemi idarî, iktisadî ve siyasî alanda bir geçiş dönemidir. Eskinin yerine yeni usûller hemen ikâme edilememiştir. Dönemin zaruretlerinden kaynaklanan bu husus aşağıda izah etmeye çalışacağımız iktisadî ve siyasî alanda olduğu gibi eğitim alanında da görülmektedir.

Dikkat edilirse Tanzimat Dönemi'nin en büyük özelliğinden birisi de bu ikiliktir. Bir yenilik getirildiği zaman eski usûl hemen terkedilmiyor yeni ve eski usûller birlikte uygulanmaya çalışılıyordu. Bu duruma Harput Eyaleti'nden iki örnek verecek olursak Posta Müdürlüklerinin kurulması kararından sonra 1847 yılında Harput Eyaleti dahilindeki Hasan Çelebi Derbendi lağvedilerek vergilendirilmeye tabi tutulmuş, ancak bu bölgenin güvenliğinin başka türlü sağlanamayacağı anlaşıldığından derbencilikleri iade edilmişti¹¹. Diğer örnek ise hukuk alanıyla ilgilidir. 1848 yılında Harput Valisi bulunan Mustafa Sabri Paşa merkeze gönderdiği bir tahriratta Harput Eyaleti dahilindeki Herdi, Parçikan, Zeyve ve Aluçlu Nahiyelerinde çoğunluğun aşiretlerden oluşması sonucu bir çok işin Boybeği vasıtasıyla görüldüğünü bunun da Tanzimat'a uygun olmayan bir usûl olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan aralarında doğan bazı meseleleri halledemeyip, en küçük davalarda bile eyalet merkezine geldiklerini, bunun da hem ulaşım hem de hukukî zorluklar doğurduğunu söyleyerek, bu konunun Herdi Nahiyesi'nde ahalinin seçeceği ihtiyarlardan altı yedi kişilik bir meclis oluşturulması ve bu bölgeye bir naib gönderilmesi ile çözümlenebileceğini ileri sürmüştür. Bunun üzerine merkezden gelen bir kararla Sabri Paşa'nın teklifi uygun görülmüş ve olumlu görüş bildirilmiştir¹². Bu da gösteriyor ki Tanzimat'a dahil edilen bölgelerde yeni uygulamalarda bir hayli erken ve aceleci davranılmış, hata yapıldığı farkedildiği anda uygulamalardan bir süre için vazgeçilmiştir. Mîrî arazi sistemi bir süre bu tarzda çalkantılarla devam ettikten sonra toprak sistemi 1858 Arazi Kanunnamesi ile bir düzene sokulmaya çalışılmıştır.

İltizamla birlikte özellikle kırsal kesimdeki teb'a için diğer önemli bir yenilik de angaryanın kaldırılmasıydı. Klasik sistemde angarya yılda 3 gündü. Çalışması gereken kişi istediği takdirde bu üç günlük angaryanın bedelini ödemek şartıyla çalışmayabilirdi. 18. yüzyılda devlet düzeninde başlayan bozulma ile angarya kurallarına uyulmamıştır. İncelenen döneme gelindiğinde ise angarya halka için bir yük haline dönüşmüştü. Eyalet valileri veya sancak yöneticileri, bölgelerindeki reayayı kendi özel işlerinde bedava çalıştırmak-

¹¹ BA, A. MKT., Dosya 86, Sıra 25.

¹² BA, A. MKT., Dosya 159, Sıra 67.

taydılar. Ahaliyi bazı bölgelerde isyana dahi sürükleyen¹³ bu uygulamanın kalkması, köylü ahali üzerinde büyük bir rahatlama yaratmıştır. Bu insanları angarya işlerde çalıştıracak olan yöneticilere ise ceza verilmesi öngörülüyordu.

Tanzimat'ın uygulanması sırasında karşılaşılan tepkilerin çoğu mali alandaki yöneliklerin uygulanmasıyla birlikte olmuştur. Oldukça cesaretli bir kararla kaldırılan iltizamın yerine getirilen yeni sistem vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir karmaşanın içerisine sürüklemiştir. Öte yandan iltizam sisteminin neticesi olarak haksız kazançlar elde edebilen, mültezim, voyvoda, ve sarraf gibi bazı görevliler ve bunlara bağlı birçok kimse bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdi. Bu grupların içerisinde taşralardaki ayan ve ağalar da bulunmaktaydı. Servete göre vergi verme prensibinin kabul edilişi ile birlikte ödeyecekleri vergilerin bir kaç kat birden arttığını ve angaryanın kalkmasıyla halktan elde ettikleri bedava işçilik maliyetlerinin elden gittiğini gören bu kişilerin bir kısmı gayet tabii olarak bu yeni uygulamaların karşısında olmuşlardı¹⁴.

Yukarıda yeni vergi sisteminde herkesin mal ve mülkü sayılarak gücüne göre belirlenen vergiyi ödeyeceğinden bahsetmiştik. Bu sayım sırasında dikkatli ve titiz çalışıldığını söylemek biraz güçtür. Bir çok eyalette olduğu gibi Harput Eyaleti ve dahilindeki diğer yerleşim birimlerinde yer yer hoşnutsuzluklar meydana gelmiştir. Elimizde mevcut belgeler incelendiğinde bu sayımın bazı haksızlıkları da beraberinde getirdiği ve bu sayım neticesinde toplanan ağır vergilerden dolayı halkın zor durumlara düştüğü görülmektedir.

Harput'a tabi bazı köylerdeki ahalden alınan öşür miktarının 14 Temmuz 1848 tarihli bir belgede onda bir olması gerekirken halktan onda iki buçuk ve bazılarında ise üçte bir oranında zorla vergi toplandığından bahsedilmektedir. Ahali kendi ihtiyaçları için ettikleri meyve ve sebzedden dahi bu oranda vergi alındığını belirterek oldukça zor duruma düştüklerini ve bu verginin ise Harput Meclisi tarafından değilde köy muhtarı tarafından toplandığını yani Tanzimat'a muğayir hareket edildiğini Maliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Maliye Nezareti'nden bir memur tayin edilerek

¹³ Halil İnalçık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1985, s. 1538.

¹⁴ Halil İnalçık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1985, s. 1539.

bölgeye gönderilmiş ve vergi miktarının yeniden gözden geçirilerek ahalinin mağduriyeti önlenmeye çalışılmıştır¹⁵.

Yine 5 Temmuz 1848 tarihli bir hükümde Harput Eyaleti'ne tabi Malatya Kazası ahalsinin vergilerinin yapılan tetkikler neticesinde fazla alındığından bahsedilerek, bu sebepten dolayı halktan belirtilen oranların dışında fazla para ve zahire alınmaması istenmiştir¹⁶. Bundan başka Aşayir-i Selase olarak adlandırılan Herdi, Zeyve ve Parçikan nahiyelerinde de aynı durumla karşılaşmıştı¹⁷. Bu ve benzeri olaylardan dolayı Harput Eyaleti Valisi, sorumlu olduğu bölgedeki bütün idarî yetkililere sık sık Tanzimat esaslarına sahip çıkılmasını istediğini belirten yazılar göndermek zorunda kalıyordu¹⁸.

Ancak ilginçtir ki bu tarihten yaklaşık iki yıl sonra 20 Eylül 1850 tarihinde Harput Valisi Osman Nuri Paşa'ya ve Defterdarı'na hitaben gönderilen hükümde, Harput Eyaleti'nin 1846 senesinden beri Tanzimat'a dahil olduğu belirtilerek Harput Eyaleti'ne bağlı Malatya Kazası'nda vergilerin yüksek tarh edildiğinden bahsedilmekte ve bu bakımdan haksızlığın önlenmesi amacıyla merkezden bir memur gönderileceği de bildirilmektedir¹⁹. Bu belge gösteriyor ki yaklaşık olarak dört yıldır Tanzimat'a dahil edilmiş olan Harput Eyaleti'nde Tanzimat'ın öngördüğü yeni vergi sistemi halen yerli yerine oturulamamıştır. Özellikle resmi idarecilerin vergi toplanması sırasında keyfi tutumları devam etmekte ve bu durum karşısında ahali son derece rahatsız olmaktadır.

Benzer bir olay da Harput Kazası'nda cereyan etmiştir. Tanzimat'a dahil olmasından ötürü gerekli olan mal, mülk ve gelirlerin yazımı yapılmadan önceki süre içerisinde ahalden belirli bir oranda peşin vergi şeklinde vergi toplanması gerekmişti. Ancak toplanacak bu paranın çoğu ordunun ihtiyacını karşılayabilmek için değerinden düşük bir fiyata zahire mübayaa edilerek tahsil edilmiş, mübayaa edilen malların karşılığında da köylülere senet verilmiştir. Senetlerin ödeme tarihi geldiğinde paranın ödenmemesi köylüyü daha da perişan etmişti. Senetlerinin gününde ödenmemesi yanında içinde bulunulan yılın vergisinin de ayrıca istenmesi köylüyü isyan noktasına getirmişti.

¹⁵ BA, A. AMD., Dosya 5, Sıra 11.

¹⁶ BA, *Mühimme*, 257, Hüküm: 276.

¹⁷ BA, A. AMD., Dosya 5, Sıra 11.

¹⁸ BA, A. MKT. Dosya 152, Sıra 16.

¹⁹ BA, *Mühimme*, 257, Hüküm: 1000.

Hallerinden memnun olmayan kalabalık bir köylü grubu bulduklarını durumu arz etmek üzere Harput'a gelerek bir takım olaylara sebebiyet vermeye başlamışlardı. Kalabalık, önce meclis azalarından bir kaç kişiyi dövmüş, bazı dükkanları yağma etmiş, ulemeden ve memurlardan bir kısmının evlerinin kapılarını kırmışlardı. Olayları yatıştırmak isteyen ve aracı olmaya çalışan ayan ve eşraftan bir kaç kişi de aynı şekilde dövülmüştü. Neticede üzerlerine sevk edilen iki tabur asker kalabalığın etrafını sarmış ve olayların durulması sağlandıktan sonra ordu müşiri'nin evinin önüne getirilmişlerdi Müşir Bekir Rüstem Paşa ne istediklerini sorduğunda içlerinden biri özetle şöyle demiştir.

Bizden onda iki vergisinden 56 kuruşa buğday ve 46 kuruşa arpayı hesap edip akcasını istiyorsunuz ve bizden mübayaa ettiğiniz arpanın bahasını 30 kuruştan kesip zor ile senet verdiniz. Şimdiye kadar bir kuruş verdiğiniz yok yine bizi vergi için sıkıştırmaktasınız. 1846 senesine mahsuben 2000 kese akça talep etmektesiniz benim karyemden alınan zahire ve sairenin 130.000 kuruşluk senedi işte yanımda bunları hesap etmiyorsanız hastahane ve sair kışlaların binası için angarya olarak kireç, odun vesair şeyler taşıttınız, bunların da karşılığını göremedik. Tanzimat'da bunlar var mıdır?

Bu köylüyü dinleyen Rüstem Paşa cevaben, *benim ve Vali Ömer Paşa'nın mührü olmadan kimseye bir habbe vermeyin, şimdilik bir akçe ve bir habbe istemeyiz* demesi üzerine ahali sakinleşmiş ve yeni vergilerinin kendi istekleri doğrultusunda kabul edilmesi neticesinde dağılmışlardır²⁰.

Halkın küçük çapta dahi olsa bu hezeyanı, merkezi yönetim tarafından dikkate alınmış ve konu tahkik ettirilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, gerçekten de vergi tahriri sırasında büyük haksızlıklar yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. 5 Temmuz 1846 tarihli bir hükümde bu haksız uygulamadan bahsedilerek ne hazineye zarar ettirecek ne de ahaliye ağır gelecek bir şekilde hakkaniyetle ve dikkatle vergi tertip ve tevziinin yapılması ve defterlerin kısa zamanda gönderilmesi istenmiştir²¹.

Burada köylünün içerisinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum bütün açıklığıyla görülmektedir. Elbetteki bu kadar zor durumda bulunan ahalinin, devleti de aynı şartlar altındaydı. Devlet Mısır İsyanı'nın açmış olduğu derin yaraları henüz saramamıştı. Bu meseleden dolayı Boğazları koruyabil-

²⁰ BA, *İrade Meclis-i Vala*, 1530. (2 Mayıs 1846).

²¹ BA, *Cevdet Maliye*, 4984.; BA, A. MKT., Dosya 45, Sıra 19.

mek amacıyla Batılı devletlere büyük imkanlar sağlamıştı. Bu olay Osmanlı'nın başına Boğazlar meselesi belasını musallat etmişti.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte azınlıklara verilen haklar ise milliyetçilik duygularının gelişmesine sebep olmuş, batılı devletlerin de kısırtmaları neticesinde isyan hareketleri için gerekli zemin hazırlanmış, Lübnan, Arnavutluk, Girit, Bulgaristan ve Suriye'de ilk isyanlar patlak vermeye başlamıştı. Gerek bu isyanlar gerekse Boğazlar meselesinden dolayı yabancı devletlere tanınan ticarî imtiyazlar Osmanlı Devleti'ni oldukça zor bir duruma düşürmüştü. Savaşlar ve isyanlar daha çok asker gerektiriyor daha çok asker ise daha çok para ihtiyacı doğuruyordu. Bu bakımdan köylü üzerine tahmil edilen vergiler her geçen yıl daha da artırılmaktaydı. Vergilerin artırılmasından başka biraz önce de belirttiğimiz gibi gerek resmi görevlilerin gerekse ayan ve eşrafın halk üzerindeki keyfi baskı ve zulümleri de bu kesimi daha da fakirleştiriyordu. İdarecilerin bu keyfi davranışlarına yine Harput Eyaleti'nden örnek vermek lazım gelirse Kaza Müdürlerinin uygulamalarını gösterebiliriz. Tanzimat'ın bir gereği olarak Harput Eyaleti dahilindeki kazalara atanan müdürlerin yaptığı uygulamalarda yetkilerini kötüye kullanarak halka zulüm yaptıkları ve ağır vergiler istediklerinden haklarında çeşitli şikayetler yapılmakta²² ve yönetim de bu konuda gereken takibatı yapmaktaydı²³. Onun için bu dönemde meydana gelen isyan hareketleri diğer dönemlere nazaran daha sık görülmektedir.

Askerî Alanda Uygulanan Yeniliklere Tepkiler

Halkı mağdur eden diğer bir konu da askerlik meselesidir. Tanzimat'tan önce Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla oluşturulan Asakir-i Mansure Ordusu'na asker alma usulü oldukça sert ve acımasız bir şekilde gerçekleşiyordu. Askerlik yapabilecek yaşta olan gençler durumlarına ve mazeretlerine bakılmaksızın, yaşadıkları yerlerde yakalanıp, elleri zincirlenerek, asker toplama merkezlerine getiriliyorlardı. Buralarda kendilerine diğerlerinin katılmalarını beklerken kötü şartlarda hapis hayatı geçiriyorlardı. Daha sonra hayatları boyunca hizmet etmek üzere ordu alaylarına veya gemilerine gönde-

²² BA, A. MKT., Dosya 73, sıra 98.; BA, A. MKT., Dosya 126, Sıra 91.; BA, A. MKT., Dosya 126, sıra 41.

²³ B.A., *Cevdet Dahiliye*, 15450 (18 Ocak 1849 tarihli bu ilmühaber'de Palu Kazası Müdürü Tahir Bey'in ve kaza meclisi azalarının uyguladıkları teaddiyat'dan dolayı değiştirildikleri belirtilmektedir.), BA, A. MKT., Dosya 125, Sıra 72.

riliyorlardı²⁴. Hatta halk askere alınan çocuk veya yakınlarının ne zaman döneceği belli olmadığından götürülen kişilere ölmüş gözüyle bakardı. Bu bakımdan askerlik tiksinti veren bir hal almıştı²⁵.

Tanzimat'la birlikte 1843-1846 yılları arasında yapılan çeşitli düzenlemelerle Osmanlı askerlik sistemi tekrar değiştirildi. Ocak usûlünden vazgeçilerek yerine kura usûlü konuluyordu²⁶. Tanzimat Fermanı'nda yer alan eşitlik, kimseye zulüm ve baskı yapılmaması, herkesin hak ve vazifesini önceden bilmesi gibi ilkelerin asker almada da yürürlüğe konması zorunlu hale gelmişti. Bundan dolayı 1843'te ordu yeniden düzenlenirken asker almada ad çekme usulünün benimsendiği açıklanmıştı. Bu kararın ayrıntıları açıklanmadığından üzerinde yapılan çalışmalar 1846'ya kadar sürdü ve bu tarihte padişahın onayıyla yayınlanarak yürürlüğe kondu²⁷.

Bu kanuna göre Osmanlı Müslüman halkının askerlik çağına gelmiş olanlarının isimleri önceden tespit edilecek ve her yıl belirli merkezlerde Kura Meclisleri önünde isimleri bir kağıda yazılarak torbaya konacak adı kadar çıkarsa askere alınacaklardı²⁸. Askerlik isabet edenlere yirmibeşgün hazzırlık müsaadesi verildikten sonra katılacakları birliklere hareket edeceklerdi²⁹. Nizamnamede her ordunun kendisine ayrılan bölgedeki kazalardan er temin etme yoluna gidecekleri her kazanın nüfusu ve askerlik çağındaki kişileri tespit edilerek buna göre her kura döneminde, o kazanın ne kadar asker çıkaracağı önceden belirleneceği de hükme bağlanmıştı³⁰.

Bu kanunla asker almada hatır, gönül, rüşvet gibi uygunsuzlukların önüne geçilmek istenmiştir. O günün şartları gözönüne alındığında bunun

²⁴ Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara, 1983, s. 178 (Yazar eserinde bu bilgiyi nereden almış olduğunu belirtmemesine rağmen Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic'ül-Vukuat*, adlı eserinden almış olmalıdır. Ancak M. Nuri Paşa'nın eserinde 19. yüzyıldaki asker alma hususunda bu kadar olumsuz bilgiler yoktur. Sadece askerliğin tiksinti verici bir hal aldığını yazmaktadır.

²⁵ Mustafa Nuri Paşa; *Netayic'ül-Vukuat*, C. III-IV Ank. 1980 s. 298.

²⁶ Musa Çadircı; "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *Birinci Askeri Tarih Semineri-Bildiriler II*, Ankara 1983, s. 98.

²⁷ Musa Çadircı; "Osmanlı İmparatorluğunda Asker Almada Kura Usulüne Geçilmesi- 1845 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı, 18, Şubat, 1985.

²⁸ Faruk Aydın; *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları*, Ankara, 1994, s. 11.

²⁹ BA, A. MKT. Dosya 169, Sıra 38.

³⁰ Faruk Aydın; *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları*, Ankara, 1994, s. 12.

haksızlıkları önleyebilecek en makul yol olduğu söylenilebilir. Fakat bu kanunun uygulanması sırasında da bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır.

Harpur Eyaleti'nde Kura'i Şer'iyeye usûlünün uygulanmasına başlanma tarihini elimizde mevcut belgelerden en erken tarih olan 1 Ekim 1848 olarak tespit edebiliyoruz. Harput Valisi Mustafa Sabri'nin merkeze gönderdiği bu belgede Harput'ta kura ile askere alınanların istihdamlarıyla, görev mahalline gönderilmeleri sırasında meydana gelen zorluklardan bahsedilmektedir. Özellikle Harput'un Haftahisar karyesinde kura ile belirlenen kişilerin askere alınıp birliklerine gönderilmelerinin mümkün olmadığını söyleyen Mustafa Sabri Paşa, eğer çoğunluğunun aşiret ve ekraddan oluştuğunu belirttiği bu köy ve havalisinin zorluk çıkarmaya devam etmeleri takdirinde üzerlerine asker sevkedileceğini belirtmektedir. Vali, yazısının sonunda ise şunu demektedir. *Bu bölgelerde kur'a-i şer'iyenin icrası şöyle dursun vergilerin tahsilinde bile güçlükler çıkmaktadır*³¹.

Nitekim Mustafa Sabri Paşa'nın dedikleri doğru çıkmış ve Haftahisar, Terkez ve Horlar karyeleriyle Canik nahiyesi ahaliilerinin kura'i şer'iyeye usûlüne ve vergilerin tahsiline itiraz ve başkaldırıları devam ettirmiştir. 13 Mart 1850 tarihli Harput Eyalet Meclisi mazbatasında bu bölge ahaliilerinin ekrad taifesinden olduğundan bahsedilerek bunların kat'ı târik (yol kesen) gürûhundan oldukları, işleri ve güçlerinin eşkıyalık yaparak yollardan geçenlerin mallarına zarar verip gaseb ettikleri, civar köylere de aynı şekilde yağma hareketlerinde buldukları belirtilmiştir. Bu nedenle bu topluluğun ıslahının lazım olduğunu gerekli gösteren bu delillere dayanarak üzerlerine asker sevk edilmesinin doğru olacağı tavsiye edilmiştir. Bu tavsiye doğrultusunda bu topluluk üzerine dört yüz kişilik bir kuvvet sevk edilerek bölge itaat altına alınmış ve asayiş sağlanmıştır. Bu insanları devlete karşı kıskırtanlar da tesbit edilip başka bir bölgeye sürgün edilmişlerdir. Olayların bastırılmasından sonra bu bölgeden askere alınması gereken on üç kişi silah altına alınmıştır³².

Yukarıda belirttiğimiz bölgenin dışında Akçadağ Kazası dahilinde kur'a-i şer'iyeye usûlünün uygulanması sırasında bazı hoşnutsuzluklar çıkmıştır. 1849 yılı başlarında ahali yeni vergilerin zaten kendilerine yeterince ağır geldiğini bunun dışında bir de asker veremeyeceklerini ifade edip asker vermeye rıza göstermemişlerdir. Bunun üzerine biraz önce belirttiğimiz olaylar gibi ol-

³¹ BA, A. MKT., Dosya 152, Sıra 13.

³² BA, *İrade Meclis-i Vala*, 4778.

masa da bölgeye bir miktar asker gönderilmiştir. Bu gönderilen askerlerin bir şey yapmasına gerek olmadan bazı devlet görevlilerinin araya girmesi ve halkı ikna etmesi neticesinde ahali bu itirazından vazgeçerek kur'a-i şer'îye usulünün icrasına rıza göstermiştir³³.

SONUÇ

Tanzimat'tan itibaren yenileşme çabaları artık batılı anlamda ele alınmaya çalışılmış, Devlet'in vergi sisteminden adalet anlayışına kadar, hemen hemen bütün kademelerinde köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Çalışmamızda ele aldığımız yenilikler içerisindeki, askeri ve malî yenilikler bakımından ise devlet idarecileri Tanzimat öncesine oranla daha iyi niyetli ve hakkaniyet ölçüsü içerisinde bir takım uygulamalara girişmişlerdir. Ancak bu yeni uygulamalar yürürlüğe konulacağı zaman icra makamında bulunan bazı idarecilerin beceriksizlikleri veya kötü niyetli olmalarından dolayı Tanzimat'ın getirdiği yenilikler halka tam anlamıyla gerçek yönüyle aksettirelememiştir.

Bu çalışmamızda incelediğimiz Harput Eyaleti'nde de Tanzimat'la birlikte getirilen yeni kanun ve uygulamalara görüldüğü gibi bir takım itirazlar ve tepkiler olmuştur. Ancak herkese eşitlik ilkesiyle yaklaşan Tanzimat esasları çerçevesinde misal olarak, gerek kur'a-i Şer'îye usulü gerekse tahrir-i temettu'at uygulaması gerçekten o dönem şartları gözününde bulundurulacak olursa oldukça demokratik sayılabilecek bir uygulama idi. Fakat daha önce de değindiğimiz gibi Tanzimat'tan önceki dönemde büyük maddi menfaatleri olan bir ayan ve eşraf topluluğu vardı. Tanzimat'la birlikte bu kişilerin çıkarlarının büyük ölçüde engellenmesi onları ahaliyi devlete karşı kıskırtmak yoluna sevk edebilmiştir. Bu bölgelerde meydana gelen olayların da böyle kıskırtmalar ve uygulamadaki beceriksizlikler neticesinde ortaya çıktığını tahmin ediyoruz.

³³ BA, A. MKT., Dosya 155 Sıra 56.

Çeviriler:

AKKOYUNLULAR VE TOPRAK REFORMLARI*

Yazan : VLADİMİR MİNORSKY

Çeviren : CÜNEYT KANAT

Ondördüncü yüzyılda ortaya çıkmış olan Türkmen Beylikleri'nden Karakoyunlular (780-874/1378-1469) ve Akkoyunlular (780-908/1378-1502) ile ilgili, dikkate değer ve önemli birçok mesele halen olduğu gibi durmaktadır. Safeviler (1502-1722) devrindeki İran milli birliğinin kökleri, bu hazırlık niteliğindeki dönemin derinliklerine kadar gider.

Elimizdeki belgeler Karakoyunluların iç politikası için hâlâ yetersizdir. Celâyirîliler'in yerine geçen Karakoyunlular, Moğol İlhanlıları¹ devrinde geliştirilmiş olan idari modelin mirasçıları olmalıydılar. Akkoyunlular Devrindeki yeni eğilimler dikkat çekicidir. Fazlaca İslâmi öğenin etkisi altında bulunan müesseselerin oldukça kökleşmiş olduğunu, Akkoyunluların hâkimiyetlerinin² son dönemine ait bir belgenin açıkça belirttiği doğrudur. Ancak biz, onların zamanında bazı mali ve idari reformları başlatmak için bir kaç girişimin yapıldığından da haberdarız. Görünüşe göre, idareciler İslâmi kanunlar kisesi altında, emekli maaşları, maaşlar ve benzeri ödemeler yerine toprak bağışlama sisteminden kaynaklanan merkezi otoritenin dağılmasını azaltmayı umdular. Böyle bağışların, şarta bağlı ve geçici olması düşünülüyordu, fakat çok fazla sayıdaki muafiyetin onlara verilmesi umar sahiplerini neredeyse bağımsız beyler ve hâkimler haline dönüştürdü.

1. Uzun Hasan ve Kanunu

Akkoyunlu hanedanını kuran Uzun Hasan döneminde, mali durum, orijinal metni kaybolan bazı kanunlarla düzene sokulmuştur. Biz bunu sadece,

* Minorsky'nin 1955 yılında; BSOAS'nin XVII. sayısının 228-241 sayfaları arasında; "The Aqqoyunlu and Land Reforms" ismiyle yayınlanan bu makalesi E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görevli Yrd.Doç.Dr. Cüneyt Kanat tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

¹ Özellikle Reşidüddin'in K. Jahn tarafından yayınlanan Tarih-i Gazani'sinin oldukça açıklayıcı malumatuna bakınız. (Ayrıca Arends tarafından yapılmış iyi bir Rusça tercümesi mevcuttur, 1946). Ayrıca bakınız; Minovi ve Minorsky, "Nasir al-din Tüsi on Finance", BSOAS, 1941, X, 3, 755-89. (Yükarıya bak, makale no. 5)

² Minorsky, "A Soyurghal of Qâsim Aq-qoyunlu (903-1498)", BSOS, 1939, IX, 4, 927-60.

İran'da tarihçilerin gerektiğinde Destur-ı Hasan Bey veya Kanun-ı Hasan Padişah'a atıfta bulunmalarından öğreniyoruz. Bu kanunlar en azından Safevi Şahı Tahmasp³ devrine kadar hâlâ uygulanmaktaydı. Çok şükür Uzun Hasan Kanunları'nın tafsilatlı örnekleri, Türk arşivleri sayesinde günümüze dek gelmiştir. Onlar Diyarbakır, Mardin, Ergani, Urfa, Erzincan, Harput, Birecik, Çermik ve Uzun Hasan idaresinin esas bölümünün şekillendiği en baidaki yer olan Arapgir Bölgelerine aittirler⁴.

Uzun Hasan'ın çok uzun olmayan hâkimiyeti süresince (871-83/1466-78), O'nun Diyarbakır'dan İran'a kadar uzanan yeni imparatorluk sınırlarında düzenli bir tahririn uygulanıp uygulanmadığı şüphelidir. W. Hinz'in tartışılan hükmü (age., s. 179); Uzun Hasan Kanunu'nun daha çok eski zamanlardan miras alınmış olan çeşitli yerel uygulamaları tespit ve teyid etmesidir. Bu nedenle, o mali bir sistem değildi, fakat yerel örfi kanunun pratik bir sicil defteridir.

Şerefnâme'ye göre; Uzun Hasan'ın Kanunları İran, Irak ve Azerbaycan'da tatbik edildi, fakat Uzun Hasan'ın kendisinden sonraki halefleri zamanında bile uygulanırken mâli durumun tamamen karışık olduğu dönemler vardı.

Tarih el-Gıyâsî'de⁵, kanunnamenin anlamı biraz farklı bir şekilde izah edilir, fakat yazar idari ıslahatlar ile ilgili bazı ilginç ipuçları da verir. Uzun Hasan, hâkim olduğu her yerde tamga⁶ vergisini tamamıyla yürürlükten kaldırmayı dileyen adil ve iyiliksever biriydi. Bununla birlikte Uzun Hasan'ın Emirler'i bu plan konusunda onunla mutabık değillerdi, bu vergiyi 20 dir-

³ Lub el-Tevârih, Br. Mus. Or., 140, F 63 v: "şimdiye kadar (Şah Tahmasp'ın zamanı) onun mali düzenlemeyle (istifa-yı mal) tüzükleri ve hükümete ait umarların (hukuk-ı divanı?) toplanması bir kanun olmuştur." Bakınız: Şerefname, II, 120, Tezkiretü'l-Mulûk, F. 10 r. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1476", BSOS, 1939, X, 3, 142'de zikredilmektedir.

⁴ Profesör Ömer Lütfi Barkan tarafından Tarih Vesikaları'nda, (1941, I, 2, 91-106; 3, 184-97) yayınlanmış ve ZDMG'de W. Hinz tarafından özetlenmiştir. (1950, Bd. 100, Heft 1, 177-201).

⁵ Hâlâ yayınlanmadı. Yazar Abdullah b. Fadlullah el-Bağdâdî el-Gıyâsî 891/1482 de hâlâ hayattaydı. Uzun Hasan'ın reformları hakkındaki pasaj "Abbâs el Azzâvî'nin Tarih el Irak'ında" bulunmaktadır, III (1357/1939), 254. Yazar hakkında, age., II, 110. Bak. B. Lewis, BSOAS'te, XVI, 3, s. 599.

⁶ İslâmi olmayan vergi, esas olarak oktruva ve daha sonra bir tür sermaye vergisi, bakınız: "Nasir al-din Tüsi on Finance", § 9 (b); Moğol hâkimiyeti altında tamga vergisi sermayenin 1:240'ına vardı. Krş. Barthold, "Inscription der Manuce Moschee", Almanca tercümesi Hinz tarafından, ZDMG, 1951, Bd. 101, s. 263'te yapıldı.

hemde bir dirhem olarak kararlaştırdı (yani indirdi), böylece daha önceki sultanların zorla topladıkları vergi miktarını epeyce azaltmış oldu⁷. Meyhaneleri ve fuhuşu, kumarı ve bunlara ait eşyaları hüküm sürdüğü toprakların her tarafında kaldırdı. Ayrıca toplanılmaya alışılmış olan Harac vergisinin (harac el-mâl?) miktarını tesbit (ıtlaka) etti. Halk arasında ortaya çıkan şikâyet ve anlaşmazlıklarla ilgili bir Kanunname hazırlattı. Suçlulara uygulanan cezaların, para ve sert cezalar (bil-ta'zir) olmasında ısrar etti. Kanunname'yi uygulanmak üzere topraklarının her tarafına yolladı. Adaletin herhangi bir prensibinin yerine getirilmesini asla ihmal etmedi. İyi yetişmiş insanları ve alimleri severdi, fethettiği ülkelerin halkına da adalet ve hoşgörüyle muamele ederdi.

Kanunname'nin, diğer tarihçilerin bu terime verdiği anlamdan farklı biçimde, ceza yasası olarak yorumlanması ayrıca bir araştırmayı gerektirir.

2. Sultan Yakub ve Kadı İsa'nın Reformu

Uzun Hasan'ın oğlu ve halefi olan Sultan Yakub'un devrinden (883-96/1478-90) kroniklerde genellikle sakin ve başarılı olarak söz edilir, ancak onun özel tarihçisine şükürler olsun ki, resmi kurumların perde arkasında vuku bulan sosyal ve politik mücadeleleri öğrenebiliyoruz. Fadlullah b. Ruzbihan'ın Tarih-i Emîni daha henüz düzenli olarak kullanılmamıştır⁸. Yazarı⁹ kabiliyetli ve alim biri ve meşhur Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavi'nin (Ö.902/1497) öğrencisi idi. O bir sünni olarak İran Şeyhlerine aile bağları ile yakınlığı olup tamamıyla Safevilerin karşındaydı ve ömrünü Orta Asya'da sürgün olarak tamamladı.

⁷ Açık bir şekilde oran 1:20 olarak belirlenir. Bu azaltılmış oranda bile Moğol zamanındaki oranın 12 katı olurdu. Metin Azzavi'de verildiği gibi açık değildir;

اراد ان يبطل التمتع من اصلها في جميع بلاد قلم يواقفه امراؤه فجمعها درهما من كل عشرين درهما على

النصف واكل مما (كان) ياخذ السلاطين قبله

⁸ Hem Paris yazmasını (Bibl. Nat., ancien fonds persan, No. 101) hemde İstanbul yazmasını (Fatih 4431) kullandım. Bunların fotoğraflarını Profesör Hinz bana ödünç verdi. Birgün meyvelerinin görülebileceğini ümidettiğim bu dikkate değer çalışmanın içeriğinin ayrıntılı bir analizini hazırladım. [Benim bu çevirime de bakınız: Persia in A.D. 1478-90, Fadlullah b. Ruzbihan Huruci'nin Tarih-i Âlam ârâ-yi Emîni'sinin kısaltılmış bir çevirisi, Royal Asiatic Society Monographs, vol. XXVI, 1957, eser bu dikkate değer çalışmanın kendisine has vasfını göstermektedir.]

⁹ Storey, Persian Literature, I, 300.

Fadlullah'ın anlattığı en önemli hadise Şuhurullah Vezir'in oğlu Save'li başkadı Şâfied-din İsa'ya aittir. O Sultan Yakub'un özel öğretmeni idi ve Yakub'un vesayeti üzerinde çok büyük bir nüfuza sahipti. Hvandmir, onun dindarlığı ve meziyetleri ile ilgili övgülerle doludur. Hvandmir, Sultan Yakub'un başkadı İsa'ya büyük hükümdarlık mührüne mukabil, tasdik (tevki) yetkisi verdiğini ve vesikalının bu tasdik olmaksızın geçerli olmadığını söyler. Hvandmir, Kadı Ziyaeddin Nurullah'ın ağzından, Sultan Yakub'un Mısır ve Osmanlı elçilerine yapılan kabul töreninde, nasıl altın işlemeli bir kaftan (Diba-yi-zer duz) ile ortaya çıktığını anlatır. Kadı İsa böyle bir giysinin erkek için şeriate aykırı olduğunu bildirir ve yardımcısı Emir Siraceddin'e hükümdarın omuzlarından Diba'yı almasını ve tabii renklerden olan sade bir kaftan (feraje-yi abaft-i hud-reng) giydirmesini söyler. Sultan da bu müdahaleye ses çıkarmadan boyun eğer. Hvandmir aynı şekilde, reayanın kalbine şefkat ve ihtimam tohumları saçan ve devletin mali işlerinden sorumlu olan, Şeyh İsa'nın kızkardeşinin oğlu Şeyh Necmeddin Mesut'un davranışlarını da övmektedir. Fadlullah ibn Ruzbihan'ın son derece nadir ve çok ayrıntılı olarak sunulan tartışmalarının, muhalefetle ileri sürüldüğü heyecanlı açıklamaları ve haberleri oldukça farklıdır¹⁰. Böyle belgeler İran ve Müslüman literatüründe çok nadiren bulunur. Fadlullah, Kadı İsa'nın faziletlerinin içten olmadığını teyid eder ve onun Ramazan 893/Ağustos 1488'de şarap içenlerin "ki onların hayat damarı" müstehak oldukları işkencelerle darmadağın edilmeleri gerektiğini ve muhtesipler vasıtasıyla onlara sert cezaların uygulanmasını emrettiğini söyler (v. 154 b), sonra Kadı'nın Sultan Yakub'u devletin organizasyonu ile ilgili düşüncelerinde nasıl etkilemeye çalıştığını açıklar.

Cengiz Han zamanından beri toprak idaresi (umûr-i mülkî) karışıklık içindeydi ve İslâmî kanunlar Cengiz Han yasası ile içiçe bir hale gelmişti, Kadı İsa'nın dileği ise şeriatın emirlerini uygulamak idi.

Yazar, Fadlullah b. Ruzbihan'ın Kadı'dan bağışlar aldığını itiraf eder, fakat bu arada gerçeği söylemek için istekli olduğunu da belirtir. Daha sonra Kadı'nın pek çok vaktini şiir yazarak geçirdiğini, asaletten yoksun değersiz kişileri yüksek makamlara getirdiğini, bilgili bir şeyh gibi görünmek için rol yaptığını ve bu kibrin onu kötü yola sevk ettiğini ima ederek suçlamalarını hazırlar. Safer 894/Ocak 1489'da Kadı İsa'nın durumu zaten güçlü ve fevka-

¹⁰ Orijinal nüsha Paris yazmasında v. 159a-170a ve 179b-194a da, Fatih yazmasında ise; v. 177a-191b ve 199a-212b. de bulunmaktadır.

lade olmuştu, aynı zamanda hemen hemen saltanatın gücünü de kullanmaktaydı. Toprak ve mali işleri idare etmesi kabul edilen diğer kişi, hükümdarın emir-i divan olarak atadığı Şeyh Necmeddin Mesut Pervaneci idi¹¹.

Kadı'nın amacı, yıllık gelirin (ebvab el-mal) en önemli ve başlıca bölümünü teşkil eden, muhtelif tamga¹² vergilerinden dengeli olarak elde edilecek olan devlet gelirinin tutarını yasal yollarla¹³ toplamak için, İran ve Acem Irak'ının yüksek memurları ile bütün eşrafın üstünde bir yer edinmek idi. Daha sonra İslâmi olmayan bu zoraki vergilerin¹⁴ yürürlükten kaldırılması için hükümdardan emir alınacaktı. Bir gece Kadı, vezir ve divanın müşrifli¹⁵ olan Şeyh Şerafeddin Mahmut Deylemi'yi davet etti ve ona hükümdarın, şeriat hükümleri (nişan) üzerinde saltanat mührü ile yapılan tahrifatı (khadsha) düzeltmeyi dilediğini bildirdi. Kadı, haracı düzeltme görevini kendisi yüklendi, fakat Deylemi mâli hususların düzene koyulması (zapt'ı cihed'i mâli) ve kamu yararına (hukuk-ı mâl-el-mesâlih)¹⁶ köylüden toplanacak borçlar için yapılacak olan yolculukta ve adli eşitlik (adl-u savîyat) ile mahkeme kurallarının uygulanmasında kendisine yardımcı olmasını talep etti. Muzaffer ordunun herhangi bir zarara uğramaması için haracın düzenli olarak toplanması gerekiyordu¹⁷.

¹¹ Pervaneci, pervanelerle ilgili olan memur idi, kelime karşılığı "uçan yapraklar"dır, yani açık bir şekilde; en yüksek seviyede olmayan atamaların düzenlenmesi ve haberleşmedir. Bu Necm'e ait özel bir rütbe olabilir.

¹² Oktruva; beledi vergiler. Bak Barthold, Nadpis na mecheti Manuche, 1911, s. 34 (Hinz tarafından ZDMG, 1951, Bd. 101. de tercümesi yapılmıştır). Özellikle Nasreddin Tûsi'nin kitabına bak § 9 (b), ki bu kitapta tamga bir tür sermaye vergisi anlamında kullanılır. (1: 240 oranında), [Yukarıya bak, makale no. 5].

¹³ Ebvab-i kifayet. Nasreddin Tûsi'nin maliye hakkındaki kitabında, bu terim işlenmemiş toprakları tarıma açmaktan, madenlerden, balıkçılıktan, satın alınmış topraklardan, vs. elde edilen gelir olarak açıklanır. Oysa ben bu terimi "kanuni emek ve tâkibat" olarak çevirdim, fakat terim genel bir kullanıma da sahip olabilir.

¹⁴ Fadlullah'ın metni teknik terimlerle doludur ve bu terimler hâlâ ancak yaklaşık olarak yorumlanabilmektedir. Bu arada Etimoloji'nin az bir yardımı olmaktadır ve muhasebecilik hakkındaki talimnamelerdeki ifade tarzı çeşitli yorumlara imkân vermektedir.

¹⁵ Belki maliye ile ilgili vezir, fakat bundan ziyade adalet ve eşitlik kurallarını uygulayan mahkemenin idarecisi ya da müfettişi. Her bir bölüm bir vezire ve müşrife sahipti.

¹⁶ Mesâlih: "kamu yararına, ülke ihtiyaçları"; krş. Sa'di, Gülistan, I, bölüm, 32. mesâlih-i memâlik "ülke işleri", krş. Nasreddin Tusi, § 11(d) ve krş.III.

¹⁷ Mesâlih-i Pâdişâhî'ye "ülke menfaatleri"ne ait olan ordu üzerindeki masraflar, Bak. Nasired-din'in eseri; § 19.

Deylemi, Kadı'nın kendisine başkasının kabahatini yüklemek istediğini hissetmesine rağmen, ona itaat etmemek elinde değildi. Daha sonra Kadı Hükümdar'ın, onun hizmetine gereksinim duyduğunu iddia etti ve kardeşi İmameddin Şeyh Ali'yi onun yerine vekil olarak tayin etti. Irak-ı Acem ve İran'da herhangi bir memuru kendi takdir hakkıyla işten çıkarma yetkisini gösteren ferman Şeyh Ali için geçerliydi. Uygun bir vekalet de yine Şerafeddin Deylemi'ye verilmişti. 4 Rabi' 894/5 Şubat 1489'da iki görevli değişiklikleri ortadan kaldırmak amacıyla yolculuklarına başladılar.

Onlar ordu-pazar¹⁸dan, İran ve Irak'ın her tarafında ilan edilmek üzere, haşvî ve harcî sınıfları suyurgallarının¹⁹ yürürlükten kaldırıldığını ve divan mutemetleri bölgeyi tedkik edip (harz-u masâhat) toprağa değer biçinceye dek herhangi bir paranın toplanmaması gerektiğini bildirmek üzere buka-vulları²⁰ gönderdiler.

O zamana kadar köşesinde sessizce oturmuş olan müellif, Hoca Şeyh Ali'yi görmeye gitti ve ona Şeriat'ın uygulanmasının²¹ ulema ve bilim adamları gibi insanların desteklenmesine bağlı olduğunu (maaguf-bi) açıkladı. Görevlilerin attığı ilk adımın zorbalık ve işkence olduğunu görmekten üzüntü duymuştu. Muafiyetlerin (musellemîyât)²² hem haşvî hem harcî olarak güvenilir olmadığı (na-musellem) ortaya çıktı. Eğer sen bir düşman üzerine saldırıyı amaçlıyorsan, kendi ordunu nasıl karışıklık içersine itebilirsin? Suyurgalların ilga edilmesi tamamiyle yanlıştı. Fadlullah, gelecek taksitten önce, vadesi gelmiş olan borçlarını ödemeyi diledikleri için suyurgallarından borç para arayan birçok Şirazlı büyük ulema tanıdığını söyledi.

¹⁸ Bu bir coğrafi bölge değil, Devlet'in ordugahına bağlı olan tacirlerin ve zanaatkârların yerleşim yeridir.

¹⁹ Tımar sahiplerine devlet tarafından tahsis edilen toprakların kullanım imtiyazına suyurgal denir. Harcî sınıfı, bazı hizmetleri icra eden bir emirin yada bir mevki sahibinin masraflarını ödemek için dağıtılan bağış olabilir. Haşvî sınıfı ise; sadece yardım olarak dağıtılan bağışlar olabilir. Bununla birlikte olaya sadece muhasebe işleri açısından bakılacak olursa, Hinz; (Die Welt des Orients, 1949, s. 315) "bariz" ve "haşv" terimlerinin zikredildikleri sıra ile "mit Errechnung des Endzahlenproducts" anlamında olduğunu söyleyerek karşı çıkar. Bu yorumun bizim içinde bulunduğumuz durumda uygulanıp uygulanmayacağı konusunda tereddütüyüm.

²⁰ Esasen hükümdarlık masasında bulunan memurlar, fakat aslında yasama memurlarının işlerine sahip olan memurlardır. Bu durum, memuriyet ve unvanların maksadının nasıl değiştirildiğinin bir örneğidir. [Moğolcada bu terim "böke'ül olmalıdır.]

²¹ "Raf", burada kesinlikle "yükselme" anlamında "basurma-sındırma" değil.

²² Görüşünüşe göre, bu terim "muafiyetler, dokunulmazlıklar" anlamına gelir.

Şeyh Ali sinirlendi ve müellifin İran'da arkadaşları ve akrabaları olduğu için müdahalede bulunduğunu hatırlattı²³. Daha sonra ona, bu şahısların isimlerinin bir listesini yapmasına ve şayet bu kanunun uygulanması halinde bu kişiler zor duruma düşerler ise o takdirde uygulamadan muaf tutulmalarına müsaade etti. Müellif, önemli olan şey prensipler idi karşılığını verdi, fakat bu arada kendi kaynaklarına ek olarak suyurgallara gerek duyan ve gözetimi altında binlerce yoksul ve muhtaç insanı bulunduran, Şeyh Ali'nin akrabası Hoca Nizameddin Ahmed Saidi'nin²⁴ ismini zikretti. Şeyh Ali ona, görevinin yalnızca durumu bildirmek olduğunu söyledi, fakat müelliften, sonraki duyduğu şey, yeni ödemelerin (kifayet) ne zaman oldu bittiye getirildiği oldu. Müellif bukavulların her bölgede (bölük) nasıl emirler aldığını, herkesin "molla gibi gözüktüğünü" veya kadı ismini kullanıp teftişe birlikte gittiklerini ve hayvanlar ile toprak hususunda da her kalemde abartma yapıldığını anlatmaya devam eder. Tarımda kullanılan sığır, hatta keçi, koyun bile onların kayıt işlemlerinden kaçamıyordu²⁵.

İran'ın fakir insanları ulema ve imamlara başvurular ve Celâl el-İslâm Ebu Abdullah Muhammed el-Sâdıgî Devânî²⁶, Muctehid Ebu Yezid el-Devânî ve Mevlana Muhammed el-Muhyevî, Kadı İsa'ya mektuplar yazdılar, ancak mektuplar sertliği ve hoşgörüsüzlüğü değiştirmede.

Görevliler Hemedan'dan, Kum'dan ve Rey'den insanların toplandığı Kazvin'de durdular. Daha sonra Isfahan'a gittiler. Her türlü hileyi (managizva-shanagis) kullanarak, sultanların dini duygularla yapılmış vakıflarını (evkâf-ı ebvâb el-bir-i sultâniye) teftiş etmek için ilerlediler ve bu bahaneyle, üzerinde herhangi bir şüphe olmayan (emlâk-ı hâlis-i pâk) mal mülk sahiplerinin (mallâk) emlaklarına bile korkmadan el koydular. Çirkin suratlarındaki nursuz görüntüleriyle bazı sapkın (heterodox) kadıların fetvaları üzerine, Ardistan kazasında satın alınan şeyler (meta), hükümdarlığın hayri vakıfları (vakıf-ı ebvâb el-bir-i sultâniye) olarak ilan edilmişti. Halbuki Ardistan'ın yarısına sahip (mâlik) olanların sayısı 10000'in üzerine çıkmıştı. Sultan Olcaytu

²³ Hâff ve Bakilî hakkında daha aşağıdaki referanslara bak.

²⁴ Isfahanlı ünlü soylu bir ailedir.

²⁵ Sonuç olarak sığır ve koyun sürüleri kayda geçirildi. İslâmî olmayan "kopçur" daha genel bir anlam elde etmeden önce esas olarak sürüler üzerindeki bir vergi idi. Bak Şeyh'in terminolojisi "Nasîreddin", ch. III, § (e).

²⁶ Celâleddin Muhammed b. As'ad Devânî, Ahlak-ı Celâlî'nin (830-908/1427-1502) yazarı. Bak. Minorsky; "Civil and Military Review", BSOS, X, Y, 1939, 144.

zamanındaki böylesine büyük bir topluluk, nasıl hiç kimsenin haberi olmadan bu toprakların tamamını satın alıp onları küçük hisselerle (hurda-rızı-yi hisas)²⁷ bölmekte ittifak (icma ve ittifak) etmişti? Ardistanlılar itirazda bulundular. Fakat Kadı İsa tarafından kovuldular. Hazreti Allâmî diye adlandırılan Şeyh Ebu İshak Muhammed b. Abdullah Tebrizi (Nîrîzî?), Şeyh Ali'ye yazdığı mektupta; ahlaksız (Fasik) Şeyh'in fetvalarının hatalı delillerden (burhan-ı farik?) teşkil edildiğini söylüyordu; niçin onun sağduyusu (nuvâp) Ardistanlı insanların açık seçik olan (beyyine) tanıklılığına kulak vermiyordu. Fakat Şeyh Ali, cevabında onun maksada uygun beyanının (beyyine-yi dâhile?) olmadığını dikkat ettiğini söyledi ve Yezd yoluyla Şiraz'a gitti.

Şeyh Ali burada, İsfahan'da yaptığı kötülüklerden daha fazlasını yaptı. İran valisi Emir Muzaffereddin Mansur Purnak²⁸, ahlaksız bir adamdı ve bazı kişisel çıkarlar yüzünden (agrâd) Şeyh Ali'nin yaptıklarına karşı çıkmadı. Suyurgalların yürürlükten kaldırılmasını müteakip, hayır kurumlarının çoğu (ebvâb el-hayr) ve zaviyeler (hânikâh) kapanmak durumunda kaldı. Fakat Sultanın²⁹ korkunç ölümü ile (vâkıa-yı hâile?) aniden intikam günü geldi. Vali³⁰, Şeyh Ali'yi zincire (band) vurdu ve evi ile kendisine ait olan herşey yağmalandı. Şeyh Ali, bir lokma ekmek bile yemeye fırsat bulamadan, sonunda Tebriz'de el ve ayaklarını kaybettiği işkenceye (şkence) tabi tutulup rezilce idam edildi (ta'lik-u tafdih). Kadı İsa'ya gelince, o Karabağ'da vahşi Sufi Halil'in eline düştü ve kader ona cezaların içinden (meydân-ı ceza) kendisine layık olanını verdi. Bu gibi hareketlerin bu şekilde cezalandırılması insanlara ikaz için gerekli idi.

Müellif, daha ilerideki hadiseleri önceden anlattıktan sonra, Sultan Yakub'un zayıflama işaretlerinin ortaya çıktığı hadiseler ile ilgili noktalara geri döner. Adaletin temel kavramlarındaki cihan-perver Kadı İsa'ya hüküm-

²⁷ Anlam açık bir şekilde; "kendi toprağını satın alan küçük toprak sahipleri eğer Olcaytu'nun vakfi gerçekten var olsaydı öyle yapamazlardı", şeklindedir.

²⁸ Onun hakkında aşağıya bak.

²⁹ Sultan Yakub 14 Eylül 1490 da vefat etti. Fadlullah'ın onun hastalığının gidişatı hakkındaki ayrıntılı açıklamasına rağmen, Sultan Yakub'un öldüğü sıradaki durumu pek açık değildir, bak Lari, Mir'at al-adwâr, Br. Mus. Add. 7650, vrk. 229b, the Italian Merchant, Hakluyt Society, 1873, s. 183-h, ve the Georgian Chronicle, tercüme eden Brosset, II, 329, ona göre Sultan zehirlenmiştir.

³⁰ Yazar anlatacaklarını Save kadılarının (Kudat-i savacıye) hikayesi ile süsleyeceğine söz verir (Fatih yazması, vrk. 19a, ve vrk. 191a onun eserinin asla yazılmamış olan ikinci kısmına aittir.)

darın gösterdiği yardımdaki değişikliklerle bu aksilikleri birleştirmeye çalışır. Devletin yapısı çok güçlüydü ancak ondan daha güçlü olan rüzgar "İrem Bahçesi"ni darmadağın etti. Yaradılış icabı hükümdar cömert idi. Fakat doğruluk kıyafeti kötülük astarını kaplamıştı ve öldürücü zehir, şarap kadehine karıştırıldı³¹.

Müellif Kadı İsa'nın politikası karşısındaki kişisel müdahalesini ayrıntılı olarak tarif eder. Kadı İsa bir gün Sehend Dağı ordugahında (Tebriz'in güneyi)³² vezirlerden birinin İran'daki insanlara zulmeden görevlileri övdüğü sırada, onu ziyaret etti. O, borçların küçük bölümlerinden (muhtasar-ı mutavalât?) ve mevcut eşyaların "takabbulâtından"³³ elde edilen hazinedeki tutara 4000 tuman'lık bir değer biçti. Bu meblağ Yüce Divan'dan³⁴ çıkarılan tasarının sahiplerine ödendi. Kadı, binlerce işkenceyle gaspedilmiş olan her bozuk dinardan böyle bir meblağın yeniden elde edilmesine tatlı tatlı gülmüşüyordu. Hazine yıllık gelir ile zenginleşse bile devletin kurumları mahvoldu ve Fadlullah yine her zamanki gibi "Gayret Önce Allah İçindir"³⁵ sözünü söyledi. Ruzbihan Bâkî'nin³⁶ evinin maişetinin durdurulması ve Ebu Abdullah Hefaf'ın (aileye ödenmesi gereken) aylığının kesilmesinin neticesi pek hayırlı olmayacaktı. Kadı sınırlendi ve geceleyin müellifi çok şiddetli olacak gibi görünen özel bir görüşme (halvet) için çağırtdı. Kadı, kardeşinin zulmedilenlerin eteğinden, zalimlerin ellerini kesmek için çabaladığını söylediği zaman Fadlullah ona; kertenkelenin yuvasından yılanı çıkartan, fakat sonra yuvayı kendisi işgal eden maymunun hikâyesini anlattı. Öyle ise Kadı'nın kardeşi de tecavüz tohumlarını mazlumların arasına saçıyor ve zulmedilenlerden malları geri alıyordu. Hoca Ali, Şerra ve Ferehan³⁷da mevcut

³¹ Yukarıya bak, s. 5, dipnot 29.

³² Fatih yazması vrk. 195a: saray erkanının ikametgahu 895/1490' da Sehend'de idi.

³³ Mâ-hadar-ı ebvâb-ı takabbulât. Bak Tahrirât el-mulûk, s. 176, burada "takabbulât" için hükümetten onaylanmış bazı anlaşmalar göstermekteyim. A.K.S. Lambton, Landlord and Peasant, 1953. 441: "takabbul (?) bir vergi mükellefi, (Ak-koyunlu) gelir memuru tarafından tesbit edilen miktarı kabul ettiğinde, zorla alınan bir çeşit vergi" Bu açıklamanın dayandırıldığı metin belirtilmemiştir.

³⁴ Bu hükümetin amacını belirtir; getiri toplamak ve bundan hak talep edenlerin hakkını bağış olarak ve bölgelere tayin yoluyla vermek yerine maaş ve ücret olarak ödemek.

³⁵ Metinde iki defa olarak; "t.mr vech'fillah" yerine "Tama'un fi vechi'llah".

³⁶ Bunlardan, önce bahsedileni 371/982 de öldü, ikincisi ise 606/1209 da öldü, bak. Sadd el-izâr, yay; M. Kazvîni; s. 38-46 ve 243-7.

³⁷ Irak-ı Acem'in orta bölgesinde eğer metinde bir yanlışlık yoksa, öküz sayısı çarpıcı değil. 1620 yılları civarında Erdebil tekkesinin mütevellisi ortakçılara ödünç vermek üzere 650 çift öküzü sahipti, bak; Silsilat el-Neseb, s. 113-4.

malın sayımının yapıldığı yirmi gün boyunca, sürülebilmesi için yüz çift öküzün gerektiği bir alanı ele geçirdi. İkinci tatsız hikâye; amacı bahçede karga gibi debelenmek olan eşek, üçüncüsü halife ve devleti yıkan bir münzevi hakkında idi. Hiç şüphe yok ki Kadı'nın önünde Şehzade gibi görünme numarası tamamen hayali idi. Fadlullah oldukça parlak ve alaylı olan taklitlerini asla bu taklit edilen şahıslara takdim etmeye cesaret edemedi³⁸. Bu noktada bizi ilgilendiren tek şey iki grubun gerçek maksatlarının yansıtıldığı tartışmalardır.

Kadı, komisyonun itirazının meşru olduğunu, askerlerin düzenli olarak ödeme yaptıklarını ve toplumun gelişme gösterdiğini tekrarlamaya devam etti. Devlet'in idaresini iyi halde tutmak için (havza-yı mülk) gerekli olan şey, ahalden sunulanı (sila?) toplamak ve onları askere göndermektir (vasle), aksi takdirde devletin rakipleri aç gözlü olabilirler ve ordunun askerlerini tüketip hükümdarlıkta gedikler açabilirler. Bunun için Fadlullah askerlerin çoğunun yiğitlik yolunu terk edip, çiftçilik yolunu benimsediklerini ve Irak-ı Acem'deki mülk sahiplerinin (erbâb) çoğununda güçlü Türkler (Turkan-i Buzurk-çomak)³⁹ olduğu cevabını verdi. Eğer Irak'a gitmiş olan görevliler (Erbâb-ı kifâyet) onların tecavüz ve ileri gitmelerini araştırarak olurlarsa, nefretlerini ve kızgınlıklarını uyandırıp, hiç borç toplayamayabilirlerdi⁴⁰. İhtilâflı olanların toplanmasında (Emr...der tefâvut) ahalinin tamamının tavrı beklenenin aksine (ma'kûs) olacaktı ve tecavüzler (teşerrufât) vergiyi (istifa) altüst edecekti. Büyük ulemanın ve zaviye (hevânîg) liderlerinin geçimini teşkil eden cüz'i miktarda dinar ancak toplanabilirdi. Fakat bunun neticesi; "mühürlü" ve "devletin mülkiyetine geçirilmiş" (mutehavel el-memâlik) "özel mülklerin" (incu) yöneticileri arasında kavga (kargaşa) çıkmasına sebep olurdu⁴¹.

Sonra devlet yardımından (iane) ümidini kesmiş olan yoksul insanlar (daifân), Allah'ın kendilerine yardım etmesi (ihata) için dua edecekler ve

³⁸ Münzevi kimsenin hikâyesinde, ikinci bahsedilen kişi, Kadı İsa gibi şiir sanatı için aynı zayıflığa sahipti ve kendisini bir Mutenebbi ve bir Ebu-Nuvas olarak hayal ediyordu.

³⁹ "Büyük sopalara ile". Tartışma (bırak uyuyan köpekler yatsın) aldatıcıdır, fakat Irak-ı Acem'de vuku bulan duruma ima çok ilginçtir.

⁴⁰ Vucûh-ı tefâvut, açık bir şekilde eski ödenecek miktar ve mülkün artırılmış değeri arasındaki fark.

⁴¹ Ülke (memâlik) yönetimi bir malikaneye ait bölgeler (hassa-ıncu) arasındaki mücadele hakkında bak; Tahrirât el-mulûk, s. 24. "Mühürler" mühür sahipleri tarafından toplanan tescil ücretleriydi. age.; § 98.

lanet ile beddualar da devletin sonunu getirebilecekti. Orđunun dűzeni bozulmuř, insanlar da periřan bir durumda bulunuyordu, hazinede gizlenmiř olan az sayıdaki dinar da (der hazine ve define) dűřmanların askerlerini ve felaket ordularını savuřturamayacaktı. Yine bařvezirin nasihatlarına teřekkűrler olsun ki, İbn el-Elkami'nin (1258) entrikaları ile halife Musta'sım'ın içmek zorunda kaldıđı zehir gibi, hűkűmdarlık makamı da acı elma zehirini tadabilirdi.

Bűylece dűrdűncű kısa takdim edilir. Vezir İbn el-Elkami řii idi ve hali-feliđi⁴² yok etmeyi diliyordu. Harezmi řah (Alaeddin) evvelce Bađdat'a karřı yűrűdűđű zaman, Nasıreddin onun ordusunu Esedábád'da hezimete uđ-rattı⁴³. Fakat el-Elkami hazinedeki gelirin tamamına elkoydu. Ordu komutan-ları bezmiř ve geriye asker kalmamıřtı. Daha sonra vezir, Hűlagu'yu davet etti ve halife Musta'sım açlıktan ızdırıp çekerken ona yalnızca altın gűnderdi⁴⁴.

Műellif bu gűrűntűnűn Kadı İsa'yı susturduđunu iddia eder. Daha sonra evine geldiđinde, rűyasında yakında gerçekleřecek olan bir felaket gűrűr ve ertesini gűn arkadařlarından (cemaat) ayrılarak Sehend Dađı'ndan Tebriz'e dűner ve Ramazan⁴⁵ ayını orada fakihler ile sohbet ederek ve Kuran-ı Kerim okuyarak geçirir.

Fadlullah'ın reformlara karřı olan kızgınlıđı, devletin bađıřlarına gűven-en dini liderlerin hisselerinin ne kadarının, diđer suyurgal sahipleri olan askeri beylerinkiyle birleřtirildiđini gűsterir. O, Kadı İsa'nın⁴⁶ gűzűnű, gűlű Tűrk beylerinin engeli ve yoksul insanların laneti gibi iki gűrűřle korkutmayı amaçladı. Kısa bir sűre sonra Kadı İsa'nın kűtű sonunun gűsterdiđi gibi, Tűrk beylerinin tehdidi konusunda haklı olduđunu ispatladı. Esas maksatlar, Kadı İsa'nın temel projelerini ۆrtmeye çalıřtıđı İřlami motiflerle sűslűydű.

Diđer tarihçiler Kadı İsa'nın reform planından bahsetmiyorlar. Habib űs-Siyer (IV/3, 331), suyurgalların kesinlikle Sultan Yakub devrinde Kadılara,

⁴² Bu biraz Kadı İsa'ya dűřmanca bir ima mı?

⁴³ 614/1217 de. Metnin içinde "Harezmişah" Moğol komutanı "Curmagun" (vrk. 211 b) olarak yanlış yazılmıştır.

⁴⁴ Bak. Cuveyni'de Nasıreddin Tűsi, III, 290.

⁴⁵ 895 te Ramazan 19 Temmuz 1490 tarihinde başladı.

⁴⁶ Kadı İsa'nın ۆlűműnden sonra onu olduđca gayri resmi bir řekilde "eski kadı" (Kadı-ı Mazi) diye adlandırıyor.

Seyyidlere ve Ulema'ya⁴⁷ dağıtıldığını söyler, Mir Yahya'ya (vrk. 64a) göre ise Sultan Yakub, babası Uzun Hasan tarafından verilmiş olan suyurgalları ve atamaları teyid etmiştir⁴⁸. Fadlullah'ın metni ise; reform düşüncesinin yalnızca Sultan Yakub'un saltanatının iyice sonlarına doğru Kadı İsa tarafından tasarlandığını ileri sürer.

Sultan Yakub'un aniden ölümü durumu alt üst etti. Hvandmir'e (IV/3, 332) göre; reşit olmayan Sultan Baysungur'un yerine bakan yeni hükümdar Sûfi Halil, bir süre Kadı İsa'ya karşı gücenik kaldı ve ona şahadet şerbetini içirdi. Şeyh Necmeddin hayatını⁴⁹ kurtarıp kaçtı fakat kısa bir süre sonra Baysungur'un yeğeni Rüstem tarafından kovulmasını müteakip, Baysungur'a Şirvan'da refakat ettiği sırada zehirlendi. Kadı'nın dayısı olan Hoca Abdülmelik Saveci, Kadı'yla birlikte Lari'de (varak 229b), idam edilen Kadı'nın yardımcılarında bahsetmektedir. Gaffari'ye göre (vrk. 193b) hadiseseler hızlı bir şekilde birbirini takip etti: Yakub, II Safer 896/24 Aralık 1490 Perşembe günü öldü; Kadı İsa Rabi I/19 Şubat 1491'de bukağıya vuruldu ve dört gün sonra ordu-pazarda idam edildi.

Fadlullah'ın kişisel haberlerinden seçilebilen olayların böyle tanımlanması ve son söylenenlerin zerre kadar dikkate değer hususiyetler olmaması, İslâmi bilgilerle dolu olan alim müellifin tamamıyla pratik tutumlarıdır. Onun İran'daki akrabaları ve alim arkadaşlarının maddi çıkarları ayaklar altında çiğnenir çiğnenmez Fadlullah Kadı İsa'nın "İslâma Dönüş" planına çok şiddetle karşı çıktı.

3. Akkoyunlu Ahmet Bey'in Politikası⁵⁰

Uzun Hasan'ın torunları Baysungur (Yakub'un oğlu) ile Rüstem (Mesut'un oğlu) arasında ihtilaf devam ederken, onların yeğeni olan Ahmet Bey sahneye çıktı. Ahmet Bey Uzun Hasan'ın en büyük oğlu olan Uğurlu

⁴⁷ Sultan Yakub zamanında anlatılan dini öğretilerle yankılanan "medreseler ve şifahaneler (bigâ-va-sevâmi)" hakkında bak Lari, vrk. 229a.

⁴⁸ Bu bağışların her iki hükümdar tarafından teyid edilmek zorunda olduğunu göstermektedir. Sultan Ahmet'in öyle yapmayı reddetmesi konusunda aşağıya bak.

⁴⁹ Fadlullah'a göre (Fatih yazması, vrk. 190a) Şeyh Ali Şiraz'da Kasım Purnak tarafından işkene gördü ve bir müddet sonra öldü.

⁵⁰ Bütün gayretlerime rağmen, Profesör I.P. Petrushevsky'nin Azerbaycan'da basılmış olan "Internal Polici of Ahmad Aq-qoyunlu", Izv. Azarbayjan, Filiala Akad. Navk, 1942, No.2, adlı eserine ulaşamadığım için çok üzgünüm. Diğer taraftan, zor bir belgenin çözülmesinde bağımsız olarak çalışan ayrı uzmanların benzer bir çalışma yapması faydalı olabilir.

Mehmet'in oğluydu. Bu şehzade 879/1474-5'te yaşadığı hayal kırıklığı karşısında Bağdat'a kaçtı ve oradan da Anadolu'ya gitti. Sultan II. Mehmet onu büyük bir şefkat ile karşıladı ve ona daha sonra Ahmet Bey'i dünyaya getirecek olan kızını verdi. Uğurlu Mehmet görünüşe göre 882/1477'de babasının hâkimiyet mücadelesine hazırlanırken hayatını kaybetti⁵¹.

Ahmet Bey'in hâkimiyetinin kısa bir bölümü Hasan Rumlu'nun Ahsen et-tevarih "inde (yay. Seddon, s. 13-4) açık bir şekilde hulasa edilmiştir.

Hasan Ali Tarhâni adında biri 902/1496-7'de Anadolu'ya Sultan II. Bayezid'a (880-918/1481-1519) Azerbaycan ve Irak-ı Acem topraklarının müdafaasız bir şekilde öylece durduğunu söylemek için gitti ve o hükümdarlığın varisi olan Ahmet Bey'in Osmanlı birlikleriyle oraya gönderilmesi gerektiğini teklif etti. Sultan Bayezid bu iki ülke⁵² üzerindeki hâkimiyet fikrinden hoşlandı ve Tarhâni'nin planını kabul etti. Rüstem Bey'in Emirleri kendisine ihanet ettiler. Hüseyin Bey Ali-hâni hükümdarın lalası Abdülkerim Bey'i idam etti ve 1 Ramazan/3 Mayıs 1497'de Ahmet Bey'i hükümdar ilan etti. (Ahmet Bey'in kızkardeşi onun karısı idi.) Daha sonra rakipler Araxes üzerinde uyuşmazlığa düştüler ve Emir İbe Sultan⁵³, Rüstem'den Ahmet üzerine gittiği zaman Rüstem esir alınmış ve sonra öldürülmüştü. Şimdi en güçlü emir olan Hüseyin Bey Ali-hâni bazı şahsi sebeplerden dolayı Muzaffer Purnak'ı öldürdü (bak. aşağıda s.2). Hüseyin kısa bir süre sonra Ahmet Bey⁵⁴ tarafından idam edilmesine rağmen, kan davası devam etti. Ahmet İbe Sultan'a Kirman valiliğini verdi. Oraya giden yolda, İbe Sultan, Kasım Bey Purnak (Muzaffer'in kardeşi⁵⁵) ile bir plan yaptı ve onlar birlikte Ahmet Bey'e karşı yürüyüşe geçtiler. İsfahan yakınlarındaki Hoca Hasan Mazi⁵⁶de

⁵¹ Bak; Gaffari, vrk. 192a.

⁵² Bu az bilinen olay Sultan Selim'in 1514'te Şah İsmail'e karşı yürüttüğü kampanyanın bir başlangıcı olarak kabul edilebilir.

⁵³ Belki Ay-Apa? özellikle Akkoyunlu hükümdarlığının karışıklık içine itilmesinden sorumlu olan bu cesur adam hükümdarlıkta bulunan Bayındır boyunun bir dalına mensuptu. Onun ismi İbrahim b. Dana (yada Dâna) Halil b. Kür. Muhammed b. Kara Osman idi, fakat Uzun Hasan Kara Osman'ın oğlu olan Ali'nin oğluydu. İbe Sultan genellikle Kaçar birlikleriyle bağlantılı olarak bahsedilir. Kaçar boyu ilk defa olarak bu devirde ortaya çıkar.

⁵⁴ Mir Yahya'ya göre, vrk. 66a, Zil-hicce 902/Temmuz 1497'de.

⁵⁵ Kadı İsa'nın görevi ile ilgili olarak yukarıda bahsedildi.

⁵⁶ Hvandmir, III/4, s. 334'de bu yeri "K.hyz (veya Kyhaz) ölüng" olarak adlandırır. Moğolcada "ölöng", "çayır, otlak" anlamına gelir. İsmi'nin birinci bölümü muhtemelen Kehir, كهر olarak tekrar kurulmalıdır ve bu Moğolcada "çöl, bozkır" anlamındadır, bak., Reşidüddin, Yay. Berezin, VII, 233: "keherün Bâyâvut", ve İbn muhanna'nın sözlüğü, Yay. Kilisi Rifat, s. 217:

yapılan meydan muharebesinde Ahmet, Çarşamba 17 Rabî' II 903/13 Aralık 1497⁵⁷ de hayatını kaybetti.

Ahmet Bey'in kariyerindeki ilginç ayrıntılar, günümüze kadar ulaşan birkaç kaynaktaki, onun mali politikada yapmaya çalıştığı değişikliklerdir.

Muasır kaynakların en eskisi olan Hvandmir (doğumu takriben; 880/1475-6) Ahmet Bey'in Anadolu'dan⁵⁸ oraya varışını ve onun köylülerle çiftçilere (reaya ve muzârian), adalet kanunlarını (kavâid-i adalet) ilan etmesini nakleder. O şeriate duyulan saygınlığı arttırdı ve hiçbir kimsenin şeriate uygun olarak ödemesi gereken borçlarına (muteveccih) bir dinar veya bir Maund'un* (yek men bâr) bile fazladan ilave edilmemesi, ayrıca toplumun bütün kesimlerinin (tavâif-i insâni) divan vergisinden (tekâlif-i divâni) muaf tutulması ve hiç kimsenin ihracat ve şiltagat⁵⁹ ile rahatsız edilmemesi hususunda vezirlere ve divan memurlarına emir verdi. Suyurgal sahiplerinin maaşlarının sabitleştirilmesiyle (mukarrariyât) bir takım iptallerde⁶⁰ bulundu ve sarıklıların (erbab-ı emâim) hiçbirisinin muafiyet nişanlarını (nişan-ı muâfi) geçerli saymadı (imdâ). Ancak bu dağıtım (mani) ona mutluluk getirmedi ve yalnızca altı hafta sonra, Kasım Purnak ve İbe Sultan ile yaptığı meydan muharebesinde öldürüldü.

Akkoyunluların son döneminin diğer bir muasırı olan Mir Yahya 886/1482'de doğdu. Ona göre⁶¹ Ahmet Bey tebaasına (veya köylüye, ra'iyet perver) karşı çok şevkatli davranan bir hükümdardı. Onun kısa süren hâkimiyeti süresince ihracat kapısı öylesine kapanmıştı ki, hiçbir kimse bir köylüden (ra'iyat) kanunsuz olarak bir saman sapı bile almaya cesaret edemedi. O yasak olan şeylerden, boş eğlencelerden (melahi), şarap içmekten kaçınıyordu. Ulema ile münevver insanlara saygı ve şevkatle davrandı, yüce dinin

* كهر = الصرا. krş. N. Poppe, Mugaddimat al-adab, Moskova 1938, s. 439. M.S. 1497 civarında Moğol yeradları bilgisi Orta İran'da hâlâ hatırlanıyor olmalıdır. (Orijinal Moğolca: keger).

⁵⁷ Mir Yahya 18 rabî' II 903/14 Aralık 1497 tarihini verir, bununla birlikte Gaffari, vrk. 194b, aynı gününü atlamaktadır.

⁵⁸ Habib'üs-siyer (930/1524'ten sonra yazılmış), III/h, s. 334, satır 26.

* Mond; doğu memleketlerinde yerine göre değişen bir ağırlık ölçüsü, (Hindistan'da geçerli ağırlık ölçüsü birimi 37, 33 kilodur. Ç.N.

⁵⁹ "İhracat", bazen olan ve halk tarafından üstlenilen "ödemelerdir", mesela; bazı resmi seyyahların varışıyla ilgili olarak; "Şiltag"; bahane, sözde sebep, hâlâ bir keyfi vergi. Bak Minorsky, "A Soyurghâl", BSOS, IX, 4, 1939, 946-7. (oku: ihracat).

⁶⁰ Gulam-ı ibtal (basılmış: gm).

⁶¹ Lub al-Tevarih, Br. Mus., or. 140 vrk. 66a.

uygulanması ile kutsal kanunların yayılmasına çaba gösterdi. Toplantılarında çok ilmi sohbetler oluyordu ve kendisinde bizzat bu sohbetlere katılıyordu. Onun sözünden ve düşüncelerinden dışarı çıkmadığı, seve seve yolunu takip (sulûk) ettiği Nukteci A'la adında bir Şeyhi vardı. Bununla birlikte, hükümdarın ve Şeyhin her ikisinde özelliği tamahkar (İmsak) olmalarıydı ve onlar (Ahmet'in) dedesi, amcası ve daha önceki hükümdarlar tarafından bağışlanmış olan maaşları (idrârât) vermeyip suyurgalları uygulamadılar. Bu tür uygulamalar onlara mutsuzluğu tattırdı ve kaçınılmaz surette Ahmet'in saltanatı baki olmadı. O Emirlerin ihanetinden emniyette değildi, Zilhicce 902/Haziran 1497'de kendi kızkardeşiyle evlenmiş olan Hüseyin Bey Ali-hâni ve diğer bazı kişileri idam ettirdi. Müellif İbe Sultan'ın Kirman Valiliği'ne (eyalet) atanması ve Kasım Purnak ile olan planıyla ilgili haberi tekrarlıyor. Hoca Hasan Mazi civarında yapılan meydan savaşında (Çarşamba 18 Rabi' II 903/14 Aralık 1497) Ahmet, onunla birlikte olan nukteci A'lâ ve çok sayıda hassa (hassan) askeri hayatını kaybetti.

Şah Tahmasp'ın tarihçisi Hasan Bey Rumlu⁶², Türkmenlerin tarihini çok iyi bir şekilde biliyordu. O Ahmet Bey'le ilgili beyanatların bulunduğu ilk bölümde Mir Yahya'yı, onun özel terminolojisinde bile çok yakından takip eder. Ahmet Bey'in Ulema'ya olan hürmetini anlatmak için şunları ekler: O Mevlana Celâleddin Devani'ye ve Mir Sadreddin Muhammed'e emretmek yerine, soldaki sayfada kendi mührünün bulunduğu mektuplar (kitâbet) yazdı. Bunlar; Türklere⁶³ adil kanunların uygulanması⁶⁴ ve bu Türklerin, çiftçiler ile köylüler üzerindeki yetkilerinin ellerinden alınması idi. Bu yüzden Türkler her ne kadar görünüşte denileni yapıyor gözükseler de kalplerinde ona karşı (inâd) idiler. O bunu bildiğinden her geçen gün onlardan birini öldürdü. Karakterine hasislik (imsâk) hâkim oldu ve o daha önceki hükümdarlar tarafından verilmiş olan suyurgallık uygulamalarının getirilmesine engel oldu. Bu usül ona mutluluk getirmedi. Bacakları ve boyu kısa, yüzü ise çok pembe ve beyaz idi, bu yüzden de o Göde Ahmet⁶⁵ diye isimlendirilmişti.

⁶² Ahsen et-Tevarih, Yay. Seddân, s. 16. Yayınlayan, Hasan Rumlu'nun Tarihinin XI. sayısının da (807-99/1407-95 yıllarını kapsayan) günümüze kadar geldiği gerçeğinden habersizdir, bak. Storey, Persian Literature, I, 1, s. 306-7.

⁶³ Anlamı: Akkoyunlu kabile beyleri.

⁶⁴ "Kanun-ı Adalet", muhtemelen "adil bir vergi".

⁶⁵ Göde Ahmet'in babası olan Uğurlu Mehmet'in annesi bir kürt hanımıydı. Ahmet bir Osmanlı sultanının oğlu idi. Göde-ya da Gövdeci lakabı Türkçe de "küçük bir kütük", bodur kişi anlamına gelir.

Bir şair şöyle der:

Anadolu'dan bir lahana kafası, dünyanın sultanı yapılan,

Aralık geldiğinde, mezara konulan.

Mühürünün üstünde şu cümle vardı;

Anlatır bir dervişin kuru dudağı: gülümse,

Zalimi yok edeceğimiz için.

Şah Tahmasp'ın diğer bir muasırı olan Kadı Ahmet Gaffari⁶⁶ de Ahmet Bey'in ülkeyi kanunlarla adilce ve Osmanlı yöntemiyle (ba-tarik-i Rûm) idare etmek amacıyla olduğunu teyid eder ve onun ansızın yaptığı ilaveler, dikkatsizce yapılan ilüfatlar efendisini kendisine rakip yapmıştır.

Bu tarihçiler topluluğuna hiçte uygun olmayan bir ifade de olduğu gibi, Mevlana Musliheddin Şafii Lâri⁶⁷'nin sözlerini aktarmak gerekir. Ona göre Göde Ahmet ender rastlanan derecede hasis (habîsat) bir hükümdardı, hırsta Madir⁶⁸ ile rekabet ederdi ve alçaklıkta (danâ'at) bütün dünyada tanınmıştı. Aktarılan rivayetler yalnızca Ahmet'in demokratik uygulamalarının genel eğilimini ortaya koyar ve onun kısa hâkimiyeti süresince, bunları herhangi bir yasama kanunları özelliğinde düzenlemeye vakit bulup bulamadığını söyleyemiyoruz. Gaffari'nin yorumuna göre onun politikasının Osmanlı (Rumi) çizgisinde devam etmesi onun Osmanlı terbiyesine⁶⁹ göre yetiştirilmesinden kaynaklanabilir ve bunda doğruluk payı da olmalıdır, fakat ne olursa olsun saltanatın arkasındaki doğrudan etkili olan kimse Nukteci A'lâ⁷⁰ gibi garip bir isim taşıyan şeyh idi.

⁶⁶ Cihân-ârâ, Br. Mus., or. 141, vrk. 194b. Bu yazar "tiyül" terimini Mir Yahya'nın, Sultan İbe'nin Kırman'a tayini ile ilgili olarak kullandığı "eyalet terimi" yerine kullanır. [Tiyül (Kuzey türkçesi: tiş) Türkçe tiy-mek'ten (Osmanlı değ-mek): "Birisi neye uğraşırsa uğraşsın kaderine engel olamaz"; Farsça söylenişi "toyül".]

⁶⁷ Mir'ât el-Edvâr, Br. mus.ek. 7650, vrk. 230b. Lâri Hindistan da yaşayan İranlı bir sünni idi ve son günlerini (979/1572 de) Anadolu'da geçirdi. [Onun hakkında Babinger'e bak, GOW, 94; Storey, Persian Literature, 117; krş. Ahsen et-Tevarih, 454. 980 yılı olayları.]

⁶⁸ Lane, I/7, 2699: "madir", kendisinden başka hiç kimsenin o sudan içmemesi için dışkıyla su sarnıcını yada su yalağını sıvayan kişi. Krş. Lisân el-Arab, III, 536, Burada bu rezilce uygulama Benü-Hilâl ile ilişkili olarak bulunmaktadır.

⁶⁹ O yalnız bir Osmanlı Sultanının oğlu değil ayrıca kendisi de Sultan Bayezıt'ın kızı ile evlenmişti. Bak.: M.H. Yınanç, İslam Ansiklopedisi, Akkoyunlular maddesi.

⁷⁰ O Türkiye'den Ahmet Bey ile birlikte mi geldi? Önemli bir kolu Nüktevi olan Hurufilik tarikatı ile herhangi bir bağlantısı olabilir mi? Onlar hakkında Sadık Kiyâ'nın son zamanlarda

Bizim tasarrufumuzdaki materyal yetersizdir fakat sadece tarihi sahalarda, Sultan Yakub devrinde teşebbüs edilen reformlarla Ahmet Bey'in politikası arasında ilişki kurmak zorundayız. O zamandan beri hükümdarlar tarafından rastgele dağıtılan kötü bir toprak bağışlama sistemi tekrar ortaya çıktı. Ahmet Bey'in halefi olduğu Rüstem Bey ile ilişkili olarak Hasan Rumlu sayfa 15'te şöyle der: son derece cömert (kerim el-nefs) bir sultan idi ve değerli kişilere vermiş olduğu suygalları ve maaşları (vazifa) Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın hiçbiri vermemişti. Netice itibarı ile, gelir tahsil şubesindeki iktisat, reform ve emirlerin yasalara aykırılıklarını azaltmak için alınan tedbirler, görünen bu durum karşısında kaçınılmazdı.

Ömrü kısa bir hükümdarın, diğerlerinden farklı bir teşebbüsü gibi görünen şey, Sultan Yakub zamanındaki örnek ışığında, şimdi çok daha kolay anlaşılır olmaktadır. Göde Ahmet'in Osmanlı terbiyesi ve Osmanlılarla olan ilişkisi onun enerjisini harekete geçirmiş olabilir, fakat vergilerin normal hale getirilmesi ve suygalların sert bir şekilde düzeltilmesi kesinlikle acil çözüm bekleyen yerel İran problemleriydi.

Oldukça gariptir ki, her iki durumda da ilahi kanunun aynı derecede dindar olan müfessirlerinin görüşü ihtilafiydi. Tarihçilerin çoğu Fadlullah ibn Ruzbihan ve Lâri gibi dini bilgisi tam olan alimlerin aksine, Kadı İsa ve Ahmet Bey'in İslâma uygun olan mali politikasını överler ki, bunlardan Fadlullah ibn Ruzbihan "Save Şeyhlerinin" "İslâma dönüş" reformlarını öfkeyle kınar ve Lâri ise Bodur Ahmet'in hasis yapısını karalar. Reformlara karşı böyle olumsuz tavırlar, eliştiri yapanlar ile imtiyazlarının korunmasını isteyen grupların arasındaki bağla açıklanmak zorundadır. Hatta Fadlullah eğer tebaa'nın duaları protestolara dönüşürse, taht için tehlike oluşturacağını ileri sürecek kadar aşırı gitmiştir.

Hemen oluşan gelişmeler eleştirenlerin ikazlarını doğrulamış olsaydı, fikirlerin ikiye bölünmesi daha az eğitici olurdu. Her iki durumda da İslama dönüş politikasını başlatanlar daha büyük güçlerin ve menfaatlerin birleşmesine kurban gitti. Akidenin doğruluğunun gözönünde bulundurulması olay-

yayınlanmış olan çalışmalarına bakınız; "Nugtaviyân yâ Pasi-khaniyan, 1320/1941 (831/1427 ve 973/1565 arasında onların tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur), ve H. Ritter, Oriens'de 1954, VII, 1 s. 6, 40. İşte şeyhin bu Alâ ismi garip ve hatta manalıdır.

ların akışını etkilemedi. Bu sonuç da İslâm toplumunun ve tarihinin incelenmesine yaklaşımımızın basitleştirilmesinin potansiyel tehlikelerini gösterir.

6 Haziran 1955

NOT: Profesör I.P. Petrushevsky'nin yardımlarına minnettarım, onun yardımları sayesinde elimde; A.A. Alizâde (s. 47-143) tarafından yazılmış ve esas olarak Moğol Dönemi hakkında olan beş makaleyi, ayrıca 15-17. yy'lar hakkında I.P. Petrushevsky (s. 144-310) nin beş makalesini ihtiva eden "sbornik statey poistorii Azerbayjana, I, Bakü 1949, 310 sayfa", bulunmaktadır. Petrushevsky'nin bu beş makalesinin isimleri de şunlardır; "Internal Policy of Ahmet Aq-qoyunlu" (bak. 3. bölüm); "The States of Azerbaijan in the fifteenth century"; "The rising of artisans in Tabriz in 1571- 3"; "Azerbaijan in the sixteenth-seventeenth century" ve "Iranian sources on the history of Azerbaijan in sixteenth-seventeenth century".

Ocak 1942'de tamamlanan Akkoyunlu Ahmet hakkındaki makalede (s. 144-52), Profesör Petrushevsky hemen hemen benim kullandığım kaynakların (benim § 3'de) aynısını kullanmaktadır ve tımar sahiplerine karşı yönlendirilen hükümetin merkezileştirici eğiliminin manası hakkında aynı sonuca ulaşmaktadır. Benim 1 ve 2'nin ışığında, bu politik eğilim daha geniş bir önemi haiz olur ve ek sonuçlar çıkarılmasına izin verir.

20 Ağustos 1955

1880'DE KAYSERİ SANCAĞI'NIN
SOSYAL, EKONOMİK VE İDARİ DURUMU:
İNGİLTERE'NİN ANADOLU KONSOLOS YARDIMCISI
LIEUTENANT FERDINANT BENNET'İN
RAPORU (Ekim 1880)*

Yazan : KEMAL KARPAT
Çeviren : BAYRAM BAYRAKTAR**

Tanıtıcı Açıklama

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda derin sosyal ve ekonomik değişikliklere katlanmak zorunda kaldı. Şimdilik büyük bir bölümü için, bu değişiklikler tarafsız ve evrensel boyutlarda araştırılmadı, yorumlanmadı ve değerlendirilmedi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin tarihi üzerine yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğu, politik ve kültürel nitelikli araştırmalardan oluşmaktadır. Bu araştırmalar, görünüşte Osmanlı Hükümeti tarafından temsil edilmiş olan Doğu gelenekçiliği ve tutuculuk ile üstün Batı toplumu ve onun sistemi arasındaki mücadele ve çatışmalar fikri üzerine dayanmaktadır.

Gerçekte, 'reform', 'modernization' vb. gibi etiketlemeyi gözdardı edersek, siyasal ve kültürel alanda birçok değişiklikler meydana geldi; bu değişiklikler ekonomik ve sosyal ilişkilerde yer alan daha temel dönüşümlere yansdı. Osmanlı ekonomik sisteminin Avrupa ticareti üzerinde bağımlılığının artması, atölyelerde üretilen malların yüksek fiyatlı ve tarifsiz olarak ithalleri ve düşük fiyatlarda hammaddelerin ihracatı kapitalist ilişkilerin yayılması ile beraber geldi. Konu ülkenin gerçek durumunu dikkate almayan, basit ve uyarlanmış paradigmat tasarımlara göre araştırılmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda normal kapitalist sistemin gelişmesi yalnızca dış bağımlılığın kısmi etkisiyle değil, aynı zamanda diğer iç ve dış güçlerin tesiriyle bozuldu. İçeride sosyal nitelikli yeniden yapılanma etnik ve dini bölünmeleri takip etti. Gayri müslimler en kârlı ticari getirisi olan mesleklerle uğraşırken, Müslümanlar daha düşük gelirli tarımsal mesleklerle uğraşmak

* *International Journal of Turkish Studies* (Autumn 1980, Vol.1, No.2)'de İngilizce yayınlanmıştır.

** DEÜ, Buca Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

zorunda kaldı. Böylece, müslim ve gayri müslim etnik ve dini farklılıklar politik bir anlam kazandı. Bu değişiklikler, özel ekonomik, sosyal rol ve durumlarla denk düştü. Dış güçler, ki bunlar Avrupalı güçlerdir, Osmanlı toplumunun etnik ve sosyal dağılmasını dikkatsizce hızlandırdılar. Çünkü, bu bölünmeler hem yeni ekonomik işlevlerinin bir çeşidini icra eden hâkim ekonomik grup olarak gayri müslimlerin ortaya çıkmasına neden olan hem de yeni kapitalist sistemin başarılı başlangıcı için gerekli bir durumun sonucu idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı güçlerin gerçekleştirdikleri ekonomik politikaların bir master plan çerçevesinde izlendiğine inanmak yanlış olurdu. Gerçek şu ki, Osmanlı Hükümeti tarafından alınmaya başlanan önlemler, somut problemlere son cevap niteliğinde idi. Bu düzenlemeler yeni den gözden geçirildikten sonra politikalar haline getirildi.

Zaten Balkanlar'ın büyük bir kısmını, Orta Doğu'yu ve hatta Kuzey Afrika'yı içine alan Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyıldaki ekonomik ve sosyal politikası, ülkenin gerçek durumunu dikkate almayan, basit ve kolay kuramsal tasarımlara göre araştırılmazdı.

Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19.yüzyıllardaki sosyo-ekonomik tarihinin daha bir bütüncüllük içinde çok boyutlu tarzda yeniden yorumlanması ile ilgili bir sorun yoktur.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve Orta Doğu'daki haleflerinin sosyo-politik dönüşümü layıkıyla anlaşılmalıdır. Henüz, böyle bir temel yorumlama girişiminden önce, uygun bilgiyi bir araya getirmek gerekir.

Şu bir gerçektir ki, 19.yüzyıl Osmanlı politikaları ile ilgili belgeler, daha erken dönemler için geçerli olanlardan çok daha zengindir. Bununla birlikte, bu belgelerin çoğu ya oldukça kişisel, ya da seyyahlar ve misyonerlere ait raporlar ve anılarda olduğu gibi oldukça tarafsızdır. Ya da oldukça duygusal kuru bilgiler içermektedir. Gözlemciler tarafından yazılan, olgucu ve deneysel nitelikli yazılardan bazıları, tarihçilik açısından, orta düzeyde bulunabilir. 19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin çeşitli kasaba ve şehirlerinde yerleşen İngiliz konsolosları ve konsolos yardımcıları tarafından yazılan raporlardan bazıları, ülkenin sosyal ve ekonomik durumu hakkında mükemmel denebilecek bilgiler içerir. Tüm bu raporlar eşit kalitede değildir. Bu tür raporların binlercesi okunduktan sonra İngilizlerin İngiliz olmayan herşeye tepeden bakma eğilimlerine rağmen, askeri personel ve dışişleri

elemanlarını içeren çoğu olaylara dayalı, görece tarafsız, kapsamlı hesap dökümünü ihtiva eden raporlar buldum. Bu raporlar, kayda değer olanları hariç, mahalli vatandaşlar arasından yeni üye kaydedilmiş olan kişiler tarafından yazılmıştır.

Aşağıda bütünlüğü içinde yeniden değerlendirilen Lt. Bennet'in raporu, 1880'lerde Kayseri Sancağı'nın sosyo-ekonomik durumu ile ilgili mükemmel denebilecek verileri ihtiva eder. Bu raporun değeri, hem hükümet kaynakları hem de mahalli halktan sağlanan nüfus, meslekler, ticaret, ekonomik gelişme, eşya fiyatları, ithal ve ihraç mallarının miktarı vs. hakkında bir dizi istatistiksel verilerle daha fazla artmaktadır. Bundan başka bu rapor, adliye idaresi de olmak üzere bir çeşitlilik içinde sosyal ve dini ilişkilerle ilgili bazı değerli bilgileri kapsamaktadır. Erbabı, ilgili dönemde Anadolu'da genel görüntünün sergilendiği üzere, bu raporda tasvir edilen durumu anlayabilir.

1880'de Kayseri'nin sosyal ve ekonomik durumu bütünüyle, görece, doyurucu olduğu için birileri bu istatistikleri göz önünde bulundurmaya mecburdur. Şimdilik Lt. Bennet, herşeyiyle Osmanlı'yı kötülemek için geleneksel İngiliz eğiliminden kendini kurtarmak istediği görüntüsünü vermiyor. Peşin hüküm ve olaylar arasındaki mücadele, onu, oldukça eğlenceli yalanlamalara yönlendiriyor. Mesela, 'kanalizasyon sistemindeki eksikliğe, vasat seviyede su tedarikine, ve pis ve çürümüş madde birikintilerine (çöplüklere) rağmen, Kayseri şehri sağlık açısından iyidir' diye yazıyor. Açıkçası Kayseri kendi problemleri ile başedecek kendi sistemine sahiptir ve kendi koşullarında yargılanmalıdır. Ne yazık ki Avrupalılar, Osmanlı Devleti'ni, örgütlenme ve yeterliliğin idealize edilmiş standartlarına göre yargıladılar; ve idealize standartlara ulaşmak için, kendi sistemlerinin başarısızlığının mazeretini ortaya koymaya hazırlanırken, Osmanlıların eksiklikleri konusunda daha çok bilgi üretmeyi reddettiler.

Bununla birlikte, Osmanlı'nın ve Türk'ün herşeyine yönelik küçümseyici davranışlarına rağmen Lt. Bennet'in raporu, 1875-80 tarihleri arasında Orta Anadolu'da bir anahtar bölgenin çok parlak deneysel fotoğrafını bize yansıtır. Lt. Bennet'in raporunun aslı Avam Meclisi Tutanakları'nda bulunmaktadır. (Cilt. 100, No.6(1881), ss.268-282).

Lieutenant Bennet'in Kayseri Sancağı Hakkındaki Raporu

Giriş- Kayseri Sancağı Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan Ankara Vilayeti'nin güneydoğusunda yer alır. Kuzeye doğru, Ankara Vilayetine bağlı olan Yozgat Sancağı ile ortak fakat düzgün olmayan sınırlarını çizen Kızılırmak'ın karşı yakasına uzanır. Kabaca açıklamak gerekirse, doğusu Samantı Irmağı ve güneyi Allah Dağı silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı istikametine Konya Vilayeti ile ortak sınıra sahiptir. Bölgenin merkezi ve egemen simgesi karlı tepelere sahip olan Erciyes Dağı'dır. Tekayak üzerinde ve 13.000 feet¹ yükseklikte muhteşem tek dağ kümesi olarak düzensizce yükselen Erciyes Dağı'nın tabandan çevresi 100 mil² kadardır. Bu görkemli yükseltinin üç tarafı yarı bataklık yarı ekili ve Kızılırmak'a ulaşan devamlı bir düzlük ile çevrilidir. Denizden yüksekliği ortalama 3500 feet olan Erciyes Dağı 1 mil ile 10 mil arasında değişen bir genişliğe sahiptir. Dördüncü tarafında doğuya doğru, dağ, daha az sertlikle kırılır ve birkaç mil uzunluğunda ve devamlı sacak şeklinde yaylayı takiben kuzeye doğru dalgalı bir biçimde uzanır. Batıya doğru koni şeklinde olan tepeler Kızılırmak'ta kırılarak son bulur. Erciyes Dağı'nın, hemen hemen, en yüksek tepesinin kuzeyine doğru, platoda yaklaşık en yakın tepeden yarım mil uzakta sancak merkezi olan Kayseri şehri uzanır. Kayseri 60.000 ile 70.000 karışık bir nüfusa sahip olarak, dünyanın en eski iki veya üç şehri arasında kabul edilir. Sancak, merkez dışında iki ilçeye ayrılmıştır; güneyde Develi ve batıda İncesu. Develi (Everek) ve İncesu ilçeleri kaymakamlar tarafından yönetilir.

Irklar: Bunlar Muhammediler [yazar Müslümanları ırklar kapsamında değerlendirmiştir], Ermeniler ve Rumlardan oluşmaktadır. Burada Çerkezler yoktur. Araştıradığım kadarıyla erkek nüfusun toplam sayısı şöyledir : Muhammediler 55.256, Ermeniler 19.062, Rumlar 12.299.

Dini Mezhepler: Müslüman nüfus tamamen Hanbeli mezhebine bağlıdır [yazar Hanefi demeliydi]. Ermenilerin 600 kadarı Amerikalı misyonerler tarafından protestan olarak nitelendirilir ve 160'ı ise Roma kilisesine bağlı Katolik'tir. Geriye kalanların sayısı, Protestan hareketin başlamasından itibaren giderek azalmaktadır. Rumların hemen hemen tamamı Ortodoks'tur; sadece birkaç Protestan vardır.

¹ Erciyes'in yüksekliği 3916 m'dir. (Ç.N)

² 1 mil 1609.34 m. (Ç.N)

Evlerin Sayısı

Kayseri (şehir)	8 137
" (köyler)	15.628
Develi-Everek-(ilçe)	2.393
(köyler)	3.538
İncesu (ilçe)	1.649
" (köyler)	<u>2.334</u>
Toplam	33. 679

Kayseri'de Hıristiyanların çoğu yeni yapılmış, sık görünüşlü ve çok iyi inşa edilmiş evlerde oturmaktadırlar, fakat Müslümanlar taş yığını ve kerpiçten oluşan eski harabe kulübeleri tercih etmektedirler.

Halkın İstihdamı: Daha yüksek sınıfı temsil eden Beyler ve Ağalar ya resmi mevkilerde iş edinmekte ya da benzer işleri aramaktadırlar. Bu kişiler adaleti tukamak suretiyle hükümet işlerinde en zararlı girişimlerde bulunurlar ve herşeyi kendi çıkarlarına uygun olarak değiştirmenin yollarını ararlar. Onlar çok acımasız bir şekilde, kendi güçleri yüzünden korktukları yoksul insanlara, ve ne zaman olursa olsun yakaladıkları Hıristiyanlara taciz eder ve baskı yaparlar. Bazıları tahıl tüccarlığı, turuncgiller acentacılığı gibi küçük boyutlu işler yaparlar. Daha aşağı tabakaya mensup Müslümanların hemen hemen tamamı toprak çiftçisidirler. Kasabalarda ve daha büyük köylerde kimi insanlar ticaretle uğraşırlar; Kayseri şehir merkezinde bakır ve madeni kap imal eden ustalar, eğer, çizme ve ayakkabı ustaları, nalbantlar, manavlar ve tütüncüler vardır; fakat, bir kural olarak, tüm dış ticaret Hıristiyanların elindedir. Tarımla uğraşanlar sınıfı çok tembeldir ve sadece boğazlarını doyuracak kadar çalışırlar. Kadınlar ve çocuklar çok daha üreticidirler. Çocuklar genellikle yakıt olarak yararlanmak için hassas bir el yordamıyla, tezek toplarken³; kadınlar yün örür, elbiselik kaba kumaş dokurlar ve ev halkının sorunlarına hizmet ederler. Yaz mevsiminde erkekler, kadınlar ve çocuklar temmuzun başından eylülün ortasına kadar devam eden hasatla meşgul olurlar.

Kayseri'de yaşayan Hıristiyanlar kumaşçılık, özellikle terzilik, mücevhercilik, zenaatçılık veya tüccarlık yaparlar. Bunların çoğu Kayseri kent merkezinin çevresindeki köylerde aileleriyle yaşarlar ve İstanbul'da, İzmir'de veya

³ Bir yüzyıl sonra aynı yöntem, aynı yerlerde hâlâ geçerli olmaktadır. (Ç.N)

başka yerlerde dükkan sahipleri olarak pek çok uğraşları takip ederler; bir ya da iki yıl gibi uzun bir aradan sonra kendi memleketlerine dönerek yerleşirler.

Mahalli Endüstriler : Kayseri'de ve İncesu'da mahalli ihtiyaçlar için bir miktar halı dokuma etkinlikleri yapılır. Ev giysisi olarak kullanılmak üzere yünlü ve pamuklu kaba dokuma, debbağhaneler, beziryağı fabrikası, kiriş ve boya (dokuma kumaşlara renk verdirmek için) üretimi ve üretimhaneleri bulunmaktadır.

Fabrikalar: Bölgede fabrika olarak isimlendirilecek tek üretim kaynağı şehirdeki hükümete ait güherçile işletmesidir. Kaba tuz parçası, ibtidai bir yöntemle, şehir sakinleri tarafından kentten kenar mahallelerindeki bölgeden çıkarılarak elde edilir ve hükümete okkası 2.5 ile 3 kuruş arasında değişen bir ücret karşılığı satılır. Ondan sonra damıtma usulü ile rafine edilir, yıkanır ve diğer işlemlerden sonra toz haline getirilmesi amacıyla İstanbul'a gönderilir. Güherçilenin yıllık üretim miktarı yaklaşık 80.000 okkadır ve değeri ise 4.000 Sterlindir.

Madenler: Bölgede maden yoktur. Ancak, Niğde Sancağı sınırlarında gözüken, fakat, Kayseri'ye bağlı olan Faraş (Çamlıca)'ta, edindiğimiz bilgiye göre, yüksek kalitede demir madeni bulunur. Köylüler kaba bir eritme yöntemi ile madeni azaltıyorlar ve okkasını, Kayseri'de ve satabildikleri diğer yerlerde iki kuruşa elden çıkarıyorlar. Demir madeni inceltilir ve genel olarak nal, çivi ve kaba demir gibi ürünlerin elde edilmesinde kullanılır. Faraş'ta dört maden ocağı vardır ve sahipleri senelik olarak hükümete 100 kuruşluk bir vergi verirler; üretim miktarı ise sınırsızdır.

Kayseri kent merkezinin, üç saatlik bir mesafede, doğusunda yer alan Gesi'de alçı (plaster of Paris) üretilir ve okkası 1/8 ile 1/4 kuruştan köylere ve başka yerlere satılır. Alçı imal merkezi bir Rum tarafından işletilmektedir; işletmeci, işletme bedeli olarak hükümete yıllık 32.000 kuruş ödeme yapar. Bu işyerinin yıllık ortalama üretimi 800.000 ile 900.000 okka arasındadır.

Erciyes Dağı'nda kömür olduğu söylenir; fakat, bu konuda kesin bir bilgiye sahip olamadım.

Ücret Oranları

	Kuruş	Günlük
Vasıfsız işçi	4-5	"
Halicılar	10-16	"
Duvar Ustaları	5-10	"
İnşaatçılar (taşeronlar)	16	"
Boyacılar	8-12	"
Ayakkabıcılar	20-40	Haftalık
Nalbantlar	48	Günlük
Kadın hizmetçiler	20-50	Aylık
Erkek hizmetçiler	10-50	"

*Kadın ve erkek hizmetçilerin yiyecek ve giyecekleri işveren tarafından sağlanır.

Yiyecek ve Giyeceklerin Niteliği: Daha alt sınıfa mensup halkın yiyeceği, umumiyetle, bir miktar yağlı ve etli bulgur pilavı, yoğurt, pide ve peynirden ibarettir. Toplumun bu kesimi, büyük bir oranda, yaz mevsiminde meyve ve sebze ile geçinir; kış mevsiminde ise pastırma tüketilir. Böyle bir hayat standardı, günlük 2 kuruşu güç bela geçer. Hıristiyanlar ise çoğunlukla daha iyi yaşarlar; fakat, ekonominin zor şartları, yiyecek konusunda gündemi belirler; arta kalan paralarını iyi giyime, takılara ve 'raki'ya harcarlar.

Alt sınıfların giyecekleri çok basit kıyafetlerden oluşmaktadır. İç çamaşırları, mahalli üretim olan kaba ve ağartılmamış pamukludur. Manchester dokumaların çok zevksizce modelleri dışarıya ihraç için kullanılır; kış mevsiminde pamuklu jarmentler (dokumalar) kaba yünlü ceketler ve paltolar giyilir. Hıristiyanların çoğu, tüm sınıfların ve cinsiyetlerin başlık olarak kullandığı 'fes' dışında, Avrupalı tarzda giyinirler.

Adetler ve Gelenekler: Halkın âdet ve geleneklerinde, farklı bir durum olarak dikkatimi çeken şey, Kayseri kent merkezinde Hıristiyan kadınlar sadece yüzlerini açıkta bırakarak, ya bağlanmış halde ya da çenenin altında, el yordamıyla, birlikte salınmış vaziyette, başlarının üzerinde bir şal giyiyorlar.

İhracat ve İthalat: Şehrin önde gelen Ermeni tüccarlarından biri tarafından derlenen ve son beş yılın ortalaması olarak, Kayseri Sancağı'nın ihracat ve ithalatının bir çizelgesi ekte verilmiştir. Bu dönemde ticaretin ya dur-

gun kaldığını ya da kötüye gittiğini ve bugünlerde canlandığını gösteren hiçbir belirtinin gözükmediğini öğrendim.

İç Ticaret: Ev halkının ihtiyaçları olarak kullanılan deri, yorgan, kap kacak, çanak çömlek, çorap, eğer, yük hayvanı, koyun ve sığır gibi yiyecek ve giyecek mallarını içeren liste aşağıya çıkarılmıştır :

Pazar Fiyatları

	Kuruş	Miktar
Moher(2. kalite)	19-22	1 okka
Yün (kirli)	5.5-6.5	1 okka
Yün (yıkamış)	11 -11.5	1 "
Pamuk (Adana)	8- 8.5	1 "
Koyun ve keçi derisi	10-14	1 adet
Post (kurutulmuş)	9-10.5	1 okka
Maroken	25-35	1 adet
Yün (eğirilmiş)	6-12	1 arşın
Pamuklu bez (kaba)	1-1.5	1 "
Yünlü kumaş	15	1 "
Eğer takımı (at için)	95-113	1 adet
Çizme (kırmızı maroken)	30	1 çift
Ayakkabı	20	1 "

Hayvanlar (tür ve kalitesine göre değişmektedir)

	Sterlin	Adet
Deve	10- 25	1
Deve	100-12	1
At	4-20	1
Katır	10-20	1
Merkep	1-4	1
Merkep(Kıbrıs)	5-15	1
Öküz	10-15	1 çift
İnek	2-4	1 adet
Manda	15 -25	1 çift
Koyun (kasaplık)	40-100(kuruş)	1 çift
Keçi	25-60(kuruş)	1 adet

Yıyecek vb.

Ekmek (mayasız)	1 (kuruş)	1 okka
Buğday unu	1.5 (kuruş) 1.5	1 "
Buğday(sert ve yumuşak)	0.75-1 (kuruş)	1 "
Arpa	1 (kuruş)	1 "
Çavdar	0.75 (kuruş)	1 "
Et (koyun ve keçi)	2.50-2.75 (kuruş)	1 "
Pirinç	3.50-4 (kuruş)	1 "
Tereyağı (2. kalite)	12 (kuruş)	1 "
Peynir (2.kalite)	4-14 (kuruş)	1 "
Pastırma	6-7 (kuruş)	1 "
Şarap(2.kalite,kırmızı-beyaz)	4-7 (kuruş)	1 "
Rakı	4-15 (kuruş)	1 "
5 yumurta	1 (kuruş)	1 "
Şeker	7.50 (kuruş)	1 "
Kahve	14 (kuruş)	1 "
Tuz	3 (kuruş)	1 "
İç yağı	10 (kuruş)	1 "
Meyve ve sebzeler	(çok ucuz)	
Kömür	35(kuruş)	1 Merkep yükü
Odon	6 (kuruş)	"

Gümrük Tarifesi: Yoktur. Kayseri belediye meclisi belirli görevler karşılığında, aşağıda gösterildiği üzere, birtakım yükümlülükler koymuştur : Bunlar sığır kesimi için 2 kuruş, koyun ve keçi kesimi için 0.50 kuruş, pazarda at satımı vb. için 2.5 kuruştur. Eşyalardan alınan vergi, altı okkadan oluşan bir batman ağırlığındaki yükten, 3 kuruştur ; bu rakam bu yıl [1880] 1.115 Sterlin etmektedir. Kasabada gerekli yeni düzenlemeleri yapmak için çok uğraş vermek yerine, paranın bu şekilde toplanmasına müsaade edilir.

Bankalar: Hükümete ait bir Ziraat Bankası, on yıl önce faaliyete geçirildi. Kayseri merkez ilçede, her bir çift öküzden 15 kuruşluk bir vergi toplamak suretiyle sermaye arttırımı yapıldı ; yıllık % 12'lik hükümet faiziyle, çiftçi sınıfa ödünç kredi vermek için toplanan sermaye 115.000 kuruşa yükseltildi. Belediye yönetimi aynı faiz oranıyla, bankaya yaklaşık 4.000 Sterlin kadar borç verdi. Bununla birlikte diğer köylüler de, verilen krediden yararlanabiliyorlardı. Yalnız bunun için tarlalarının ürününü veya gerekli bir kısmını

teminat göstermesi gerekiyordu. Banka, hâlâ, faaliyetlerini sürdürmektedir; fakat, hemen hemen nakit sıkıntısı içinde kıvrandığı için çok küçük işler yapmaktadır.

Tefecilik: Maalesef tefecilik, ödünç para vermek yoluyla bir miktar yapılır. Genellikle söylemek gerekirse, köylüler sıkıntılı zamanlarında çok az miktarlarda para gereksinimlerini karşılamak için toprağı ya da ürünlerini rehin yoluyla, % 15-25 gibi oldukça yüksek bir faiz karşılığı Hıristiyanlardan ya da diğerlerinden borç para alırlardı. Bir Hıristiyan'ın borçlanması halinde, konu mahkemeye getirildiğinde, bazen iki Müslüman'ın tanıklığı gerekirdi, Hıristiyan'ın tanıklığı yeterli değildi. Yasal faize ancak bu şekilde karar verilmektedir.

TARIM

Toprağın Yapısı: Genelde söylemek gerekirse toprak çok verimsizdir; kaya parçalarından ve tozdan başka bir bileşimi yoktur. Bazı yüksek tepelerde görünüşü karanlık olan yerler vardır; ama, topraktan daha çok balçığa benzemektedir. Ara sıra gök gürültülü sağanağın dışında, haziran-kasım ayları arasında hiç yağış görülmez. Temmuz ve ağustos aylarında gölgede 100 Fahrenheit dereceye¹ ulaşan etkili sıcaklık sık sık toprağı parçalar; sadece suni sulama yöntemi ile yeşillığın geliştirilmesi sonucu köylerin etrafındaki kıraç görüntü azalmaktadır. Yüksek tepelerden bakan bir göz, yeşil tepelerin uçsuz bucaksız dalgalı alanlarını karıştırmaksızın, hemen hemen her yönü seyredebilir. Erciyes Dağı, tek başına, ıssız ve ağaçsız sahnenin dayanılmaz sıklığını hafifletir.

Ekilebilir Toprağın Oranı: Kayseri Sancağı üzerine yaptığım kaba bir çalışmaya göre, sancak, dört tarafıyla 2.925 millik bir alanı kapsamaktadır. Resmi kayıtlar ekilebilir alanları 2.991.177 dönüm olarak göstermektedir; fakat, bu sayının tüm ekilebilir alanları içerdiği hatırlanmalıdır. Çoğunlukla tahıl iki yılda yalnızca bir defa ekilir. Bu sayı, en azından, her yıl toplam ekilebilir alanların 1/3 oranında azaldığı anlamına gelir. Şüphesiz bazı toprakla-

¹ Osmanlı Orta Anadolu bölgesi tamamen dağlık ve yüksek düzlüklerden oluşmuştur. Bölge yazları 40°C (104°F)'ye varan sıcaklıklara ve kışlarda -250'ye varan soğuklara sahne olmaktadır. Bkz. Justin Mc Carty, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983, P.21 (Türkiye'nin Yıllık İstatistiği, 1973, ss.14-18'den) Kemal Karpat, *Ottoman Population. Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985, (Ç.N.).

rın, ekilme koşuluyla, boş bırakılmalarına müsaade edildi, ama, bu tür topraklar fazla değildi. Verilen toplam toprak oranına göre, kanımca, ekilen toprakların oranı 1/4'tür.

Tabiat ve Ürün Hasılatı: Tahıl olarak buğday, arpa, çavdar ve bir miktar da mısır ekilir. Ortalama ürün çeşitleri, verimsiz bir senede, l'e üçten l'e altya; iyi bir mevsimde l'e altı ile l'e 10 oranında ürün verir. Mevsimin verimliliği baharda ve yaz başlarında alacağı yağışa bağlıdır; suni sulama uygulanabilir her yerde yapılır.

Kayda değer oranda mahalli ihtiyaçlar için yeterli olan ve güzel görüntüsüne rağmen sulama tekniği ve toprak verimliliği açısından kısır olan sulu ve tatsız sebzeler Kayseri'nin çevre topraklarında ve köylerinde yetiştirilir. Bu sebzeler patates, lahana, yeşil marul, her çeşit soğan, salatalık, ıspanak, kırmızı pancar, maydanoz, kıvırcık salata, patlıcan, bamya, Fransız fasulyesi[barbunya], enli fasulye[Ayşe kadın], domates, turp, bezelye, bal kabağı, yer elması, keten tohumu, kenevir, havuç, şalgam, tere ve Hint Kirazı[Malta eriği olabilir mi ?]'ndan oluşmaktadır.

Çoğunlukla tatsız olan meyvelerin başlıcaları elma, kayısı, portakal, üzüm, karpuz ve kavun, armut, dut, erik, ayva, kiraz, badem ve cevizdir.

Yetiştirilen Hayvanlar: Aynı besin maddelerini tüketen inek, koyun ve keçi başlıcalarıdır. Bu hayvanlardan hemen hemen yenilemeyecek düzeyde, kalitesiz, tereyağı ve peynir elde edilir. Bunun yanında bal ve yumurta da üretilir.

BAYINDIRLIK İŞLERİ

Yollar: Kayseri Sancağı'nda gerçek anlamda yol yoktur; sadece iz yolları vardır. Bataklık yerlerde bir kimse, bazen, deve kervanları için döşenmiş bir kaç yüz yardalık [1 yard: 0.9144 m.] taş yollarla karşılaşabilir; fakat, çoğunlukla bir bakıma ulaşımı kolaylaştırmak için hiçbir şey yapılmamıştır. Yaz mevsiminde arabalar Sivas, Yozgat ve Ankara istikametinde kuzeye doğru kendi yollarını -iz açmak suretiyle- yapabilirler; ama, tekerlekli ulaşım, sancağın dışındaki diğer yönlere yapılamaz.

Bölgenin güney yönünde başlıca çıkış noktası Mersin'e gider; küçük bir şans olarak düşünüldüğünde demir yolu projesinin hemen başlatılıyor olması Kayseri için önem taşımaktadır. Azami derecede önem taşıyan iyi bir yol bu istikamette yapılmak durumundadır. Son yedi aydır, konuyla ilgili olarak,

Kayseri'de bir mühendis bulunmaktadır. Ayrıca son birkaç gün içinde emrinde bazı kişiler çalışmaktadır ve yol yapımı başlatılmıştır.

[Konuyla ilgili olarak] sistem, her bir kişinin yıllık dört gün süreyle, karlıksız (angarya) çalışmasını gerektiren esasa dayanmaktadır. Enerjik ve faal bir şekilde çalışıldıktan sonra bir yıllık veya on sekiz aylık gibi bir sürede, yolun tamamlanmaması için bir sebep yoktur. Bununla birlikte hükümet, çalışacak adamları toplamada oldukça güçsüz kalmaktadır. Bu eğer pasif bir tepki değilse, oldukça sürekli bir ilgisizlik vardır. Yetkililer tarafından işin yürütülmesi için bir şey yapılmamaktadır. Bunun yanında yol yapımı için yeterli para mevcut değildir. Bedel yükümlülüğüne izin verilmektedir; ama, kuşkusuz harcanacak olan para bedele denk düşmemektedir. Belki kabul edilebilir, fakat, işe ücret ödemeksizin yaptırılmış olan ve vasıflı işçilik gerektiren yolun bazı bölümlerini görmek zordur. Ağır cezalar altında, belirli bir sürede, yolun ihaleye verilen bölümlerini tamamlamak mecburiyetinde olan müteahhitler hakkında, şimdi, yol yapımından kurtulmanın yollarını aradıkları konuşuluyor. Şüphesiz bu müteahhitler iş için kendi düzenlemelerini yapacaklardır. Hükümet onlara sadece kanunun müsaade ettiği dört günlük süre veriyor. Müteahhitler para mukabilinde işi tercih ederlerse iş onlarındır. Konu hükümetin elinde dinlenmede olması nedeniyle, gördüğüm kadarıyla gerçek bir ilerleme yoktur. Bu yıl için yol yapımı oldukça yavaş ilerlemektedir. Bir şeyler yapmak için tam zamandır; ama, gelecek yıl sadece Kayseri Sancağı'nda değil, aynı zamanda baştan başa Niğde (Konya Vilayeti'ne bağlı) ve Adana Sancağı yolları ile ilgili yapılacak bazı olumlu gelişmeler için rapor göndereceğimi umuyorum. Kayseri Sancağı'nda zorluklar yoktur. Yol İncesu ve Karahisar boyunca uzanmaktadır. Niğde ve Adana'da konuyu ellerinde tutan yetkililerin dikkatini çekmek için, yolun diğer bölümlerini araştırma olanağı bulacağımı umuyorum.

Kanallar: İlgili kişilerin oluşturduğu gruplar tarafından yapılan ve tamir edilen, sulama amaçlı kullanılan küçük su kanallarının dışında başka kanal bulunmamaktadır. Yolda Kayseri Ovası'nı ve köylerini sulamak amacıyla Samantu ırmağından su getirilmesi ile ilgili sözler edilmektedir. Bunun kabaca maliyeti 20.000 ile 30.000 Sterlin arasındadır. Bir mühendis konu ile ilgili fizibilite raporu üzerinde çalışmaktadır. Bu uğraş mühendisi yol yapımından alıkoyacak ve ne para ne de çalışma şevki bırakmadığı için konu verimsiz olacaktır.

Köprüler: Ankara yolu üzerinde Kızılırmak üzerinden geçen, iyi bir şekilde tamir edilmiş, kabaca taşlarla döşenmiş sağlam bir taş köprü vardır. Köprü Boğazlıyan ve Yozgat istikametine giden yolda, Kızılırmak'ın dört saatlik mesafede daha yukarısında inşa edilmiştir. Oldukça sağlam inşa edilmiş bir diğer köprü ise hemen Kayseri'nin dışında aynı nehir üzerinde kurulmuştur. Üçüncü bir başka köprü de iyi durumda Palas[Gölova] üzerindedir. Samantı Irmağı üzerinde, hepsi ağaçtan yapılmış, üç adet köprü bulunmaktadır. Az ya da çok güvenli değildirlere. Daha küçük ırmaklar ve dereler üzerinde, kötü bir vaziyette, çok sayıda köprüler bulunmaktadır.

Telgraf: Sancağın tek telgraf istasyonu Kayseri kent merkezindedir. Bu istasyonun iki çıkış kanalı vardır; biri Boğazlıyan ve Yozgat, diğeri Ürgüp, Nevşehir, Niğde ve Konya. Haberleşme sadece Türkçe yapılıdır; haber gönderme ve ulaştırma hizmetleri oldukça gayri tatminkâr ve yavaştır. Eğer Doğu Telgraf Şirketi'nin önerisi kabul edilse idi, şüphe yok ki iyi bir yöneticilik altında halk telgrafın faydalarını kısa sürede takdir edecekti ve sonuçta kendi kendine yararlanacaktı. Durum böyle olduğu için, hükümetin resmi haberleşmesi dışında telgraf çok az kullanılmaktadır. Kayseri telgraf için oldukça uygun bir beldedir. Bununla birlikte telgraf pusulalarındaki bilgiler hiç de anlaşılır değildir. Telgraf hatlarının bakımı, aletler ve pillerden meydana gelen karmaşık elektrik sistemi işleri geciktirmekten başka bir işe yaramaz. Kâtiplerin tembelliği, büroda çalışanların ihmalciliği, gecikmelerin meydana gelmesinde yeterli etkenlerdir ve bu yönleriyle büro ihtiyaca cevap verememektedir; pratikte hemen hemen faydasızdır.

Posta: İstanbul istikametinde, karşılıklı olarak, düzenli bir posta hizmeti yapılır. İstanbul'dan bir hafta önceden gönderilmiş olan mektuplar, Pazartesi günü ilgili adreslere dağıtılır. Gidecek mektuplar Çarşamba günleri öğleden sonra gönderilir; İncesu, Nevşehir ve Ankara yoluyla doğrudan İstanbul'a ulaşır. Hizmet çok düzenli şekilde yapılır. Mektuplar kuzey yönünde Sivas'a, güneyde ise Adana ve diğer yerlere gönderilir. Bu yönlerde mektupları gönderirken riski göze almak gerekir; çünkü genellikle transit ticaret yapan seyyahlara emanet edilir.

Genel Durum

Toprak Sistemi: Kayseri Sancağı'nda ekili toprağın çoğu, köken olarak devletten alınmış ve açık bir şekilde bireylerin özel mülkiyetinde olan "mülk" topraklardır. Mülk topraklar satın alınmaksızın ve geçerli bir nedeni olma-

dan arka arkaya üç yıldan fazla toprağın ekili bırakılmasına izin verilmez; olmadığı takdirde toprak tekrar devlete dönerdi; fakat bunda zorlama olmazdı. Bundan başka kullanılan toprağın yaklaşık 1/4'ü "mevkufi" ya da "vakıf" toprak olarak isimlendirilir. Vakıf topraklar ya devlet tarafından tahsis edilmiştir, ya da özel kişiler tarafından kilisenin kullanması için vasiyet edilmiştir, veya devlet tarafından özel kişilere farklı hizmetler için tahsis edilmiştir.

Vergilendirme: 1) Öşür, ya da topraktan elde edilen ürünün 1/10'i. Bu vergi genellikle köylüler tarafından açık artırma ile satışa çıkarılır, ya da köylülerin bir araya gelmesi ile en yüksek teklifi verene satılır. Mültezimlerin [öşürü toplama işini satın alanların] ya da temsilcilerinin entrikaları ve zorlamaları, açıklamaya gerek görülmeyecek kadar iyi biliniyor. Kayseri merkez ilçede mültezimler, yıllık olarak toplanan yeni bir sistem koyuyorlardı. Toprak son beş yıla ait ortalama bir hesaplama, gelir durumuna göre sınıflandırılan birinci, ikinci ve üçüncü derece; çok iyi, orta, çok kötü olarak tasnif ediliyordu. Buna göre herkes kesinlikle ne kadar vergi ödeyeceğini bilmeli ve ürüne toplamada artırım olmamalı. Kesinlikle şüpheli yoktur ki, çok yönlü bir fırsattır ve genellikle buna uyum sağlanmalıdır. Çiftçiler konuyu derhal anlamaya başladılar ki, daha iyi koşullarda tarım yapmak için yapılan düzenleme onların lehinedir. Mevsim boyunca yalnızca mütevazi bir tek üretim yapılmasına rağmen, rating oranı, o nedenle, yüksek gözükmektedir. Çiftçiler yeni sistemi takdir ediyorlar; merkez kaza dışında birçok yerlerde halk açıkça hâlâ mültezimleri beklerken; merkez kazada yaklaşık bir ay içinde hububat verme sorunu çözümlendi. Halkın tepkisi çok çarpıcı idi ve yeni sistemin yayılması konusunda daha yoksul sınıflar arasında genel bir istek vardı.

Toprak sahipleri kendi topraklarında işçi çalıştırdıkları takdirde bazı sorunları olacaktır; gelecekte toprak sahipleri vergiden sorumlu tutulacaklardır; çiftçiler kimin ödeyeceğini ve ne ödeyeceğini bilmemektedirler; İnanıyorum ki toprak sahipleri, yeni sistemden çok az çıkarı olacak olan çalışanları ile aralarındaki sorunları düzenleme zorunluluğunu duyacaklardır. Bu durum ağalar ve beyler tarafından büyük bir tepki alacaktır, fakat bu doğal bir durumdur; onlar şimdi kendi zorbalıkları ve mültezimlerin yardımıyla, kendi sorumluluklarından sakınmak veya kaçınmak yerine kendi paylarına düşen vergiyi ödemek zorunluluğunu duyacaklar ve kendi kendilerinin mültezimi (tithe-buyers) olacaklardır. Onlar, doğal olarak, bütün güçleriyle çıkar yollarından kendilerini yoksun bırakacak yeni sistemin kabulünü

bütün güçleriyle önlemeye çalışacaklardır. Onların etkilerinin kalıcılığı görürsün ya da görünmesin, en azından, belki, çok ihtiyaç duyulan genel uygulamanın gecikmesini etkileyecektir.

2) Emlak Vergisi (Ev ve toprak vergisi): Böyle bir mülkün değerinin 1000 lira üzerinden , vergi oranı, % 4 kuruştur. Tüm evler ve dükkânlar 20 000 kuruş üzerinde bir oranı kapsarsa vergi ikiye katlanır.

3) Gelir Vergisi: % 3'tür.

4) Askeri Muafiyet Vergisi (Military Exemption Tax): Her bir Hıristiyan erkek nüfus başına, vergi oranı % 27 olarak hesaplanır. Tüm vergiler köylerde Hıristiyan kocabaşlarının elinde veya karargahlarında toplanır. Konuyla ilgili zaman zaman, inanıyorum ki, papaz ve rahipleri, şaşırmış vaziyetteki halkı ve sakatları etkilemek için, çeşitli Padişah fermanları ve iradeleri yayınlanır. Ayrıca, 15 ile 60 yaş arasında kalanların dışındakiler vergiden muaf tutulur. Fakat genel bir şart vardır, o da önceden kaldırılmış halka nefes aldırın emirlerin merkezi hazineye olumsuz etkisi olmaması gerekir. Vergi, toplam Hıristiyan erkeklerin kişi başına %27 kuruş ödemesi şeklinde hesaplanır ve bu meblağı Hıristiyan acentalar toplamak zorundadır. Bundan kimileri rahatsızlık duyabilir veya yıllarca ortalıkta görünmezler, fakat, ölümünün kanıtlanmaması halinde[gaib kişi] vergi verenlerin toplam oranı içinde gösterilir. Birileri 27 kuruşu bulmak zorundadır. Hıristiyanlar isterlerse bildirilen meblağı toplamada özgürdürler, ki onlar, kendi muafiyetlerini kendileri düzenleyebilirler, ama özel yasal düzenleme yapılmaksızın bu mümkün değildir.

Orduda hizmet için , bir şekilde karar alınmamış Türkler, muafiyet bedeli olarak 50 Sterlin ücret ödeyebilirler veya temin edebilirlerse onun yerine geçecek daha az bir miktar öderler.

5) Ağnam(koyun ve keçiden alınan vergi):Hayvan başına 3 kuruş hesaplanmıştır ve bu yıl 513.624 kuruş vergi toplanmıştır.

6)Şarap ve alkollü içkiden 1/10 oranında vergi alınır.

7)Ketre: Sakız (veya yapıştırıcı) çıkarılan bitki ile sarı meyvelerden öşür üzerinden vergi alınır. Yetiştirilen sarı meyve bu yıl 141.000 kuruşluk bir gelir getirmiştir.

İltizama verilmeyen vergiler, İhtiyarlar Meclisi tarafından görevlendirilen kişilerce toplanır. Ve onun aracılığıyla paraya ihtiyaç duyulduğunda, zaman

buldukça gönderilen vergi toplayanlara veya zaptiyelere geçer. Onlar vergiyi kervanlarla sancak merkezine ulaştırırlar. Bu yıl (1880) vergi toplamak amacıyla, 14 yardımcı ile birlikte, bir Baş Muhassıl (tax Collector) atandı. Bunların ücretleri toplanan vergiden ödenmektedir. Vergi toplayanların, görevlerini muhafızsız olarak yaptıkları tahmin edilmektedir. Buna rağmen sistemin başarılı olmadığını işittiğime göre kazaların dışında bu görevin tekrar zaptiyelere [jandarma] verileceği sezilmektedir.

Kamu Güvenliği İle İlgili Düzenlemeler: Kasabalarda ve daha büyük köylerde zaptiye kuvvetleri bulunmaktadır; sancaklarda ise bir veya iki karakol hizmet vermektedir ki, bazılarında ehil olmayan kişiler görev yapmaktadır. Oysa ki halk, çoğunlukla hayatını yollarda geçirmek durumunda ve kervanlarla seyahat ederek ve silah taşıyarak güvenliğini sağlamaktadır. Genellikle bir soygun veya adam öldürme vuku bulunduğu, bir grup zaptiye yahut yaklaşık 100 dolaylarında bir avuç süvari, sözde asayiş sağlaması için, olay yerinde düzeni sağlamak için gönderilir. Bütünüyle, sancak havalisinde şaşılacak derecede çok az eşkıyalık meydana gelir. Gerçek bir vakıdır ki sancakta Çerkezler yoktur. Soyguncular için çekici olan çok önemsiz geliş gidişler olmaktadır. Kayseri havalisinde organize eşkıyalık bulunmamaktadır. Aksaraylı veya Aziziyeli Çerkezlerin, bir iki at çalarak, soyguna başladıkları sanılmaktadır; fakat, onların delice cesareti bile, ganimet eyilimlerini organize bir saldırıya dönüştürmez.

Emniyet Güçleri: Polis kuvveti aşağıdaki gibi dağıtılmıştır :

Kayseri şehri 1 binbaşı, 2 yüzbaşı, 2 teğmen, 2 asteğmen, 7 çavuş, 13 onbaşı, 33 piyade, 26 süvari olmak üzere toplam 86 kişi. Kayseri köyleri ise 9 piyade ve 16 süvari olmak üzere toplam 25 kişi. İncesu Kazası: 3 piyade ve 11 süvari, toplam 14. Tüm personelin toplamı 1434'tür. Bölgenin bu durumu gözönünde bulundurulduğunda, bu sayı, az sayıda süvari birliğiyle beraber kamu güvenliğini sağlamak için oldukça yeterlidir.

Görevlilerin ücretleri: Aylık olarak binbaşı 800 kuruş, yüzbaşı 400 kuruş, teğmen 300 kuruş, asteğmen 150 kuruş, çavuş 120 kuruş, onbaşı 110 kuruş, özel atlı süvari eri 100 kuruş almaktadırlar. Süvari birliklerinde görevli teğmen 250 kuruş, asteğmen 150 kuruş, çavuş 100 kuruş, onbaşı 90 kuruş, özel atlı süvari 80 kuruş. Bu görevlilere ya çok kötü olan ve kısa sürede perişan bir hale gelen ya da düzenli olarak çok zor temin edilen elbise ve postal verilir. Adamların görüntüsü en onur kırıcı bir vaziyettedir ve onlar, sıklıkla, kendi elbiselerini kendileri temin ederler. Bunun yanında, güvenlik görevlilerine, hayvan yemi ve tayın bedeli olarak para verilmektedir.

Süvariler vergi toplamak, şahitleri getirmek, resmi mektupları dağıtmak gibi görevlerin yanında, resmi ve genel muhafızlık görevlerini de yerine getirirler. Piyadeler, başlıca, resmi ulak görevi yaparlar, kahve getirirler, tütün sararlar vb. Resmi binalarda ve hapishanelerde nöbet tuttıkları gibi, tanıkları getirirler, gece sokaklarda devriye gezerler. Bunların maaşları iki ayda bir ödenir.

Adli Yönetim

Bu yılın başlarından itibaren, adli mahkemelerin bütünüyle yeniden insası Ankara Vilayeti'ne yeni atanmış olan müfettiş tarafından yürürlüğe konuldu.

Bu mahkemeler:

- 1) Bidayet(Asli Hukuk)Mahkemesi
- 2) Ceza Mahkemesi
- 3)Ticaret Mahkemesi'dir.

1)Bidayet Hukuk Mahkemesi: Başkanı, kendisine dört üyenin yardım ettiği, hakimdir. Bu dört üyenin ikisi Müslüman diğer ikisi de Hıristiyan'dır. Bidayet mahkemesi çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bunlardan biri, yalnızca Müslümanların meseleleriyle ilgili dini davalara bakar, şayet davacı isterse, dava, hakim tarafından tek başına yürütülür, gerekirse müftü hakime yardımcı olur; bu durum Kur'an ve şeriate göre düzenlenir. Davalar sadece Hıristiyanlarla ilgili ise, ya da bir Hıristiyan'la bir Müslüman arasında ise veya sadece Müslümanlar arasında olduğunda, ilgililer istediklerinde mahkemede hakim ve üyelerin huzuruna çıkarılırlar. Bu durumda mahkeme heyeti, iç hukuka ve Mecelle'ye göre karar verir. Mecelle Kur'an'dan çıkarılmıştır; bu işe uzun bir süre önce başlanmış ve halen iktibasa devam edilmektedir. Kur'an'ın ihtilaflarını ve uyuşmazlıklarını uzlaştırmak için yapılan bir teşebbüstür. İnanıyorum ki, bu düzenleme halihazırdaki medeni kanunla çatışmamak için yapılmıştır ve Kur'an'ın, topluma uygulanabilir ve kabul edilebilirlik bağlamında bir sunuluşudur. Fakat, Türkler kişi hakları konusundaki isteksizliklerini unutmuş şeylerdir. O nedenle, Bidayet Hukuku'ndaki bu boyutun bütünüyle kaldırılmasını, mestolmuş bir vaziyette, selamlayabilirler.

Mahkemede yargılama usulleri açık olarak yapılır ve kararlara, genellikle, müzakere yoluyla varılır; fakat, hâkim çoğunluğun görüşünün aksine bir karar verme gücüne sahiptir.

Ceza Mahkemesi (Criminal Court): İkinci başkan İstanbul'dan tayin edilir ve kendisine yardım eden, ikisi Müslüman ikisi Hıristiyan olmak üzere dört yardımcı üyesi vardır. Mahkemenin tüm yargılamaları halka açıktır. Yargılama ya tanıkların çağrılmasıyla ya da, üyelerden birinin huzurunda, bir katip tarafından yazılı delillerin okunmasıyla yapılır. Veya her iki şekilde de uygulanabilir. Sonuçta karar mahkemenin gerekli görebileceği bütün delillerle birlikte, sonucu açıklayacak olan hâkime sunulur.

Ticaret Mahkemesi (Commercial Court): Başkanı Hıristiyan kökenli Osmanlı vatandaşı, yardımcıları ise üçü Hıristiyan üçü de Müslüman olmak üzere altı yardımcısı bulunmaktadır. Bu mahkemenin dava işlemleri de ceza mahkemesindekilere benzer; fakat, karar üyelere danışılmadan başkan tarafından açıklanır. Öncelikle yazılan karar yazılı olarak hakime sunulur. Kararın uygulanması ise mutasarrıfın yetki alanına girmekte idi. Ticari mahkemenin dört üyesi, iki yıllık bir süre için, Kayseri tüccarları tarafından seçilirdi. Bu üyeler ikinci kez de seçilebilirlerdi, fakat, arka arkaya dört yıldan daha fazla hizmet yapamazlardı. Başkan ve diğer iki üye İstanbul'dan atanırdı.

Ceza mahkemesinin üyeleri müfettiş, mutasarrıf, hâkim ve savcı tarafından seçilirdi.

Asli hukuk mahkemesinin üyeleri halk tarafından seçilirdi. İl İdare Meclisi on iki kişilik isim tespiti yapar ; seçilenlerin listesi Kayseri merkez ilçeye bağlı köylerin ihtiyar meclislerine gönderilirdi. Onlar da on iki kişilik listeden sekizinin isimlerini belirlerlerdi. Bu listeler kent merkezine döndükten sonra, en çok oyu alan sekiz üyenin isimlerini ihtiva eden yeni bir belge düzenlenirdi. Bu isimler de, taşradaki kazaların ihtiyar meclislerine sunulurdu. Daha sonra ilçe idare meclislerinden en çok oyu alan sekiz isim valiye sunulur, vali de bunlardan dördünü mahkeme üyesi olarak atardı. Eğer Kayseri merkez ilçede ihtiyarlar meclisi, oybirliğiyle, göreve layık birini belirlese dahi, taşra ilçelerindeki üyeler onu seçmezdi ve o kişinin ismi valiye gönderilmezdi. Bu durum, belki de, taşra kazalarının lehinde çoğunluğun sesini duyurması için önemli bir kolaylık idi.

Bu dönemde mahkemeler yeniden yapılandırılırken, bir Rum müdde-i umum-yani bir tür savcı(public prosecutor)-tayin edildi. Ceza davalarında kanunun uygulanması ile ilgili kararların ayrıntılarında, hâkim tarafından kendisiyle bilgi alışverişinde bulunulurdu.

Ceza mahkemesinin ikinci başkanının tayini yaklaşık bir yıl önce ertelendi, yerine bir başka üye de atanmadı. Halihazırdaki hâkim hem bidayet mahkemesine hem de ceza mahkemelerine başkanlık etti. Bu nedenle, sonuç olarak, işlerin çoğu sürüncemede kalıyordu. İnancıma göre hâkim akıllı bir adamdır, fakat, onun iki yıllık nefesi gelecek yıla kadar ancak dayanır; bu da onun enerjisini etkiler.

Adli idarede, daha büyük güven verici belirtilerin inşası için konuştuğum, ama, bunu teyit edecek bir uygulamayı göremedim. Halbuki, düzenleme işin kıymeti gereği yapılmalıydı. Kişisel olarak buna inanmak için bir neden göremiyorum.

Bundan başka kişisel özgürlük konusunda varolan sınırlamayla birlikte hapisanede hizmetler sürüyor, ama, güvenli değil. Hapisaneyi ziyaretim esnasında, bana verilen bilgiye göre, içeride, hepsi de Türk olan 150 kadar adi suçlu kalmakta idi. Bu adamlar istedikleri şeyi yapıyorlardı; uyuyorlar, sigara içiyorlar, dedikodu yapıyorlar, pipo [ağızlık mı?] satın alıyorlar, başlık örüyorlar vb. Birkaç kişi ise zincire vurulmuş idi. Kapıda ise, yarı uyur halde bir jandarma nöbet tutuyordu.

İtibari olarak Hıristiyan tanıklar bütün mahkemelerde kabul edilir; fakat ön yargı nedeniyle onlar, 'şahit' yerine 'muhbir' olarak adlandırılırlar.

Yemin etme dini cemaat başkanları, ya da temsilcileri marifetiyle yaptırılır. Bu işi uygulamak için, kimi zaman, tanıkla birlikte bir jandarma eri sevk edilmesi sıkça görülür.

Mali Yönetim: Bu dairenin başkanı, doğrudan Ankara'daki defterdara bağlı olan muhasebecidir. Mali konularla ilgili ayrıntılarda ketum birisidir. Böyle olmasına karşın Kayseri Sancağı'nın gelirlerinin aşağıda doğru tahmini gösterimi sağlanmıştır:

1880	Kuruş
Kayseri (öşür karşılığı vergi takdiri)	1.256.583
İncesu Merkez (öşür)	267.500
Develi Merkez (öşür)	611.424
Askeri Muafiyet Vergisi (cizye)	837.526
Resm-i Ganem	513.624

Gelir vergisi

Hane ve emlak vergisi	2.000.000
Yeşil Erik	141.000
Ketre	140.000
Tütün,tuz ve içki vergisi	184.388
Paris alçısı	32.000

Sağlık: Kanalizasyon düzeneğindeki altyapı eksikliği ve ortalama su teminindeki güçlükler, ayrıca çöplük birikintilerine rağmen Kayseri Şehri çok sağlıklıdır. Yaz mevsiminde, özellikle temmuz ve ağustos aylarında, sıcaklar çok etkilidir; bu nedenle kent sakinlerinin büyük bir çoğunluğu dağlık bölgelerdeki kendilerine ait olan bağlara göçmektedir. Şüphesiz bu, salgın hastalıklara karşı bir bağışıklık kazandırıyor.

Kış mevsiminde ise, aralık ayının ortalarından şubatın sonlarına kadar Kayseri'de çok karlı soğuk bir mevsim yaşanır. Diğer mevsimler hoş bir iklime sahiptir.

Kayseri'nin köyleri de sağlıklı bir ortam içindedir. Düzluklerde, bataklıklara yakın yerlerde kurulan köylerden bazılarında sıtma hastalığı yaygındır. Fakat, sadece bu hastalığın teskin eden şekli görülür. Bir veya iki köy ise sıtma hastalığı ile tanınır.

Yerel olarak göz hastalıkları da vardır. Son yıllarda iz bırakan 'şark çıbanı' (Aintab button) görülmekte ve giderek yayılmaktadır. Mesanede çok çeşitli hastalıkların bulunduğu hastalıklara da rastlanır. Bir doktor bana, son birkaç yılda altmış kişiyi tedavi ettiğini söyledi. Bunlardan sadece birisi ölmüştür. Bu bana göre 'Cumgrano' olarak kabul edilmelidir. Köpek ısırması sonucu ortaya çıkan kuduz hastalığı gibi, güneş çarpması da bilinmemektedir. Çiçek hastalığı ise hemen hemen tüm dünyada çocukluk çağında ortaya çıkar⁵; fakat, ender olarak öldürücüdür. Çiçek aşısına Müslümanlar tarafın-

⁵ Çiçek hastalığı ile ilgili Lady Montagu'nun *Türkiye Mektupları 1717-18*'de yapılan yorumda "... bizde [İngiltere'de] pek çok yaygın ve çok zalimane olan çiçek hastalığını burada [Türkiye'de] keşfettikleri bir aşı ile önüyorlar(...) Aşılama için en uygun zaman sıcakların sonu, sonbaharın başlangıcı(...) Ceviz kabuğu içine doldurulmuş çiçek hastalığı aşısını hangi damardan açılmasını isterlerse, o damarı büyük bir iğne ile açtıktan ve iğnenin ucu kadar aşırı buraya koyduktan sonra yarayı bağlıyor ve üzerine bir ceviz kabuğu yapıyorlar. Bütün bu ameliye sonunda en küçük bir acı hissedilmiyor. Aynı şeyi dört beş damara dahi yapıyorlar....", a.g.e., ss.66-67(Ç.N).

dan önem verilir. İshal yabancıları çabucak etkiler gibi görülür ve ishalde ayakta kalmak zordur. Bu yıl genellikle yaygın olarak görülmüştür.

İaşç Tüketimi: Buğday ve arpa gibi ürünlerin miktarı yıl içindekine göre değişiklik gösterir. Gelecek hasatın sonuna kadar elde yeterli oranda ürünün bulunmasına dikkat edilir. Bunun yanında Kayseri Sancak merkezinden mısır da ihraç edilir. İştittiğime göre, kent merkezinin tüketimi için yeterli mısır yetiştirilmez, çoğu Yozgat'tan karşılanır ve ihtiyaç fazlası ise ihraç edilir.

1878'te hazırlanan hayvan sayısını gösteren resmi bir raporda şu kayıtlar bulunmaktadır: At: 4130; katur: 6618; merkep : 5550; inek : 8674; öküz : 6161; deve : 152

Yöredeki merkep sayısı oranının çok daha yüksek olduğunu söyleyebilirim; en az 15.000.

Yakacak kimi zaman az bulunur. Çoğu kez odun yaklaşık 18 saatlik yerlerden getirilir. Hayvan katarları dışında, tekerlekli taşıma aracı yoktur.

Özet

Böyle bir kısa durum tespitinden sonra Anadolu'nun genel durumu konusunda kimi özetleri sunmada haklı olup olmadığımı bilmiyorum. Bu zamana kadar olan hükümet sistemi çok iyi bir şekilde açıklandı. Olabildiğince tekrardan kaçınılması dışında, bu konuda söylenebilecek her şey söylendi. Bununla birlikte haber toplamayla oluşan bilgilerden çok, kaydettiğim ilk izlenimlerimle ilgili birkaç konuyu sunmaya çalışacağım : Ülke ile ilgili en gerçekçi ders çürüme görüntüleridir. Çürüme ilerleme ve ıslahatları bütünüyle boğmakta, aynı zamanda tarafsız hukuk yönetimini de engellemektedir. Çürüme çeşmesi İstanbul'da başlıyor, damla damla taşra vilayetlerine yayılıyor. Çürüme ve entrika ortamında nasıl ekmek ve besin sağlanabilir. Görevliler, karşı karşıya bıraktıkları dayanılmaz isteklerine meylettirmenin dışında, nasıl başarılı olabilirler. Hatta, böyle bir yönlendirmeye rağmen, farzedelim ki gerçekten aydın nitelikli - çalışkan, dürüst birkaç kişinin bulunabileceğine inanıyorum - kişiler bulundu. Çepeçevre kuşatılmış olacaklarından dolayı iyi işler yapmak için güçsüz olacaklardır. O kişiler, beyler-ağalar ve halk meclislerinde bütün gücü ellerinde bulduran, tüm ilerleme ve yenileşmeleri önleyen, mahalli kodamanlarla çalışmak durumunda kalacaklardır. Çünkü, hepsi de kendi çıkar ve belki, hâkimiyetlerini sürdürme eğilimi içine gireceklerdir.

Yeni atanan bir görevli için, açık olan üç yol vardır: Kaderini beylere bağlayabilir ve alışlagelen çıkarlarının semeresini toplayabilir. Böylece ortamın aynen kalmasına veya daha da kötüleşmesine hizmet eder. Eğer kayda değer bir gelire sahipse, kendisini olayların dışında tutabilir ve kendisine, her taraftaki yanlışları gören ve olayları önlemek için daha güçsüz olarak çöken bir resmi durumda rütbe kaybettirmez. Veya yerinde oturup şöyle söylebilir: Bütün mahalli güçlerin kendi üzerine gelmesine sebep olan 'bu durumda böyle gidemez.' Sonuçta kesinlikle, kısa bir süre içinde kendisi ya kovulacak ya da görevden alınacaktır. Ben henüz bu sonuncu gruba giren birine rastlamadım. Memurların çoğu kendi memuriyetlerinin ceremesini, bir şekilde, ödemektedir; bu memurlar nüfuzlu kişilere karşı direnme eğilimindedir. Onların istekleri dışındaki şeyleri yapabilmektedirler. Bazıları üzerinde uzun uzun düşünerek onların bindikleri dalı keseceklerdir. Bunların hepsi, korkarım, Avrupa'da çok iyi bilinir; fakat, kanaatimce bütünüyle bu olumsuz kişiler açıkça görülmelidir. Bu mahalli zorbalarla iletişim kurmanın kestirme yolu yokmuş gibi görünüyor. Çeşmenin aniden arıtılması da mümkün değildir; fakat, tedrici olarak ve hissettirilmez bir şekilde dışarıdan sürekliliği baskı yaparak, bu kişilerin etki alanları daraltılabilir. Ülke, halihazırda, bu kişilerin etkisi altında inleyen köleliğin zararlı etkilerinden sonunda kurtarılabilir. Şimdiden onların güçlerinin azaldığına inanıyorum. Öşür yerine, sabit mali vergilendirme sisteminin başlangıcı, ülkeyi mültezimlerden kurtaracak yönetici sınıfın gücünü yanlış bir şekilde temsil eden toplumun bu başbelaları, muti ve eğitimsiz insanların kontrolleri sayesinde güçlerini artırmaktadırlar. Diyebiliriz ki, bu sistemin genel gidişatı onların nüfuzunu yerle bir edecektir. Hatta bugün bir ilçeyi de içine alan bu yörede tüm güçlerini kullanarak beyler teyakkuz halindedirler. Ve halkı bu yeni sisteme karşı kıskırtmaktadırlar. Toplu şekilde bastırılmazlarsa gelişmeleri ve genel gidişatı erteleme nisbetinde teşebbüse geçeceklerdir. Fakat inanıyorum ki etkisiz kalacaklardır. Meclis kararlarıyla Avrupalı müfettişler onlara daha büyük bir darbe vurabilirlerdi. Bir kere insanların anlayışlarını değiştirmek bir yana, toprakta adalet sağlanması bir inanç olarak kimi zaman gelişmeyi teşvik eder ve köylülerin efendilerine kul nisbetinde itaat etmeleri ve yaltaklanarak çevresinde dönmelerini durdurur; ayrıca, zincirlerini aşama aşama kırarlardı.

Diğer bir konu ise eğitimidir. Türkler arasındaki bütün bu çürümeler, onların fanatizmi ve Hırisyanların yalancı ve dedikoducu huyları, bana göre, büyük oranda cehaletlerine atfedilebilir. Hıristiyanlar, Amerikan ve diğer misyonerlerin gayretlerine rağmen, eğitimin önemini çok az kavramaktay-

ken, Kur'an'ın sınırlı bilgisini hariç tutarsak, Müslümanların ileri derecede karanlık içerisinde olduğu söylenebilir. Eğitimsel ihtiyaçlar için hükümetin vaatte bulunmuş olmasıyla şimdi bir fırsat olarak madem ki bu iş tamamlanıyor, öyle ise eğitim sağlam temeller üzerinde seyredecektir. Zayıfça da olsa genel laik eğitim, gereken ve oldukça uygulanabilir olan eğitimin bütün kurumlarını bir çatı altında eşit olarak topladı. Fakat eğitim olanağının bu yararlı sonuçları eğitimin yaşama geçirilmesiyle zaman içerisinde terk edilmedir.

Ermeni ve Rumların dini önderlerinin ellerindeki bu örtülü güç, İngiltere'de hukuk mahkemelerinin malzemeleri olan bu yerleşik unsurların yarışı, bana, üzerinde durulması gereken bir konu gibi geliyor. Kastettiğim toplumsal ve ahlaki suçlar; örneğin iki evlilik, zina, nişan bozma, boşanma vb. üzerinde durulması gereken başlıca konular olmaktadır. Tüm bu konuları adli yargının önüne getirmenin zamanı gelmiş olsun ya da olmasın, ben kendimi bu konularla ilgili bir görüş bildirmeye yetkili görmüyorum. Fakat bugünkü düzenlemenin etkisi, başka bir yolla hukuku aramak için onlara öğretim yoluyla kiliseye mutlak itaatlerinin soğutulması mümkündür. Bu iki kilisede suistimal ve yolsuzluklara eğilim had safhadadır.

Değirmeye çalıştığım diğer bir konu da kamu işleriyle ilgilidir. Bu da bir hükümet bağıışı vaadiyle büyük bir saik kabul edilmelidir. Bölge ve çevrenin gelişmesi, iyi yolların yapılması ile büyük oranda desteklenebilir. Bu bölgeye gelişme için umut verici olan demiryolunun ulaşma zamanının geldiğini henüz düşünmüyorum. Sağlam köprülerin, kanalların ve geçitlerin inşasını gerektiren, bugün için, tekerlekli taşımacılıkla ilgili zor olan altyapıyı gerçekleştirmek mümkün görünmemektedir. Hatta yeterli kalifiye elemanı bile yoktur. Şimdiye kadar tamamlanması gereken işler dışında yapılmakta olan herşey para gereksinimi nedeniyle engellendi. Bitmemiş durumda ve genellikle terk edilmiş olan, aslında gereksiz gördüğüm, ham toprak üzerinde birkaç millik kaplama yolun inşa edilmesi örneğinde olduğu gibi. Şimdi, eldeki parayla, yolun çoğu yapılmalıydı; fakat yapılan işlerden sonuç alınacağı konusunda beslediğim ümit çok azdır. Ulaşımın altyapı ilerlemesi için istekli olmadığını düşünüyorum. Belki de ilk planda paranın kamu binalarının, okulların, hapishanelerin, resmi büroların inşasına tahsis edilmesi daha avantajlı görülmektedir.

Polis örgütünün yeniden yapılanması için acil bir reforma ihtiyaç vardır. Kanımca başlıca suçlardan olan yankesicilik ve at hırsızlığı yapmak en akıllıca bir iş olmalıdır[!].

Kayseri kazasında 1875'te yapılan sayıma göre köylerin, erkek nüfusun ve tarım yapılan toprakların listesi aşağıda gösterilmiştir:⁶

Köy Adları	Hane sayısı	Ermeni	Rum	Türk	Toplam	Toprak Dönüm
Argıncık	114	-	-	256	256	8.163
Kumarlı	45	-	-	76	76	3.426
Cırkalan	101	-	-	233	233	8.393
Cırlavuk[Mimar Sinan]	247	-	-	710	710	11.384
Derevenk	69	176	-	7	183	15404
Belle Gesi[Bağ-yurdu]	112	286	-	-	286	4517
Darsiyak[Kayabağ]	196	28	195	289	512	11.042
Nise[Güzelköy]	153	244	-	137	381	3.335
Üskübi[Subaşı]	105	-	106	120	226	5.460
Küçük Bürüngüz	49	-	-	133	133	9.184
Ağırnas[Taşören]	258	-	138	560	698	43.282
Dimitre[Turanköy]	177	-	-	440	440	26.971
Vekse[Özlüce]	60	-	66	94	160	2.571
İsbıdın[Bağpınar]	102	-	-	255	255	6.795
Karahöyük	42	-	-	99	99	2.802
Gömeç	79	-	-	195	195	19.830
Salur	65	-	-	141	141	9.758
Dadasın[Akçatepe]	38	-	-	85	85	1.604
Horsana[Buğdaylı]	27	-	-	57	57	5.752
Barsama[Çavuşağa]	87	-	-	185	185	12.622
Zerve[Doruklu]	77	-	-	115	115	3.128
Saraycık	47	-	-	103	103	6.160
Boyacı	65	-	-	186	186	Kuşçu içinde
Çevril	97	-	-	263	263	11.777
Kuşçu	143	-	-	401	401	30.798
Taşhan	45	-	-	150	150	13.657
Menteşe	51	-	-	142	142	2.347

⁶ Kayseri ve çevresinin, günümüzde, genel bir değerlendirmesi ve yer adlarındaki değişiklikler için bkz. *Genel Nüfus Sayımı: 38 KAYSERİ*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1983. Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı için bkz., Hüseyin Cömert, *Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı*, Kayseri Ticaret Odası Yayını, ss.218-253.

Hırka	106			285	285	36.602
Siliftarlı	71	-	-	207	207	3.067
Kilise	96	-	-	263	263	6.741
Taşlık	16	-	61	-	61	29.212
Belviran	59	112	-	74	186	16.737
Gerson	13	-	-	45	45	Hırka'nın İçinde
Yaşıtçepne	43	-	-	110	110	Ditto(?)
Yasir	62	-	-	165	165	5.163
Akın	72	-	-	179	179	17.349
Germelik	71	-	-	200	200	9.834
Alagöz	16	-	-	31	31	3.630
Keykubat	12	-	-	23	23	9.996
Kalkancık	35	-	-	87	87	3.303
Karakimse	44	-	-	98	98	7.911
Dadage	52	-	-	160	160	5.551
Ebiç	76	-	-	189	189	8.539
Obruk	48	-	-	164	164	22.245
Yamula[Yemliha]	133	-	-	354	354	6.629
Hasancı	65	-	-	165	165	26.907
Koçcaaz	45	-	-	116	116	6.741
Ambar	25	-	-	57	57	5.069
Hasan Arpa[Hasan Alp]	14	-	-	29	29	6.781
Mollahacı	68	-	-	196	196	12.146
Himmetdede	62	-	-	178	178	4.445
İmaret[Amarat]	89	-	-	257	257	2.366
Mahsemin	141	-	-	340	340	15.418
Yüreğil	32	-	-	67	67	8.910
Vartan[Vatan]	24	-	-	69	69	8.12
Höbek	107	-	-	295	295	54.536
Yabanı	3	-	-	8	8	3.627
Molu	259	-	52	613	665	4.987
Oymaağaç	81	-	-	207	207	6.405
Muncusun[Güneşli]	270	377	-	247	624	39.861
Kızık	134	-	-	350	350	54.222
Ayım	72	-	-	244	244	22.880

Kemer	65	-	-	176	176	9.674
Çukur	170	-	224	290	514	6.356
Emmiler	92	-	-	221	221	10.616
Hisarcık	252	-	-	633	633	5.807
Kızılviran	330	-	-	809	809	26.722
Sürtme	69	-	-	171	171	7.239
Kıranardı	114	-	-	378	378	2.754
İspile [Başakpınar]	120	-	-	338	338	5.832
Kuruköprü	84	-	-	265	265	11.708
Akçakaya	256	-	-	599	599	2.946
Salkuma	95	-	-	275	275	4.754
Süksün	61	-	-	163	163	11.869
Kulu	44	-	-	101	101	2.502
Bozca	90	-	-	272	272	8.271
Yuvalı	145	-	-	371	371	17.722
Kaş	39	-	-	102	102	Hacılar'da
Büyük Taf	51	-	-	131	131	4.852
KüçükTaf	32	-	-	96	96	8.711
Horan	106	-	-	310	310	24.708
Döğer	67	-	-	186	186	14.548
Eski Ömerler	39	-	-	102	102	15.104
Istafana [Reşadiye (Erciyes)]	39	-	-	102	102	15.104
Bey Değirmeni	18	-	-	39	39	5.907
Fehimli	41	-	-	97	97	3.559
Sarıdanışmet[Elmalı]	11	-	-	46	46	Döğerin içinde
Bayram Hacı	80	-	-	179	179	9.373
Yukarı Hasinli	20	-	-	51	51	
Aşağı Hasinli	38	-	-	115	115	12.409
Tahirini	23	-	-	62	62	1.664
Hacılar	574	-	-	1.558	1.558	35.286
Efkere	381	845	-	162	1.007	2.191
Gesi	274	11	78	466	555	3.152
Muncusun	372	308	-	410	718	7.210
Zincidere	595	-	1.124	132	1.256	13.199
Talas	2.303	2.240	2395	1.173	5.808	9.414
Germir	1.214	958	1476	489	2.923	8.194

Tavlusun	578	182	314	699	1.195	1.583
Endürlük	684	-	1264	67	1.331	6.226
Erkilet	731	290	306	1.385	1.981	16.451
Kayseri (Merkez)	8.137	7.288	1.339	13.714	22.341	91.381
	23.765	13.345	9.296	38.686	61.327	1.209.477

Kayseri Sancağı ve Develi (Everek) İlçesinde 1875 yılında yapılan Köy Adları, Erkek Nüfus ve Tarım Yapılan Toprakların İstatistiği

Köy adları	Hane Sayısı	Ermeni	Rum	Türk	Toplam Tarım/Dönüm	
Ayvaz Hacı	86	-	-	200	200	11.169
Öksüt	92	-	-	219	219	7.457
Epçesultan	31	-	-	80	80	4.393
Faraşa [Çamlıca]	297	-	545	17	562	4.409
Fırakdın [Gümüşören]	97	-	-	231	231	9.164
Gazi	94	-	-	220	220	8.042
Gömedi	18	-	-	54	54	8.000
İlipınar	9	-	-	24	24	3.978
İncesu	106	243	-	72	315	34.800
Karacaören	76	111	89	-	200	3.986
Madazı [Yazıbaşı]	28	-	-	82	82	10.000
Millidere	11	-	-	28	28	6100
Sanca	55	-	-	136	136	717
Soysallı	88	-	-	204	204	11.043
Senderemek	60	-	-	122	122	2.349
Tombak	55	-	-	136	136	2.830
Çomaklı	155	470	-	25	495	33.350
Ardıç	30	-	-	93	93	3.191
Böke	30	-	-	86	86	11.564
Bektaşlıçifli	1	-	-	2	2	1.523
Döğer	27	-	-	75	75	4.122
Elmalı	5	-	-	19	19	1.720
Elbeyliçifli	-	-	-	-	-	3.000
Eşelikçifli	-	-	-	-	-	3.500
Geregit	65	-	-	168	168	7.563
Gilgin	122	-	-	328	328	12.413

Göbi ⁷	-	-	-	-	-	1.000
Hacı-Paşa-çifli	-	-	-	10	10	11.598
Hamancık-çifli	150	-	-	-	-	10.4120
Cebir	37	-	-	98	98	4.428
Cücün	77	250	-	25	275	26.339
Yüreğın	12	-	-	32	32	2.889
Koççağız	27	-	-	71	71	5.314
Kamber	70	-	-	191	191	8.075
Kepez	63	-	-	218	218	10.224
Kömür	28	-	-	72	72	1.880
Kabaklı	47	-	-	119	119	15.720
Kale	17	-	-	57	57	5.354
Mardin [Ekinli]	39	-	-	103	103	7.038
Maraçak [Yazyurdu]	24	-	-	88	88	4.428
Pusatlı	104	-	-	344	344	13.848
Şıhbarak	61	-	-	164	164	17.781
Sosun [Ortakavak]	60	-	-	153	153	26.339
Sakaltutan	45	-	-	156	156	4.047
Sarımehmetli	42	-	-	93	93	7.730
Süleymanlı	82	-	-	216	216	11.975
Şahmelik	71	-	-	205	205	19.970
Söğütü-Çiftli	-	-	-	-	-	2.164
Travşın [İncili]	78	-	-	213	213	13.131
Çilmeze	14	-	-	42	42	4.638
Çömlekçi	34	-	-	118	118	6.237
Çöten	82	-	-	218	218	29.845
Tomarza ⁸	550	1860	-	75	1935	215.438
Vengicek [Yazılı]	33	-	-	100	100	2.700
Virancık	32	-	-	83	83	2.760
Yamaçlı	20	-	-	73	73	1.328
Develi-Everek ⁹	2.393	2.783	198	3.529	6.510	41.633
Toplam	5.931	5.717	832	9.487	16.03	846.754

⁷ Bugün köy tüzel kişiliğini korumakla birlikte, yerleşik nüfus bulunmamaktadır. (Ç.N)

⁸ Nahiye

⁹ İlçe

1875 Tarihinde Kayseri'nin İncesu İlçesinde Yapılan Köyleri, Erkek Nüfusu
ve Tarım Alanlarını Gösteren İstatistik

Erkek Nüfus

Köy Adları	Hane Sayısı	Ermeni	Rum	Türk	Toplam	Tarım
İncesu ¹⁰	1.649	-	1.409	2252	3661	51.335
Enehil	353	-	463	424	887	25.946
Hamurcu	48	-	-	136	136	2.527
Karabey	31	-	-	85	85	1.556
Viranşehir	32	-	-	75	75	1.863
Saraycık	25	-	-	56	56	1.840
Karahisar ¹¹	1028	-	-	2.522	2.522	10.6700
Şeyhşaban	100	-	-	218	218	6.374
Kuşçu	19	-	-	36	36	5.888
Gördelis	31	-	-	62	62	3.745
Kaleköy	121	-	-	258	258	3.097
Murican	59	-	-	143	143	2.130
Ortaköy	117	-	260	-	260	727
Başköy	24	-	-	79	79	2.984
Til	37	-	39	61	100	9.870
Kavak	12	-	-	41	41	1.488
Kesteliç	91	-	-	205	205	2 013
Erdemesin	113	-	-	225	225	2 350
Keşlik	86	-	-	189	189	1709
Boket	7	-	-	16	16	1402
Toplam	3.983	-	2.171	7.083	925	235544

ÖZET

Köy Adları	Hane Sayısı	Ermeni	Rum	Türk	Toplam	Toprak
Kayseri(merkez ilçe)	23.765	13.345	9.296	38.686	61327	1209477
Develi-Everek	5.931	5.717	832	9.487	16.036	846754
İncesu	3.983	-	2.171	7.083	9.254	235.544
Toplam	33.679	19.062	12.299	55.256	86.617	2.291.775 ¹²

¹⁰ İlçe

¹¹ Nahiye

¹² Osmanlı İstatistiklerine göre, nüfus oranları biraz daha farklıdır.

Kayseri'de önde gelen tüccarlardan biri tarafından düzenlenen, Kayseri'nin son beş yıllık ihracaat ve ithalat oranlarını gösterir liste

İTHALAT

Mallar	Oranı	Değeri	Açıklama
Giysi,yünlüler vb.	40.000 metre	16.000 Sterlin	Almanya'dan
Uzun giysiler vb.	30.000 parça	10.000 "	Manchester'den
Matbaa Kalıbı	20.000 "	10.000 "	"
Kadife,ipek,yünlüler	_	15.000 "	Fransa'dan
Pamuk,iplik vb.	10.000 yumak	5.000 "	Manchester'den
Yün,Berlin yünü vb.	1.000 yumak	2.000 "	"
Cam eşya	500 sandık	750 "	Fransa'dan
Porselen ve cam eşya	_	2.000 "	Fransa ve Avusturya'dan
Kahve	1.000 kutu	6.000 "	Marsilya'dan (Brezilya Kahvesi)
Şeker	40.000 okka	2.500 "	Marsilya'dan
Demir	200.000 "	5.000 "	İngiltere'den
Bakır	25.000 "	4.000 "	"
Petrol	2.000 varil	1.200 "	Fransa ve İngiltere'den
Çelik	200 sandık	500 "	İngiltere'den
Baharat	200 kutu	500 "	Marsilya ve İng.'den
Teneke,konserve (Teneke)	6.000 okka	1.000 "	İngiltere'den
e)			
Çivi	500 kutu	500 "	İngiltere'den
Mum	1.000 kutu	600 "	İngiltere'den
Kırmızı boya	3.000 okka	1.500 "	"
Renk boyası ve allık	5.000 "	3.000 "	"
Keçi kılı	40.000 "	1.200 "	Marsilya'dan
Çeşitli süs eşya vb.	_	15.000 "	Fransa ve Almanya
Tütün (işlenmemiş)	11.295 "	12.242	
Tuz	292.632 "	3.414 "	
Sabun	50.000 "	2.500 "	Mersin ve Samsun'dan
Pamuk	100.000 "	9.000	Adana ve Samsun'dan
	1885	1914	
Müslüman	89.163	101.923	
Ortodoks Rum	18.406	19.663	
Ermeni	24.950	30.105	

Konu ile ilgili olarak bkz., Stanford J.Shaw, "Ottoman Population movements During the last Years of the Empire,1885-1914. *The Journal of the Ottoman Studies, İstanbul*, 1980, s. 20 (Ç.N.).

İHRACAAT

Mallar	Oranı	Yerinde ederi	Açıklamalar
Çilek	250.000 okka	15.000 Sterlin ¹³	
Kitre	70.000 "	16.800 "	
Yün	30.000 "	1.800 "	
Keçi Derisi	20.000 adet	2.400 "	
Koyun derisi	20.000 "	1.300 "	
Tavşan derisi (yabani)	60.000 "	1.500 "	Marsilya'ya ihraç
Tilki derisi	8.000 "	800 "	Rusya'ya ihraç edilir
Kokarca ve sansar derisi	1.200 "	800 "	Rusya'ya ihraç edilir
Kunduz derisi	200 "	100 "	
Vaşak derisi	25 "	50 "	
Tiftik	5.000 okka	1.000 "	
Keçi kılı	6.000 "	1.000 "	
Balmumu	3.000 "	500 "	
Kaysı çekirdeği	30.000 "	1200 "	
Salep	3.000 "	400 "	
Barsak kirişi	50.000 parça	400 parça	
Afyon	200 okka	400 "	
Uyuşturucu , at kuyruğu	200 "	400 "	
Kaba keçe	1.500 parça	3.000 "	Avrupa'ya ve Mısır'a
İşlenmiş tütün	27.306 okka	8.192 "	
Tuz	61.824 "	772 "	
İnek derisi	90.000 "	9.000 "	İstanbul'a
Pastırma	360.000 "	21.600 "	
Keçi sahtiyanı	10.000 "	5.000 "	İzmir ve İstanbul'a
Buğday ve arpa	1.000.000 "	10.000 "	Mersin'e ve Samsun'a
Kıydan ortalama nakliye ücreti		oran	ücret
İhracaat		1.921.900 okka	21.354 Sterlin
İthalat		888.500 "	9.872 "

¹³ 1870'li yıllara göre 40.000.000 Sterlin= 1.000.000.000 Frank olmaktadır. Bu hesaba göre 1 Osmanlı Lirası= 22.72 Frank ve 1 Sterlin ise= 25 Frank karşılığındadır. Yani 1.10 Osmanlı Lirası= 1 Sterlin olmaktadır. Oranlarla ilgili genel bir karşılaştırma için bkz. S.Yarasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* 2, İstanbul, 1987, s.214. Ayrıca, bkz. Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, (Cilt I), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1995. 1844-1914 yılları arasında 1 Sterlin=1.10 Osmanlı Lirası idi. Bkz. s.13-25. (Ç.N.)

Haberler:

ULUSLARARASI HAÇLI SEFERLERİ SEMPOZYUMU (23-25 HAZİRAN 1997, İSTANBUL)

M. MEHDİ İLHAN

Haçlı seferleri denince hemen aklımıza Avrupa Hıristiyan devletlerinin *kafir* (infidel barbarians) diye ilan ettikleri Müslümanların elinden mukaddes toprakları kurtarmak için yapmış oldukları seferler gelir. Nitekim Papa II. Urban 18 Kasım 1095'te Müslümanlara karşı Haçlı seferlerini başlattığında amacının Doğu Hıristiyanlarını ve Hıristiyan kiliselerini Selçukluların elinden ve daha sonra da Kudüs'ü ve diğer mukaddes toprakları dinsizlerin elinden kurtarmak olduğunu açıkça ilan etmiştir (bk. Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, Oxford 1998, s. 8-9). Papa II. Urban'a rağmen bu sempozyum ile bunun pek de böyle olmadığı bir daha anlaşılmıştır. Aslında bu seferlere çok yönlü bakmak gerekiyor. Gerçeğin ne olduğunu anlayabilmek için daha çok araştırmaların yapılması gereği kendini bir daha bu sempozyumda göstermiştir. İlim adamlarının birçok konularda mutabık kalmadıkları bu sempozyumdan anlaşılmıştır. Bu seferler acaba bir doğu-batu çatışmasının yoksa Ortodoks ve Katolik kiliselerinin hesaplaşmasının bir ürünü mü idi? Veyahut Avrupa'da fakir halkı inleyen elit tabakanın suçluluk duygularının bir başka türlü hesaplaşması mı idi? Hz. İsa'yı gerçek anlamda sahiplenen Müslümanlardan bir başka anlamda papanın ve papazların kendilerini temize çıkarmak için Hıristiyan aleminin cihad adı altında dikkatlerini başka yöne çekmenin bir taktiği mi idi? Seferlerin dini, politik, sosyal ve ekonomik yönlerini inkar etmek mümkün olmadığı gibi Hıristiyan topluluklarının körü körüne bir cehennem ateşinin içine atılmalarının birçok değişik nedenlerini de araştırmak gerekir. Bu sempozyumla bunun cevabının bulunduğunu söyleyemem. Ancak cevabın ne olduğunu İslamın ve Hıristiyanlığın ruhunu ve bu iki dine mensup toplulukların kendi coğrafyaları içinde ne gibi motifasyonlarla hareket ettiklerini anlamadan ben de bilemem. Saygı ve sevginin ürünü olan bu sempozyum diğer ilim adamlarının çalışmalarında da kendini gösterse belki bazı sorularımıza cevap buluruz. Tarih araştırmaları çerçevesinde sınırlar kalkmalı, din, dil, kültür ve ırk farklılıkları bir sorun olmaktan çıkarılmalı ve sorulara ortak çalışmalar ile cevap aranmalıdır. Haçlı zihniyeti hâlâ var ise elimine edilmeli, coğrafi sınırlar gözetilmeden in-

sanlar arasında saygı ve sevgi bağları kurulmalıdır. Sempozyumun açılışını yapan Sayın Nâmik Kemal Zeybek'in ifade ettiği gibi İslamı Hıristiyanlara, Hıristiyanlığı Müslümanlara anlatmada art niyete yer verilmemeli ve karşılıklı bilgi alış verişinden çekinilmemelidir.

Sicilya Müslümanlarının isyanlarını bildirisinde işleyen James Powell (*The Rebellions of the Sicilian Muslims: The Background to Lucera*) bu konuda yeterince araştırmanın yapılmadığına dikkatimizi çekti. Müslümanların Sicilya'da hâkimiyetine içerleyen Hıristiyanlar daha 1059'da Papa'nın izni ile Sicilya Müslümanlarına karşı Apulia ve Calabria dükü Robert Guiscard'ın kardeşi Rayer'in komutasında harekete geçmişlerdi. I. Roger'ın 1061 yılında Messina'yı ve 1091 yılında da bir kaç ileri karakolun haricinde tüm topraklarını feth etmesiyle Sicilya Müslümanlardan Hıristiyanlara geçti. 1194 yılına kadar Normanların yönetiminde kalan Sicilya'da bir çok İslam abidelerinin ve yazmaların tahrip edilmelerine rağmen Müslüman kültürü devam etti. Bilhassa Müslümanlara olan yakınlığından dolayı "Putperest" olarak adlandırılan II. Roger güney İtalya'ya yaptığı seferlerinde Arap askerlerini ve mühendislerini kullandı. Hatta binalarını Arap mimarlar yaptılar. Araplar gibi sarayında hiciv sanatına hâkim şairler bulunuyordu. 1185 yılında adayı ziyaret eden meşhur seyyah İbn Cubeyr Kral II. William'ın (1166-1189) Müslümanlara son derece itimat ettiğini ve bir çok işlerini onlara yaptırdığını yazar. Hatta II. William'ın Arapçayı okuyup yazdığını belirtir (Bernard Lewis, *The Arabs in History*, London 1968, s. 118-119). Mamafih zaman geçtikçe durum değişir. Sicilya 1224 yılında Frederick Barbarossa'nın torunu Swabia dükü II. Frederick'in yönetimindedir. Müslüman valilerin yaşantılarını kendine adapte eden II. Frederick zaman zaman kendi cinsinden olanlara zulmetmekle kalmamış sayıları gittikçe azalan Sicilya Müslümanlarını büyük bir baskı altında tutmuş ve dolayısıyla onikinci ve onüçüncü asırlarda birbirini takip eden isyanlara sebebiyet vermiştir. Müslümanların isyanlarını ele alan James M. Powell isyan sebeplerini her ne kadar dile getirdi ise de kaynaklarda kısmen de olsa mevcut bilgilerin ışığında Müslümanların nüfusu, Hıristiyanlara oranları ve coğrafi dağılımları gözönünde bulunduran bir bildiri daha çok sorulara ışık tutabilirdi. Prof. Hassanein Rabie'm işaret ettiği gibi yuvarlakta olsa kaynaklarda verilen nüfus değerlendirilmeliydi.

I. Haçlı seferinin izleri, Avrupa'da Müslümanların ve Yahudilerin varlığı ve Avrupa devletlerinin birbirlerine karşı hareketleri Jonathan Philips'in işlemeye çalıştığı konu Papa III. Eugenius'un II. Haçlı seferine çağrısını dik-

katli bir şekilde işlenmesi gereğini ortaya koymaktadır. I. Haçlı seferi neticesinde kurtarılan mukaddes topraklar Urfa'nın tekrar Müslümanların eline geçmesiyle Haçlıların mukaddes topraklarda varlıklarını sürdürmeleri tehlikeye girmiştir. Papa III. Eugenius her ne kadar Bizans topraklarında tahribata yol açmayacağına inandığı dindarlığı ile bilinen Fransız Kralı VII. Louis komutasında Fransız ordularının harekete geçmesini sağladı ise de, yukarıda bahsettiğimiz ekonomik nedenler ve Hıristiyan fanatizmi bir taraftan İngiltere'nin savaş nedir bilmeyen fakir halkları diğer taraftan da Alman İmparatoru Konrad'ın (Conrad) komutasında Alman kuvvetlerinin 1147'de Haçlı bayrağını kaldırmalarına sebep olmuştur. Aralık 1147'de İstanbul'a varan bu Haçlı orduları bir taraftan Bizans topraklarında tahribata yol açarken diğer taraftan İtalyanlar deniz yolu ile Filistin'e varmak isteyen Haçlı gruplarından büyük bir miktarda gelir elde etmeye çalışmışlardır. Papa Eugeneus her ne kadar Fransızları bu iş için harekete geçirmede isabetli davranmış ise de diğer hareketlere mani olamaması ve diğer Haçlı ordularını engelleyememesi Hıristiyan alemindeki güçsüzlüğünün ve her yönden bazı çıkarlarını öne çıkmasının neticesi mi idi?

Avrupa'da bu hareketlilik devam ederken Haçlıların yönlendiği topraklarda da bir hareketlilik vardı. Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in işlediği konu adından da anlaşılacağı üzere (Haçlı Seferleri Sırasında Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı) ancak bölgenin bir kısmındaki hareketlilik ve çeşitliliğe açıklık getiriyordu. Selçukluların XI. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya gelmesiyle siyasi yapıda büyük değişiklikler oldu. Fatimileri ve Türkmenleri Şam ve Kudüs'ten süren Tutuş 1086'da Haleb'i de topraklarına kattı. Melikşah'ın 1092'de vefatını müteakip Selçuklu Devleti dağıldı. Bilhassa Tutuş'un vefatını müteakip Fatimiler kısa zamanda Selçuklular adına Kudüs'ü ellerinde tutan Artukluları sürmekle kalmadılar Haçlılara karşı mücadele eden Selçuklulara destek de vermediler. Bu arada bazı Ermeni beylikleri bağımsızlıklarına kavuştular. Böylece dağılan Müslüman birliğinin aksine Haçlılar bölgede başarıya ulaştılar. Mamafih "1128 yılında İmadeddin Zengi'nin Musul Atabeyliği'ne tayinine kadar Artuklular ve bölgedeki diğer Türk beylikleri Haçlılarla mücadelenin en ağır yükünü taşıdılar. Artuk'un oğulları Sökmen ile İlgazi bunların başında geldiler. Zengi'nin bölgeye gelmesinden sonra Zengiler ve Eyyubiler zamanlarında Haçlılarla yapılan mücadelede Güney Doğu Anadolu halkı bilhassa bölgedeki Türkler Haçlılarla yapılan sa-

vaşlara katılmaya devam ettiler. Ancak Moğolların 1258 yılında bölgeye gelişinden sonra bu katkı kesildi. Güney Doğu Anadolu bölgesinin önemli siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel gücü kalmadı." (Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997, İstanbul, Bildiri Özetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.24).

Alman Çeşmesi önünde Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu'na katılan bir grup bilimadımı.

DUBROVNIK ARŞİVİNDEKİ OSMANLI BELGELERİ İLE İLGİLİ RAPOR

FERİDUN M. EMECEN-İDRİS BOSTAN

Balkanlar ve Avrupa Araştırmaları Kolu bünyesi içinde tarafımızdan müştereken sunulan "Dubrovnik Arşivi'ndeki Osmanlı Belgeleri": projesi uyarınca 17-30 Ağustos 1998 tarihleri arasında Hırvatistan'ın Adriyatik sahili- nin en doğusundaki tarihi Dubrovnik şehrine giderek buradaki Osmanlı belgelerinin önemli bir kısmını görme imkânı bulduk. Dubrovnik Arşivi'ndeki (Drazni Arhiv u Dubrovnik) Osmanlı belgeleri, hususi bir tasnifte Arşivin 75. serisini oluşturan (Serija 75) "Acta Turcarum" içinde yer almaktadır. Kabaca yapılmış ve sadece listelerden ibaret, mevcutlarının tamamını da ihtiva etmeyen bir kataloğu bulunmakta olan bu vesikalar, muayyen sayılar halinde kutulara yerleştirilmiş ve sadece numaralanarak bırakılmıştır. Tesbitlerimize göre katalogsuz olanlarla birlikte burada yaklaşık 12 000 Türkçe belge ve 5000 kadar da İtalyanca, Boşnakça/Hırvatça/Sırpça yazılmış evrak vardır. Çok çeşitli türden evrakı barındırması bakımından kıymetli olan bu seri, merkezden gönderilen tuğralı fermanlar, hükümler, Bosna ve Hersek paşalarının buyurulduları, bölgedeki kadılık merkezlerinden gönderilmiş hüccetler, ilamlar, hatta merkezden alınmış fetvalar; tüccarların, mahalli küçük yöneticilerin özel veya resmî mektupları vb. gibi çeşitlilik arz etmekte; örneğine pek rastlanmayan "taşra evrakı"nın niteliği konusunda iyi bir fikir vermektedir.

Çalışmak üzere gittiğimiz ilk günden itibaren ilgili görevlilerin yardımları sayesinde, öncelikle kataloglardan başlayarak taramamızı sürdürdük. 1930'lu yıllarda Fehim Efendiç tarafından yapılan bu kataloglar iki bölüm halinde olup "Acta Turcarum/I" başlıklı ilk katalogda, A harfinden başlamak üzere B, C, D, E serileri yer almaktadır. Ayrıca numara verilmeyen bir A tasnifi daha mevcut olup burada II. Murad'dan başlamak üzere XVI. asra kadar gelen 58 tuğralı ferman vardır (Bunların tamamının fotokopisi alınmıştır). Numara konularak başlayan A serisi (A₁-A₂₀) yirmi listeye ayrılmıştır ve burada ekleriyle birlikte 1080 kadar Osmanlıca belge ve 250 kadar da bunların İtalyanca tercümeleleri mevcuttur. A serisi bazı istisnalarla birlikte, İstanbul'dan gönderilen ferman, nâme, buyuruldulara tahsis edilmiş bulun-

maktadır. B serisi ise 148 ana listeyi (Dosyayı) B₁-B₁₄₈) haiz olup Türkçe vesika 2400 civarındadır. Ayrıca diğer dillerde yani Sırpça/Boşnakça/Hırvatça ve İtalyanca olarak yazılı tercüme, mektup, buyuruldu sayısı da 3300 dolayındadır. B serisi genellikle civar sancaklardan, kadılıklardan gelen evrakı ihtiva etmektedir. Mesela bazı dosyalar üzerine Bosna pašalığı, Trebinje, Klis sancakbeyliği, kadılığı gibi ibareler düşülmüştür. Bu tasnifte XVII ve XVIII. yy. belgeleri ağırlık kazanmakta olup Bosna ve Hersek'e diğer bölgelerden gönderilmiş Boşnakça/Sırpça mektuplar, pençeli buyuruldu da yer almaktadır.

C serisinde (C₁-C₁₁) 350'ye yakın belge bulunmakta olup bunlar daha çok kadı hücceti, ilam ve buyuruldu niteliğindedir. Buna benzeyen D serisi (D₁-D₈) 250 kadar belgeyi havidir ve burada Kuzey Afrika'daki eyaletlerden, Mısır-İskenderiye'den gelen mektuplar (bazıları Arapça) mevcuttur. Yine E serisi (E₁-E₃₁) 280 Osmanlıca, 1000 kadar diğer dillerde belgeyi kapsamaktadır. Bu harfli tasnif bölgelere göre yapılmış olmakla birlikte, iyi bir ayıklama ve seçim yapılmadığı için burada, çok farklı türde belgelere de rastlanmaktadır.

Acta Turcarum/2 kataloğu ise, kutu sırtındaki numaralara göre sıralanmış 4001'den başlayıp 4895'e kadar gelen yaklaşık 900 kadar belgeyi havidir. Tasnif yapılırken bu numaralar dört ana listeyi oluşturmuştur. Bunlar Huccet (Hudzeti özel nr. 1-327; genel nr. 4001-4301), Arz (Arzı, 1-268/4302-4606), İlam (İlami, 1-65/4607-4687), Buyuruldu (Buyurulduje 4688-4810) dur. Ayrıca 4811-4895 arası için "Razni dokumanti" denmiştir. Bu ayırıma rağmen kutular numara sırasına göre birbirini takip etmektedirler. Bu her iki kısım-daki belgelerin tamamı elden geçirilmiştir.

İyi-kötü kataloğu olan bu kısım dışında, hiçbir listesi veya kataloğu bulunmayan "Acta Turcarum" serisine dahil başka evrakın da mevcut olduğu anlaşılmıştır. Üç ana grupta mütalaa edilebilecek olan bu evrak yine kutular içerisinde olup, ilki, yukarıda kataloğu olan Acta Turcarum/2 bölümünün numaralı dosyalarının başlangıç kısmını yani, 1-4000 arasını oluşturmaktadır. Burada çeşitli konularda ekleriyle birlikte numaralanmış 33 kutu içerisinde 4000 belgenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu seriyi ancak sondaj usulü ile inceleyebildik; tamamına zaman darlığı sebebiyle bakamadık. Katalogsuz bir başka seriyi K serisi teşkil etmektedir. Ekleriyle birlikte yaklaşık 1000 adet (1-731) vesikanın bulunduğu bu kısım irili-ufaklı zarflar içinde muhafaza edilmiş ve vaktiyle Sırp İlimler Akademisi'nce incelendiğine dair kayıtlar bu-

lunan II. Bayezid devrinden başlayıp XVIII. yüzyıla kadar gelen tuğralı padişah fermanlarını içine almaktadır. Çok önemli olan ve diğer serideki benzer fermanlarla bütünlük arzeden bu kısmın XVII. yy. başlarına kadar gelen 200 belgesinin (diğerleri ilave edilerek) tarafımızdan yayınlanması düşünülmektedir. Yalnız bu serinin fotokopilerinin acilen temini için Arşiv idaresiyle bir yazışmanın yapılması gerekmektedir. Bu seri içinden çıktığını zannettiğimiz Dubrovnik'e verilen ahidnâmelerin "tecdid"ini ihtiva eden ve XVI. yüzyıl sonlarından itibaren tarihlenebilen 7-8 büyük boy tuğralı ferman mevcuttur. Bunlardan 4-5 kadarı çerçevlenerek teşhir edilebilir hale getirilmiştir Diğerleri ise ayrı bir kutuda rulo halinde saklanmaktadır.

Son olarak Acta Turcarum serisine dahil edilmiş, romen rakamıyla numaralanmış iki kutunun daha varlığı tesbit olunmuştur. XVI-XIX. yüzyıllar arasına ait bu kutulardan ilki, XVI, XVII, XVIII numaralarını taşımakta, burada toplam 204 gömlek içinde tüccarların özel mektupları, arzlar, bazı kitap parçaları, şiir defteri parçaları vb. gibi müteferrik birtakım evrak bulunmaktadır. Aynı şekilde I-XV numaralı kutuda ise 200 gömlek içinde hemen hemen aynı tür evrak yer almaktadır. Yukarıda zikredilen bütün kutular içindeki belgeler 10 günlük kısa bir süre içinde, süratle gözden geçirilerek önemli görülenlerin fotokopisinin alınması için arşiv idaresine başvurulmuştur. Toplam fotokopi isteğimiz 1800 dolayında olmuş ve bu seçim yapılırken ağırlık, XV-XVIII. yüzyıl resmî evrakına, özelliği olan belgelere, siyasî-ekonomik ve sosyal hadiseleri konu alan ferman, hüküm ve nâmelerle kadı hüccetlerine verilmiştir. Ancak personel ve araç imkânlarının sınırlı olduğunu tesbit ettiğimiz arşiv, bu taleplerimizin tamamını kaldığımız süre içinde karşılayamamış, yalnızca kataloğu mevcut olan A serisinden seçtiğimiz 400 belgenin fotokopisini hazırlayabilmiştir. Diğer harfli ve rakamlı serilerden fotokopi talebimizi liste halinde arşiv idaresine bırakarak bunların bilahare hazırlanıp gönderilmesi talebinde bulunduk. Fakat yetkili müdürü izinde bulunduğundan bu konuda bize müsbet-menfi bir cevap vermediler. Bunların temini için Kurumumuzun ayrıca arşiv idaresiyle bir yazışma yapması icab etmektedir.

Tesbit edebildiğimiz belgeler için tarafımızdan iki ayrı yayın düşünülmektedir. Önce elimizde bulunan ve XV-XVI. asırlara ait fermanlardan bir seçme yaparak Dubrovnik arşivini tanıtan bir yazı hazırlamaktayız. Bu hazırlık kısa bir süre içerisinde gerçekleştirilebilecektir. İkinci yayın planımız, öncelikle ısmarladığımız belgelerin teminiyle mümkün olabilecektir. Bu cümleden olarak XV ve XVI. yüzyılın sonuna kadar gelen önemli bir kısmı yuka-

rida zikrettiğimiz K serisinde yer alan ferman, hüküm türü belgelerin tamamının neşri düşünülmektedir. Bu bakımdan bu asırlara ait 1-200 numaralar arasında bulunan belgelerin fotokopi veya mikrofilmlerinin temini için ayrıca arşiv idaresine Kurumumuz tarafından talepte bulunulması yerinde olacaktır. Bu yapılırken gerek Türkiye ile Hırvatistan arasındaki kültür anlaşmaları, gerekse arşivler arasındaki anlaşmalarda zikredilen karşılık esasına atfta bulunulabilir. K serisindeki belgelerin acil olarak temini, bu ikinci çalışmamız için elzemdir.

Dubrovnik'teki arşiv dışında Hırvatistan'ın diğer bazı şehirlerinde de belgeler bulunduğu bilinmektedir. Özellikle Zadar, Makarska ve Zagreb'de bu kabil evrak mevcuttur. Bunlar arasında en fazla belge Zadar arşivinde bulunduğundan son iki günümüzü bu arşivi görmeye ayırdık. Ayrıca Dubrovnik'te çalışırken arşive Zadar'dan gönderilmiş bir kutu içinde osmanlı belgeleri olduğu bize bildirildi. Bunları görmek istediyssek de arşiv idaresi başka bir yerden gelen evrak olduğu için onların izni olmaksızın bize bunları gösteremeyeceklerini söylediler. Bu kutu Zadar arşivindeki Osmanlı belgelerinin ilk kutusu imiş. Bunun üzerine diğerlerini görmek merakıyla Dubrovnik'den 400 km. uzaklıktaki Zadar'a giderek buradaki arşivde bir gün çalışma ve mevcut belgelerin niteliğini tesbit etme imkânı bulduk. Zadar XVI. asırda bir ara Osmanlı idaresi altına girmiş, daha sonra Venedik kontrolünde kalmış bir liman şehridir. Buradaki belgeler 33 kutu içinde saklanmakta olup bunların ilk sekiz kutusu ve son kutusu tarafımızdan incelendi. Dubrovnik Arşivi'ndeki belgelere nisbetle daha geç tarihli olan ve XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan evrak içinde, genellikle yöredeki beylerbeyilerin, sancakbeylerinin ve kadıların buradaki Venedik Generaline çeşitli meselelerle ilgili yazdıkları mektublar, İstanbul'dan gönderilmiş belgeler bulunmaktadır. Ayrıca yine nâme defterlerine benzer mahiyette vesika suretlerini toplayan türden defterlerin yer aldığı da tesbit edilmiştir. Bunlar muhtelif konularda gelen ferman, nâme veya buyurulduların suretlerini ihtiva etmektedirler. Çok az bilinen ve bu ana kadar hiçbir Türk araştırmacının girmedığı bu arşivin de Osmanlı tarih araştırmaları bakımından önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Kitap Tanıtma:

MICHEL BALIVET, *Islam Mystique et Révolution Armée dans les Balkans Ottomans: Vie du Cheikh Bedreddin "le Hallâj des Turcs" (1358/59-1416)* [Osmanlı Balkanlarında Tasavvufî İslâm ve Silahlı İhtilal: Türkler'in Hallâc'ı Şeyh Bedreddin'in Hayatı (1358/59-1416), Cahier du Bosphore: XII, Les Éditions Isis, İstanbul 1995, VI=175 s.

Bilindiği gibi Şeyh Bedreddin, 1402 Ankara Savaşı'nın ve onu takip eden Fetret Devri'nin yarattığı siyasal ve toplumsal buhran ortamında filizlenen büyük bir sosyal hareketin kahramanı olarak Osmanlı tarihinde ortaya çıkan mühim bir şahsiyettir. Şeyh Bedreddin ve hareketi, Türkiye'de özellikle 1960'lardan sonra yükselen entelektüel ve bilhassa militan sol çevrelerin üstlendiği marksist toplumcu tarih yaklaşımına en çok ilgi gösterilen, bu sebeple de sık sık ele alınan bir konu olarak ileri çıktı. Osmanlı tarihinde bir çok toplumsal ayaklanma olayı meydana geldiği halde, bunların hiç birinin lideri, hatta Pir Sultan Abdal bile şimdiye kadar Şeyh Bedreddin ölçüsünde ilgiye mazhar olmamıştır. Bununla beraber Şeyh Bedreddin, gerek şahsiyet yapısı, gerekse öncüsü olduğu toplumsal hareketin mahiyetinin daha tam olarak aydınlığa kavuşturulmaması sebebiyle, Türkiye tarihinin henüz çözülmemiş bir problemi olarak güncelliğini korumaktadır. Bu yüzden özellikle Türkiye'deki amatör tarihçi çevrelerinde bugüne kadar hakkında oldukça yayın yapılmıştır.

Şeyh Bedreddin'in böyle tarihsel bir problematik oluşunun altındaki temel soru herhalde şu olmalıdır: Bu ilginç şahsiyet zamanına göre en üst derecede hem hukuk, hem de tasavvuf eğitimi görmüş ve döneminin en ünlü bilim ve tasavvuf adamları arasına girmiş biri, ve üstelik, Osmanlı devletinin yüksek bir bürokratik makamında fiilen görev yapmış bir devlet adamı sıfatıyla, bir süre sonra bu devlete karşı çıkarak bütün Osmanlı tarihinin belki de en önemli toplumsal hareketinin lideri haline nasıl gelmiştir?

İşte Michel Balivet'nin kitabı, Franz Babinger, M. Şerefeddin (Yaltkaya), H.J. Kissling, Abdülbaki Gölpınarlı, Ernst Werner, ve Nedim Filipoviç'ten sonra bu sorunun cevabını vermeyi deneyen en son bilimsel yayın olarak dikkatini çekiyor. Kitabın, yalnızca bilimsel yaklaşımı ve ele alıp tartıştığı konularıyla değil, kullanılan materyel açısından da, bugüne kadar yapılan Şeyh Bedreddin araştırmalarından gerçekten belirli ölçüde farklı bir nitelik arzettiğini belirtmek gerekir. M. Balivet -her ne kadar genellikle orijinal metinlerini değil, latin harfli veya Türkçe sadeleştirilmiş neşirlerini kullanmış da olsa- hem Osmanlı, hem de, bugüne kadar diğer araştırmacıların ulaşmadığı Latin ve Grek kaynaklarını, Venedik ve Selanik arşiv belgelerini kullanarak iyi bir monografi meydana getirmiştir. Bu yeni materyel, kitabın bazı bölümlerinde görüleceği üzere, onun önemli bir kısım meselelerde derinlikli tahliller yapmasına imkân sağlamıştır.

Kitap esas olarak *Önsöz*, üç bölüm ve *Sonuç* kısımlarından oluşmakta, sonda ise metinde geçen terimlerle ilgili bir lugatçe ve bir kronoloji cetveli bulunmaktadır. İndeksten sonra da -bir kısmı bizce konuyla ilgisiz - bazı fotoğraflar ve haritalar yer alıyor.

"*Bedreddin Hareketinin Anadolu Kökenleri: XIII. Yüzyıl Küçük Asyasının Selçuklu Sultanlığında Tasavvuf ve Evrenselik*" adındaki Birinci Bölüm, adından da anlaşılacağı üzere, yazarın Şeyh Bedreddin hareketinin temelinde gördüğü, XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sundaki tasavvuf yapısının ve çevrelerinin analizine, ağırlıklı olarak Mevlânâ Celâleddin, Hacı Bektaş-ı Veli

ve Yunus Emre'nin incelenmesine ayrılmış olup, daha ziyade bir "giriş" niteliği taşıyor. Bizce bu bölüm kitapta biraz gereğinden fazla uzun tutulmuş görünüyor.

"*Samavnalı Şeyh Bedreddin'in Hayatı ve Ölümü: Ortaçağ Osmanlı Sultanlığında Tasavvuf ve Evrensellik*" başlıklı İkinci Bölüm ise, esas olarak Şeyh Bedreddin'in biyografisine, aile yapısının ve çevresinin analizine, tahsiline, temasta bulunduğu çevrelerin tasavvufi ve fikri yapılarının tahliline ayrılmış. M. Balivet çok isabetli olarak burada Hurufiliğin Anadolu'daki durumunu ve Şeyh Bedreddin üzerindeki etkilerini ele almakta, daha sonra isyan hareketini incelemektedir. Kanaatimizce Balivet'nin u kısımda şeyhin aile ferdleri ve çevresine, tahsil gördüğü şehirlerin ideolojik ve fikri yapılarına dair yaptığı analizlerin, daha önce bu ölçüde derinlik ve genellikle doğru sonuçları ihtiva eden bir biçimde yapılmamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu analizler Şeyh Bedreddin'in nasıl biri olduğunu ve hangi fikir ve görüşlerin, hangi çevrelerin etkileri altında yetiştiğini ve hareket ettiğini okuyucuya başarılı bir biçimde anlatıyor. Özellikle onun isyandan önce, Kahire dönüşü sırasında Batı Anadolu'da yaptığı seyahatin irdelenmesi, bilhassa Sakız adasındaki ikametinin sorgulanması, şeyhin niyetinin anlaşılması bakımından çok isabetli bir yaklaşımdır. Nitekim yazarın Şeyh Bedreddin isyanıyla ilgili tahlillerinin de genellikle şahsen katıldığımız ciddi bir takım görüşleri sergilediğini söylemeliyiz.

Üçüncü Bölüm, "*Manevi Soy ve Osmanlı Dünyasında Şeyh Bedreddin'in Fikirlerinin Yayılması*" başlığını taşıyor. Bu bölüm iki kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda, Şeyh Bedreddin'in gerek tasavvufi fikir ve görüşlerinin etrafında teşekkül eden bazı tasavvuf çevreleri, gerekse özellikle Balkanlar'daki Bedreddiniler denilen zümreler üzerinde duruluyor. Aynı bölümün ikinci kısmında ise doğrudan doğruya Şeyh Bedreddin'in tasavvufi fikirleri ve özellikle *Varidat* irdelenmektedir. M. Balivet tasavvufi görüşleri itibariyle şeyh Ahmed Gazali ve Muhyiddin Arabi çizgisinin bir devamı olarak değerlendiriyor, ki genel çizgi itibariyle doğrudur. Bununla beraber, şahsen biz esas olarak onda bu çizginin, çok daha ileri boyutlara götürülerek panteist ve materyalist bir kimliğe büründüğü kanaatindeyiz. Ne var ki, bu bölümü teşkil eden bu iki kısım arasında bir takdim-tehir (yer değişikliği) yapılması daha mantıklı olurdu gibi görünüyor.

Nihayet, "*Bedreddin ve Rolü: Büyük bir Etki İçin Geçici Bir Bilanço*" adını taşıyan Sonuç kısmında ise M. Balivet, doğru bir tesbitle Balkanlar'daki heterodoks İslam çevrelerinin önemli ölçüde Şeyh Bedreddin'in fikirlerinin etkisi altında bulunduğu görüşünü savunmakta, böylece ele aldığı tarihsel şahsiyetin yerini de iyi belirlemiş görünmektedir.

Sonuçta M. Balivet'nin bu kitabının, Şeyh Bedreddin probleminin biraz daha aydınlatılmasına ciddi katkılar getiren, bundan sonra Şeyh Bedreddin konusunda çalışacaklar için önemli görüşler ihtiva eden, ihmal edilmeyecek bir araştırma olarak okuyucunun önüne konulmuş ciddi ve değerli bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

AHMET YAŞAR OCAK

SALÂHÎ R. SONYEL, *Cyprus, The Destruction of a Republic* (British Documents, 1960-1965), London, The Eothen Press, 1997.

Türk-Yunan ilişkilerinde Türkiye'nin daima bir dezavantajı olmuştur ve bu dezavantaj bugün için de söz konusudur. Bu da, Yunanistan'ın, gerçekleri radikal bir şekilde tahrif ederek, ve kendi davasını ve görüşlerini yaymak için, Türkiye aleyhine giriştiği propagandaların gerçekten etkili olmasıdır. Bu konuda, Yunanistan'ın çok gerisinde kaldığımızı kabul etmeliyiz. Bunun için neler yapmamız gerektiğini bu tanıtım yazısında tartışacak değiliz. Belirtmek istediğimiz, Yunan ve Kıbrıs'la ilgili olarak da, Rum propagandasının etkinliğinde, özellikle bu propagandaya muhatap olanlar bakımından, dinsel ve siyasal faktörlerin bir arada göz önünde tutulması gerektiğidir.

Belirttiğimiz bu husus, özellikle Kıbrıs sorunu için söz konusudur. Yıllar yılı Kıbrıs'ta, 1954'ten 1974'e kadar, Rumlar, adayı Yunanistan'a ilhak hırsı ile, yani *enosis için*, Türklere hep saldırmış, Türklerin mallarını tahrip etmiş, Kıbrıs Türkü'nü evinden, yerinden yurdundan etmiş, Kıbrıs Türkü'ne karşı defalarca "katiâma" a girişmiş, fakat, etkin propagandası ile, bütün olayların sorumluluk ve suçluluğunu Türklerin ve Türkiye'nin üstüne yıkmaya çalışmıştır. Kıbrıs Türkü'nün varlığını savunma meşruiyetini, dünya kamuoyuna "Türk saldırganlığı" ve hatta zaman zaman "Türk vahşeti" olarak sunmaktan geri kalmamıştır. Halbuki, 1954'ten 1974'e kadar geçen süre, Türklere yönelen Rum ve Yunan "vahşeti"nden başka bir şey değildir.

Şurası da bir gerçektir ki, Rum ve Yunan propagandasının yalanlarına, Türkiye'nin NATO müttefikleri ve Kıbrıs'la yakından ilgilenen İngiltere ve Amerika'nın da zaman zaman ve ciddi bir şekilde arka çıkmaları, *Kıbrıs sorununun yıllardır sürüncemede kalmasının tek sebebinin teşkil etmiştir.*

Diğer taraftan, Yunanistan ve Rumlar, çeşitli yayımlarla propagandalarına destek vermeye muvaffak olmuşlardır. Buna karşılık, "Kıbrıs Gerçeği"ni yansıtan ve Batı'da yapılan yayımlar, maalesef çok azdır. Başta Sayın Rauf Denktaş olmak üzere Kıbrıs Türk liderlerinin İngilizce olarak yapılmış pek çok yayımları bulunmakla beraber, yabancılar tarafından yazılıp, Makarios ve Kıbrıs Rumlarının gerçek yüzünü ortaya koyan eserler, maalesef pek azdır. *Pierre Oberling*'in 1982'de yayınladığı *The Road to Bellapais* ile 1989'da yayınladığı ve tarafımızdan, *Kıbrıs Faciası* adı ile Türkçe'ye çevrilen (Bak.: BELLETEN, Cilt LIV, Ağustos 1990, Sayı 210, s. 825-861) *The Cyprus Tragedy* gelmektedir. Sayıları az da olsa, yabancılar tarafından yazılan ve gerçekleri su üstüne çıkaran bu gibi eserlerin etkisiz ve faydasız kaldığı söylenemez.

Sayın Salahi R. Sonyel tarafından yazılan *Cyprus, The Destruction of a Republic* adlı eser ise, bir Türk tarihçisi tarafından yazılmış olmakla beraber, çok farklı ve önemli bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Çünkü, İngiltere Hükümeti'nin, 1990-1995 yılları arasında, Kıbrıs ile ilgili olarak yayınladığı diplomatik belgelere dayanmaktadır. Eserin 165 sayfalık metin kısmında yazılanlar, tâbir câizse, yayınlanmış olan İngiliz resmî belgelerinin *konusması*, bu belgelerin söyledikleridir.

Bununla beraber, yazarın Önsöz'ünde belirttiğine göre, İngiltere Hükümeti, kendisince "hassas" ("sensitive") telâkki edilen bazı belgeleri yayınlamamıştır. Bu uygulama, Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından da aynen izlenmektedir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı da, diplomatik belgelerini 30 yıl ara ile yayınlamakla beraber, bazı belgeler bu yayınlar arasında yer almaktadır. Bunu, Türkiye ile ilgili Amerikan belgelerini incelerken açık olarak tespit ettik. Zaten, yayınlanmış belgelerde zikredilen bazı belgeler için, dipnotlarında "yayınlanmamıştır" ("not printed") ibaresi kullanılmaktadır. Mamafih, yayınlanan belgelerin de, yakın tarihe geniş bir ışık tuttuğu da gerçektir. Sayın Sonyel'in eserinde de bu açıkça görülmektedir.

Başlığını, *Kıbrıs, Bir Cumhuriyet'in Yıkılışı* diye tercüme edebileceğimiz *Cyprus, The Destruction of a Republic*, adından da anlaşılacağı üzere, 1959 Züriç ve Londra Anlaşmaları ve 1960 Anayasası ile kurulan *Kıbrıs Cumhuriyeti*'nin, Makarios liderliğinde Kıbrıs Rumlarının ve onlara destek veren İngiltere'nin ve şaşkın bir Amerikan politikasının beceriksizliği sayesinde nasıl ortadan kaldırıldığını ortaya koyma amacını gütmektedir. Dolayısıyla, eserin adının da gösterdiği gibi, eser bir bakıma bir "ithamname" dir. Belgeler ışığında ve tarih huzurunda suçluları ve kusurları teşhir etmektedir. Yalnız, bu bizim yorumumuzdur. Yazarın kendi yorumlarında, bu derece kesin bir "ithamname" niteliğine sahip olduğunu söylemek biraz zordur. Bizim kanımızca, yazar, daha ziyade, objektif ve soğukkanlı bir tarihçi gibi davranmayı tercih etmiş görünüyor. Belgelerin ortaya çıkardığı gerçekleri ve bu gerçekler içinde rol almış olan suçlu ve kusurluları "teşhir" ederek, değerlendirmeyi, iyi niyetli ve dürüst okuyucuya bırakmıştır. "Etkileyici bir izlenim" verme bakımından, bu da yararlı bir metod olarak düşünülebilir.

Belirtmemiz gereken ikinci bir husus ise, eserde belirtilen, 1960-1965 arası gelişmelerine ait ana çizgi, konuyu bilenler bakımından bir yenilik teşkil etmemektedir. Fakat eserin, bildiklerimize getirdiği yenilik ve esaslî katkı, gelişmelerin iç yüzüne ve ayrıntulara ait verdiği bilgilerdir. Şüphesiz bu bilgiler, İngiliz belgelerinin yansıttığı bilgiler olduğu için, esas itibarıyla İngiltere'nin Kıbrıs politikası bakımından aydınlanmış olmaktadır.

Bu ana özellikleri taşıyan eser 5 bölümden meydana geliyor. 1-12. sayfalarda yer alan Birinci Bölüm, 1960 öncesine ait bazı özet tarihî bilgiler vermektedir. Bu arada yazar, Yunanistan'ın, Kıbrıs üzerinde hiçbir tarihî hakkı olmadığına ve Bizans döneminde her ikisinin de Bizans toprağı olmasının dışında, bütün tarihi boyunca Kıbrıs'ın hiçbir zaman Yunanistan'la birleşmemiş olduğuna, *enosis* tahrikçilerinin hiçbir zaman aldırılmamış olduğunu vurgulamaktadır (p.4).

13-30. sayfalarda yer alan ve *Cumhuriyet'in İlk Yılları, 1960-1962* adlı İkinci Bölümde yazar, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş gelişmelerine ait bilgi vermektedir. İlgi çeken nokta, burada 1960 Kıbrıs Anayasası'nın hazırlık müzakere ve çalışmalarına yazarın hiç değinmemiş olmasıdır. Bunun dışında, bu bölümde, esas itibarıyla, Makarios'un komünistlerle ve Komünist AKEL Partisi ile yapmış olduğu yakın işbirliği hakkındaki bilgiler yer almaktadır.

31-61. sayfalarda yer alan ve *Sonun Başlangıcı, 1963* başlığını taşıyan Üçüncü Bölümde, ayrı belediyeler konusunda Makarios ve Rumların çıkardığı güçlükler ile, bu konuda oynamak

istenen oyunlar ve Makarios'un, Türk toplumunu birçok haklarından yoksun bırakmak için, 1960 Anayasası'nı değiştirmek istemesinden doğan 1963 Aralık krizine varan gelişmeler belirtilmektedir.

Burada dikkati çeken en önemli nokta, Makarios'un, 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nı Türklerin aleyhine olarak değiştirmek istemesine, İngiltere'nin karşı çıkmamış ve hatta destekleyici bir tutum almış olmasıdır. Kıbrıs'taki İngiliz Yüksek Komiser Vekili, Aralık 1962'de Londra'ya gönderdiği telgrafında, "*Başpiskopos, ayrı belediyelerin işleyemeyeceğini söylerken, bir kere daha Anayasa'ya aykırı hareket etmektedir.*" derken, Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yetkili de, yine ayrı belediyeler konusunda, "*Şüphesiz Türkler hukuken bu konuda çok kuvvetlidirler*" (p.32) yorumunu yapıyordu. Lâkin, İngiltere'nin Kıbrıs Komiseri Arthur Clark, bu konuda Makarios ile tam bir işbirliği içindeydi. Arthur Clark, Makarios'un yakın dostu ve onun sırdışıydı. Makarios birçok konuda Clark'a danışıyordu. Nitekim, 1963 Kasımında Dr. Fazıl Küçük'e verilen ve Anayasa'nın 13 maddesinde değişikliği öngören teklifler, Makarios ve Clark tarafından birlikte hazırlanmıştı (Bak. p.47-51).

Makarios, sadece anayasa değişikliği değil, Türkiye'ye müdahale hakkı veren Garanti Antlaşması'nı da feshetmek istiyordu. Bu ise İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nı endişeye sevkettiğinden, Bakanlık bir açıklama ile Hükümetin tutumunu belirtmek istediğinde, karşısında Sömürgeler Bakanlığı'nı bulmuş ve Sömürgeler Bakanlığı böyle bir açıklamayı önlemiştir (p.44). Bundan daha da önemlisi, Mayıs 1963'ten itibaren Kıbrıs Hükümeti ile İngiltere arasında Anayasa değişikliği ve Garanti Antlaşması'nın kaldırılması hususunda müzakereler bile başlamıştı (p. 40-41). O kadar ki, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Londra'ya Kıbrıs Rum planlarına İngiltere Hükümeti'nin sürüklenmiş olmasından duyduğu endişeyi belirtiyordu.

Bu bölümün 52-61. sayfalarında, "Kanlı Noel" denen, 21 Aralık 1963 olaylarına, yani Rumların Türkleri katletme teşebbüslerinden doğan krize ait gelişmeler incelenmektedir. Bu olayların arkasından Makarios, 31 Aralık 1963'te Kıbrıs Anlaşmaları'nı feshettiğini ilân etmiştir.

Eserin, *Savaşın Eşiğinde, 1964* başlıklı Dördüncü Bölümü, 60-117. sayfalarda yer almaktadır. Bu bölümün ve bilindiği gibi, 1964 yılının özelliği, 1963-1964 Kıbrıs Krizi'nin en gergin yılı olmasıdır. Rumların Türklere yönelik saldırılarının her gün biraz daha artması, Türkiye'yi zaman zaman Kıbrıs'a askeri müdahale alternatifi ile karşı karşıya getirmiş, bu da bir yandan Kıbrıs Krizi'ni şiddetlendirirken, bir yandan da Türk-Yunan ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olmuştur. O kadar ki, Temmuz 1964 sonunda Rumların Mansura ve Erenköy bölgesinde Türklere karşı bir katliâma kalkışmaları üzerine Türk jetleri Rum mevzilerini ağır bir şekilde bombardıman etmişlerdir.

Bu arada, Türkiye'nin 5 Haziran'da Kıbrıs'a asker çıkarma kararı üzerine, Amerika Cumhurbaşkanı Johnson'un mektubu, Kıbrıs gelişmelerinin içine bomba gibi düşmüştür. Yazar, bu konu üzerinde pek durmamıştır (Bak.p.97).

Fakat, 1964 yılı gelişmelerinin en önemli yanı, gerek İngiltere'nin, gerek Amerika'nın, *enosis* tezini resmen benimsemeleridir.

Güvenlik Konseyi 4 Mart 1964'te, Kıbrıs'a bir B.M. Barış Gücü gönderme kararı aldı. Bu güç bugüne kadar Kıbrıs'ta görev yapmaktadır. Fakat, bundan daha önemlisi, Makarios'un bütün Kıbrıs Anlaşmaları'nı feshetmesine, yani Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kuran belgeleri reddederek bu Cumhuriyet'i ortadan kaldırmasına ve Türklerin bu Cumhuriyet ile ilgilerinin fiilen kesilmesi dolayısıyla Cumhuriyet'in bu bakımdan da yok olmasına rağmen, Güvenlik Konseyi'nin, fiili Rum hükümetini *Egemen Kıbrıs Cumhuriyeti* diye adlandırması ve buna dayanan Makarios'un da, Türkiye'nin "müdahale hakkı"nın kalmadığını ileri sürmesiydi.

Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 kararı üzerine İngiltere ve Amerika, Rumların "savaşı kazandıklarına" inanarak *enosis* görüşünü benimsediler. Amerikan Dışişleri Bakan yardımcılardan biri, 31 Mart'ta, Vaşington'daki İngiliz Büyükelçisine, *enosis*'in gittikçe belirgin bir *çözüm* haline geldiğini, Kıbrıs Türklerinin, Yunanistan'daki Türk azınlığı gibi, ayrıcalıksız bir azınlık olarak Rumların içine karışma veya Türkiye'ye göç etme şıklarından birini seçmekten başka çareleri kalmadığını söylüyordu (p.88). Lefkoşe, Atina ve Ankara'daki Amerikan büyükelçilikleri de *enosis*'in tek pratik çözüm olduğunu telkin etmekteydiler (p.89). Amerikalılara göre, *enosis* kötü çözümlerin en iyisiydi (p.89).

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Carrington, 8 Mayıs'ta Norveç Büyükelçisine, *enosis*'i desteklediğini söylüyor ve şöyle bir formül üzerinde duruyordu: Kıbrıs Yunanistan'a verilmelidir ve Türkiye'ye göç etmek isteyen Türklere İngiltere ve Amerika yardım etmelidir. Kıbrıs'a karşılık Yunanistan da, Türkiye'ye büyük bir ada veya Türk kıyılarına yakın adaları veya Batı Trakya'nın bir kısmını vermeliydi (p.91-92).

Bu arada, Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 kararıyla arabulucu tayin edilen Galo Plaza da, çözümün *enosis*'te olduğunu söylüyordu (p.99).

Bu gelişmeler üzerine Makarios adada yoğun bir *enosis* kampanyasına girişirken, 20 Ağustos'ta toplanan Yunanistan Kraliyet Konseyi, bir *olup-bitti* ile *enosis*'i gerçekleştirme kararı aldı (p.107). Bunun için de, Kıbrıs'ta, nisbi temsil esası üzerinden bir seçim yapılarak, yeni Meclis, *enosis* kararı alacak ve Yunan parlamentosu da bu kararı onaylayacaktı.

Eserin, 118-160. sayfaları, Beşinci Bölüm olarak *Gizli Diplomasi, 1965* başlığını taşımaktadır. Bu bölümdeki açıklamalar Türkiye ile ilgili bulunmaktadır. Çünkü, yukarıda belirttiğimiz gibi, 1964 yılında artık *enosis*, çözümün temel ilkesi olarak kabul edilmiş bulunmaktaydı. Eserde açık olarak belirtilmemekle beraber, 1965 Mayıs'ında Londra'da yapılan NATO Bakanlar Konseyi'nde bir Türk-Yunan diyalogu esası kabul edilmiş ve hemen arkasından, Ankara'da Türk-Yunan müzakereleri başlamıştır. Eserde belirgin olarak belirtilmemekle beraber, bu müzakerelerde Türkiye *enosis* ilkesini kabul etmiş, fakat müzakereler Türkiye'ye *enosis* karşılığında verilecek toprak tavizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Eserde, Ankara'daki Türk-Yunan müzakereleri konusunda hemen hemen hiç bilgi verilmemiştir. İngiltere'nin, bu müzakerelerin içeriğinden haberdar olmaması mümkün olmadığına göre, bu konudaki İngiliz belgelerinin, yani "hassas" belgelerin yayınlanıp yayınlanmadığı sorusu akla gelmektedir.

Şu kadarını da belirtelim ki, *enosis*'e karşılık Türkiye'ye verilecek taviz konusu, İngiltere ve Amerika arasında da konuşulmuştur. Çeşitli tavizler söz konusu olmuştur ki, bunları, özet olarak

ve eserden naklen şöyle özetleyebiliriz: *enosis*'e karşılık adadaki İngiliz üslerinden birisinin Türkiye'ye verilmesi, Acheson planında olduğu gibi, Türkiye'ye Kıbrıs'tan bir kısım toprak verilmesi, Meis dahil Ege adalarından bazılarının verilmesi, Türk-Yunan kara sınırlarında 100 Km²lik bir tashih yapılması, Trakya'dan Türkiye'ye bir kısım veya geniş bir toprak parçasının verilmesi. Türkiye'nin, *telâfili enosis*, (compensated enosis) denilen bu müzakerelerden hiçbir sonuç elde edemediği görülmüştür. Çünkü, gerek Makarios, gerek Yunanistan, Kıbrıs'ı çok *ucuza* satın almak istemişler ve Türkiye'nin gerek Türk toplumunun ve gerek stratejik ve savunma bakımından güvenlik endişesini kabul etmek istememişlerdir. Aynı şey, Kıbrıs Rumu'nu destekleyen İngiltere için değil, Amerika için de söz konusu olmuştur.

Eylül 1965 ayı geldiğinde, Türk-Yunan diyalogu tam bir fiyasko idi.

Ayrıca, 1965 yılı da Türkiye için büyük bir hüsrarla kapanıyordu. Zira, B.M.Genel Kurulu, 18 Aralık 1965 günü aldığı 2077 sayılı kararda, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin B.M.'in eşit bir üyesi olarak tüm egemenlik ve tam bağımsızlığa hakkı olduğu belirtiliyor ve bütün üye devletlerden, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenlik, birlik (unity), bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeleri ve her türlü müdahaleden kaçınmaları isteniyordu (p.156).

Bu kararın dahi, Türkiye açısından tam bir hezimet ve Makarios ve Kıbrıs Rumları için tam bir zafer olduğuna hiç şüphe yoktu. Bu karara Amerika aleyhte oy verirken, İngiltere çekimser kalıyordu. Böylece İngiltere, bağımsız ve iki toplumlu Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılmasında ve Kıbrıs'taki üslerinin korunmasında büyük başarı sağlamış olmaktaydı. Kısacası, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılmasında Makarios ve İngiltere başrolü oynamışlardı. Fakat yazarın, İngiliz belgelerinin açık gösterilerine rağmen, İngiltere'nin bu konudaki sorumluluğunu yeteri kadar vurgulayamadığı inancındayız.

Bununla beraber, eserin, Kıbrıs sorununun tarihine, çok değerli ve belgesel bir katkı olduğuna şüphe yoktur. İlgili okunacak bir inceleme ve bir eserdir.

FAHİR ARMAOĞLU

NEJAT GÖYÜNÇ – WOLF DIETER HÜTTEROTH, *Land an der Grenze, Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, 312 s.

Son onbeş yıldır Tahrir defterleri esas alınarak yapılan bölge tarihi çalışmalarında büyük bir artış gözlenmektedir. Bilhassa Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgeleri hakkında seri halde yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri vasıtasıyla görülen bu adedi artış, kemiyet itibarıyla sevindirici olmakla beraber, keyfiyet bakımından umumiyetle zayıf ve methodsuz, birbirini biteviye tekrar eden birer bilgi hamulesi durumundadır. Birçok önemli bölgeler ve merkezler üzerinde yapılan çalışmalarda görülen muhteva ve değerlendirme zaafı, metodolojik eksiklikler, bilgileri olduğu gibi, sistematik olmayan bir tarzda aktarmadan ibaret anlayış, söz konusu bölgeler ve merkezler hakkında yeni incelemeleri zaruri kılmaktadır. Bununla beraber Tahrir defterlerinin doğrudan belirli bir sistem ve metod dahilinde neşri, farklı sahadaki araştırmacılar için de önemli bir malumat birikimi olabilecek vasatın temini yanında, bu tür çalışmalar için ortak bir özelliği yakalamayı ve bir müşterek noktada birleşmeyi sağlaması açısından da mühimdir. Şüphesiz burada dikkat edilmesi gereken husus, neşir için gerekli asgari müştereklerde birleşmek ve bir sistem oluşturmaktır. Böyle bir sistemleştirme, Erlangen'de tertip edilen II. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nda Prof. Hütteroth tarafından teklif edilmiş de katı bir neticeye ulaşılmamıştı (Sempozyum için bk. Y. Kurt, *OTAM*, V, Ankara 1994, s. 621-630).

Elimizdeki kitap, böyle bir anlayışı yansıtan son derece dikkat çekici bir çalışma hüviyetini haizdir. Daha önce tahrir defterlerinin verilerini farklı bir anlayışla işleyen ve bunları haritalara dökerek yeni bir tarzın öncülüğünü yapan Prof. Hütteroth ile bölge ve şehir tarihi araştırmalarında tahrir defterlerini esas alan incelemelerin ilk ciddi örneğini ortaya koyan Prof. N. Göyünç'ün derin tecrübelerini yansıttıkları bu eser, esas itibarıyla 1564 tarihli tahrir defterinin adedi verilerinin farklı bir yaklaşımla mufassal dökümlerini ve söz konusu verilerin değerlendirilmesinin haritalar üzerinde tebeyyününü haiz bulunmaktadır. Önsöz, giriş, defterlerdeki bilgilerin değerlendirilişi ve bunların adedi verilerinin sıralanışı ve haritalardan ibaret olan bu kitapta, öncelikle ele alınan bölge üzerinde durulmuştur. Burası, XVI. yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı olan ve beylerbeyliğin güney kısımları, bugünkü Türkiye-Suriye-Irak sınır bölgesini içine almaktadır. Söz konusu tahririn esas alındığı bölge başta Mardin olmak üzere, Beriyecik, Hasankeyf, Nusaybin, Akçakale, Sincar, Habur, Deyrüzor, Ane adlı idari birimlere ayrılmıştır. Araştırmacılar, önce çalışmanın hedefini çizdikten sonra, tahrir defterinin neşir metodu hakkında bilgi vermekte ve ele alınan bölgenin coğrafi ve iklim özelliklerini ortaya koymaktadırlar. Bunun ardından Diyarbekir bölgesindeki livalar ve kaza merkezlerinin durumu, bunlarla ilgili yapılan incelemeler; hasseten, ele alınan bölgenin tahrirleri, idari birimlerinin gelişme süreçleri anlatılmaktadır. Bu kısımda XVI. yüzyıl boyunca idari yapı da arşival malzemenin ışığında tespit edilmekte; bunun ardından ümar sistemine dahil livalar, ocaklık statüsündeki yerlerin mahiyeti üzerinde durulmaktadır (s. 23-31). Bunun hemen peşinden 1518-1567/68 yılları arasında bölgede liva denilen idari birimin ve bunun alt idari kademelerinin dökümleri, adları sıralanmakta ve bir liste yer almaktadır (s. 32-35). Liste, bölgeyle ilgili yapılacak çalışmalar için rehber hususiyeti taşımaktadır. Bundan sonra Mardin kazasından başlayarak yukarıda zikredilen idari birimler sırasıyla tarihi coğrafyaları, idari durumları ve diğer özellikleriyle beraber ele alınmaktadır. Bu kısım çeşitli resimler ve haritalarla desteklenmiştir. Dağlık alanlar, ovalar, yerleşme yerleri ve birimlerinin hususiyetleri, mali birimlere ait adedi verilerin birbiriyle mukayeye-

sesi yine burada yer almaktadır. Burada verilen bilgilere göre Mardin kazasının çekirdeğini Mardin şehrini içine alan dağın eteğindeki ova oluşturur. Beriyyecik kazası ise, bugünkü Viranşehir, Derik, Ceylanpınarı kazalarının bulunduğu sahayı kapsamaktadır. Burası "berriye" yani bozkır olup herhangi bir şehir veya kasaba gibi büyük bir yerleşme yeri bulunmamaktaydı. Viranşehir ise ufak bir pazar yeri durumundaydı; yerleşme de dağlık kesimi ile bozkır arasındaki şeritte yoğunlaşmıştı. Burada Hıristiyan köyler de vardı. Hasankeyf livasının dört nahiyesi bulunmaktaydı, Şehir ve Tur nahiyeleri eski iskan yerleriyle meskundü. Behmerd ve Mehrani ise, aşiret bölgesi özelliğindedi. Nusaybin'in bir kısmını, Suriye sınırı içinde yer alan alüvyonlu bir ova kaplamaktaydı. Arazi sulak olup tarım faaliyetleri açısından ilginç bir özellik taşımaktaydı. Akçakale, küçük bir liva olup aşiret yapısının belirlediği, hiç nahiyesi olmayan bir idari birimdi. Sincar aynı adlı dağı çevreleyen kesimdeydi. Habur, Fırat'a uzanan bir vadide sulak bir araziyi içine almaktaydı. Burada tarihi çok eskiye giden kanallar vardı. Deyrüzor, Deyr, Rahbe, Cemase adlı üç nahiyeden oluşuyor, devamlı bir yerleşme yeri bulunmuyordu ve aşiretlerle meskundü. Ane, Suriye-Irak sınırından Hit şehrinin yukarı kesimine uzanmaktaydı.

Kitapta yer adlarına ayrı bir bahis açılmış, bunlar nahiyelerine göre, haritalarda belirtilmiştir. Tıl/Tel ön ekiyle başlayan yer adları, depe/höyük ile bitenlere rastlanmaktadır. Özellikle "-iyye" müennes ekiyle belirtilen köy adları, su sarnıçlarının (dolap) yanındaki iskan birimlerini de ihtiva etmekte olup daha ziyade Arapça konuşan bölgelerde yoğun olarak görülmektedir. Viran/ören, harabe ekli yer adları ise, daha önce terkedilmiş olan ve kalıntıları bulunan iskan mahallerini nitelemektedir. Bunlar haritalar üzerinde, çok ilginç bir yerleşme panoramasını göz önüne sermektedir. Ardından vergi nisbetleri ve ölçü sistemlerine dair bilgiler verilmiş; vergilendirme kısmında tarım topraklarından elde edilen mahsullerin öşür nisbetleri, düşük vergilendirmenin fazla görülmesinin sebepleri üzerinde durulmuş, haritalarda çeşitli gelir sahipleri belirlenmiş; has, zeamet, tımar, vakıf topraklar ve gelirleriyle ilgili değerlendirmeler ve bunların sancak bazında mukayeseli şekilleri yapılmıştır. Bunun ardından Nusaybin sancağı kanunnamesi ve latin alfabesine aktarılmış şekli verilmiştir. Nüfus ile ilgili kısımda (s. 123-138) kazalar teker teker ele alınmış; hâne hesabında 4 rakamı esas alınıp buna mücerred eklenmiş ve buna göre toplam nüfus tahminlerinde bulunulmuştur. Bölgedeki şehirlerle ilgili listeler s. 128'de yer almaktadır. Burasının şehirleşmenin zayıf olduğu bir bölge olduğu hemen dikkati çekmektedir. Haritalarda Pazar yerleri de gösterilmiştir.

Bu bilgilerin ardından defter verilerinin sistematik bir şekilde dökümleri yer almaktadır. Kaza, liva gibi idari birimlere göre düzenlenmiş ve defterin orijinal numaraları korunarak aktarılmış olan bu kısımda, her türlü bilgi için kod numaralar konulmuş; köy, mezraa gibi birimler hakkındaki bilgiler böylece bir satura sığdırılmış; dolayısıyla defter neşrinde yeni bir metod takdim edilmiştir.

Genel olarak bölgenin temel idari, mali, sosyal özelliklerinin bütünüyle ele alındığı bu çalışma, dikkat çekici metoduyla, aynı zamanda tarihi coğrafya türü araştırmalara da rehber olacak hususiyettedir.

İsâ-zâde Târihi (Tahlil ve Metin), Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1996, XLIV+274

Türk tarih ve kültürüne âit eserlerin peşpeşe yayınlanmasını araştırmacılar büyük bir memnuniyetle karşılamaktadır. En makbul nüshaların veya karşılaştırılmalı yayınların hayata geçirilmesiye kaynak eserler artık el altında bulundurulabilmektedir. İşte böylece Osmanlı Tarihi'nin Yeniçağ döneminin kıymetli bir eseri daha yayınlanarak tarihçilerin ve kültür adamlarının istifadesine sunulmuştur. Yayınlayan, eserin müellifi olarak bilinen İsâ-zâde adı üzerinde şüpheye düşmüş ve yapıtı araştırmada Abdullah adının müellifin adı olmadığını karar vermiştir.

Yayınlayan önce müellifin babasını araştırmış ve bu devirde Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin damadı İsâ Efendi (Ö. 1682)'ye ulaşmıştır. Neticede İsâ Efendi'nin oğlu Mehmed Aziz (Ö. 1689) Efendi'nin babasının başladığı esere bir müddet daha devam etmiş olabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır. Ayrıca önemli bir işaret de elimizdeki eserin sonunda (bk. 227-233) yer alan şeyhülislâm, veziriazam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul kaduları listelerininin 1689 yılı öncesinde sona ermesi, eserin bu yıllara kadar getirilmek istendiği intübânı vermektedir. Buna göre eserin büyük kısmı İsâ-zâde Mehmed Aziz tarafından yazılmıştır. Onun vefatından sonra oğulları, muhtemelen bunlardan biri olan Abdullah Efendi esere bir müddet daha devam etmiştir. Neşredene göre Abdullah adı, Müellifin bu oğlundan gelmektedir. Şimdilik en uygun tesbit budur. Eserin özel bir adının olmayışının da, bu adla anılmasına sebep olduğunu öğreniyoruz.

Eser Kasım 1654-Ekim 1693 (muharrem 1065 - muharrem 1104) yılları arası olaylarını ihtiva etmektedir. Eserde IV. Mehmed'in çeşitli faaliyetleri, siyasi ve ilmi kadrolardaki görev değişiklikleri, her sene sonunda vefeyât bendleri, zelzeleler, fırtınalar, ay ve güneş tutulmaları, yabancı elçilerin gelişi ve gidişleri, Kırım Hanlığı'ndaki değişiklikler, İpşir Mustafa Paşa hadisesi ile idamı, Murad Paşa'nın sadareti, Süleyman Paşa'nın azline yol açan olaylar, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretindeki dikkat çekici olaylar, Venedik donanmasıyla yapılan savaş, Celâli Abaza Hasan Paşa gâilesi ve bastırılması, Eflak'ta meydana gelen olaylar, Varat'ın fethi, Vaşvar antlaşması, Hüseyin Paşa'nın Hotin'de mağlubiyeti, Şehzadelerin sünnet düğünleri ve Çehrin kalesininin fethi ve tabur muharebesi eserin başlıca konularıdır. Elimizdeki eser, müellif nüshası olduğu anlaşılan yegâne nüshadan meydana getirilmiştir. Müellif eserini bazı bilinen kaynakları kullanarak telif etmiştir. Kaynaklardaki teferruatlı konular müellif tarafından özetlenmiştir. Ancak kaynağı şimdilik tespit edilemeyen veya şimdilik bilinmeyen konular eserde orijinal olarak addedilebilir. Bu yüzden yayınlayanın da ifade ettiği gibi (s. XXVIII) *İsâ-zâde Tarihi* tamamen orijinal bir eser değildir.

Neşreden bu eserin kaynaklarını tespit üzere çalışmalar yapmış ve elimizdeki eserin hacmine göre oldukça geniş bir kaynak listesi meydana getirmiştir. Buna göre *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr, Târih-i Gilmânî, Ravzatü'l-ibrâr zeyli, Tenkihü't-tevârih-i mülûk ve Hadâikü'l-hakaik fi Tekmilâti'ş-şakaik* gibi eserler bu *İsâ-zâde Tarihi*'nin başlıca kaynaklarıdır.

Diğer taraftan yayınlayan *İsâ-zâde Tarihi*'nden istifade edenleri de tespit etmiştir. Herhalde en çok istifade eden müellif tarihçi Naima'dır. Ancak yayınlayan her iki müellifin müşterek kaynaklarını da işaretlemiştir. (s. XXXIV-XXXIX) Bundan başka Uşâki-zâde *Zeyli Şakaik*'i yazarken *İsâ-zâde Tarihi*'nden yararlanmış, yayınlayanın tespitlerine göre bunları be-

lirtmiştir. Ancak Uşakî-zâde'nin istifade edip belirtmediği yerlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Yayınlayan bunları tespit etmiştir. ayrıca *İsâ-zâde* ile *Uşakî-zâde*'nin müşterek bir kaynağının da bulunduğu ortaya çıkmıştır.

İsâ-zâde Tarihi'nin Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Zübde-i Vekayiât* adlı eseriyle paralellikleri olduğunu tespit eden yayınlayan, tereddüte düşmüştür. Ona göre bu benzerliklerin Defterdar'ın *İsâ-zâde Tarihi*'nden istifadesi şeklinde mi olduğu, yoksa her ikisinin de aynı kaynağı kullanmalarından meydana gelen bir ilişki mi olduğu pek belli değildir. Ancak müelliflerin hemen hemen çağdaş olmaları bunların karşılıklı alış-verişte buldukları intibahı da uyardırmaktadır. *Zübde-i Vekayiât*'ı yayınlayan ise (bk. Abdülkadir ÖZCAN, *Zübde-i Vekayiât*, Ankara 1995, LVI-LX) Naima'ya da kaynaklık eden *İsâ-zâde Tarihi*'ni *Zübde*'nin kaynağı olabileceği görüşündedir.

Eseri yayına hazırlayan dikkat ve itina ile çalışmıştır. Eser bol miktarda kullanılan dipnotlarla takviye edilmiştir. Bu cümleden olarak farklı kaligrafi ile yazılmış kısımlar, kırmızı mürekkeple yazılı kısımlar ve müellifin hangi kaynaklardan hangi kısımları aldığı dipnotlarda belirtilmiştir. Bundan başka yayınlayan (*) ile işaretlediği dipnotlarda tamamlayıcı bilgiler vererek ve hatta kaynak da göstererek okuyucuya yardımcı olmaktadır. Eserin sonuna dizin de ilâve edilmiştir.

İsâ-zâde Tarihi tek nüsha olmasından dolayı tarihçiler arasında merak konusu idi. Okuyucuların istifadesine sunulması isabetli olmuştur.

MÜCTEBA İLGÜREL

Kalenderhane in Istanbul, The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration, Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii 1966-1978, edited by Cecil L. Strikes and Y. Doğan Kuban, Verlag Phillip von Zabern, Mainz 1977. IX-X : Preface, XI-XV: List of Illustrations, 1-150: Chapters, 1-179: Plates, 1-38: Folios.

Yukarıda künyesini verdiğimiz kitap, Türkiye'de yapılmış bir arkeolojik kazı ve mimari restorasyonu derli toplu anlatan bir monografidir. Farklı dönemlerde farklı kullanım amaçları dolayısıyla ile geçirdiği mimari değişiklikleri bünyesinde toplayan İstanbul'daki Kalenderhâne Camisi, 1966 yılından 1978 yılına kadar yapılan çalışmalarla kimliği ortaya çıkarılan bir anıt eser olarak bu kitaba konu olmuştur.

İstanbul Teknik Üniversitesi ile Harvard Üniversitesi'nin işbirliği sonucu yürütülen çalışmalar Dumbarton Oaks Kurumu tarafından desteklenmiş, yapının içinde ve çevresinde yapılan arkeolojik kazı ve restorasyon, bu kurumları temsil eden editörler tarafından yayına hazırlanmıştır. Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, her ikisi de mesleki birikimleri ve yayınlarıyla tanınmış bilim insanları olarak, hem projenin yürütülmesi hem de işlemlerin bir kitaba yansıtılarak belgelenmesinde üstün çaba göstermişlerdir. Ayrıca geniş bir uzman kadrosunun bilimsel ve teknik destekleri teşekküre değer bulunmuştur.

Söz konusu arkeolojik işlemin öyküsü daha önceki yıllarda dönemlik raporlar halinde aynı yazarlar tarafından kaleme alınmış* sonuç olarak derlenen her türlü belge ve bilgi yeni bir kitapta bütünleştirilerek okuyucuya sunulmuştur.

Kitabın Giriş bölümü; projenin niteliği, araştırma ve kaynakların tarihçesi ile sözlükten oluşan alt başlıklarla ayrılmıştır. Glossary bölümünde, yapının yer aldığı çevre ve durum planındaki başlıca mimari unsurları tanımlanmaktadır.

İkinci Bölüm, Roma, Bizans, Latin İstilas ve Osmanlı dönemlerindeki tarihi topografyayı ele almakta, asıl yapı ve yakın çevresindeki mimari kalıntıların arazi üzerindeki konumları kültür tarihi çerçevesinde incelenmektedir. Bu bölüm, daha sonraki mimari araştırmalarına ışık tutan bir kuramsal giriş niteliğindedir.

Üçüncü Bölüm, mimari konusuna ayrılmıştır. Burada kısa bir girişten sonra, Kalenderhâne'nin farklı dönemlerde gösterdiği değişik kütle kompozisyonları ve plan şemaları belirlemeye çalışılmıştır. Bundan sonraki alt başlıklarda; Valens Su Kemerli, Roma Hamamı, Kuzey Kilise, Bema Kilisesi, Asıl Kilise, Latin İstilas, Paleologoslar, Osmanlı Dönemi, Kuzeydoğu Koridoru, diakonikon, Nartekler ve Genel Sonuçlar ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm, Mimari Plastik konusuna ayrılmıştır. Burada sütun başlıkları, kornişler ve döşeme levhaları gibi bezeyici unsurlar veya sunak ve ambon gibi iç mekan mobilya unsurları tanımlanmaktadır.

* Birinci ve Beşinci Ön Raporlar sırasıyla şu şekilde yayınlanmıştır: Dumbarton Oaks Papers. s., 21 (1968), s., 267-271; s., 22 (1969), s., 185-193; s. 25 (1971), s., 251-258, s. 29 (1975), s. 306-318.

Beşinci Bölüm: Mermer Kaplama ve Döşemelere ayrılmıştır.

Altıncı Bölüm: Mozaik ve Freskoları tanımlamakta; İsa, Meryem ve bitki süslemeleri tanım ve ikonografik yorumlarıyla incelenmekte, tarihleme teklifleri yapılmaktadır.

Kitabın sonundaki 179 adet siyah-beyaz ve renkli fotoğrafta, kazı safhaları, binanın iç ve dış ayrıntı, mimari plastik parçalar ve resim programı yeterince zengin bir biçimde sergilenmektedir. Bundan sonraki kısımda, katlanmış büyük sayfalar halinde 38 adet çizimle yapının çeşitli kesit, plan ve rölöveleri verilmektedir. Metin içindeki 90 adet çeşitli plan ve duvar resimleri, kitabın görsel malzeme yönünden oldukça zengin bir anlam tarzını benimsediğini göstermektedir.

Özet ve sonuç olarak; İstanbul'un oldukça işlek bir semti olan Vezneciler'de yürütülen arkeolojik bir işlem ve restorasyon çalışması zengin bir literatüre dönüştürken, böyle bir sürecin ayrıntılı bir rapor halinde yayınlanması benzeri projeler için ciddi bir örnek oluşturmaktadır. Yayının Türkçe'ye çevirilerek yayınlanması okuyucu kitlesini artıracak yararlı bir girişim olacaktır.

SELÇUK MÜLAYİM

Nekroloji:

PROF. DR. FARUK SÜMER HAYATI VE ESERLERİ

(Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla)

FEDA ŞAMİL ARIK*

I.

Hayatı (1924-1995)

Türkiye'nin yetiştirdiği değerli ilim adamlarından, tanınmış Türk tarihçisi Prof. Dr. Faruk Demirtaş-Sümer, Cumhuriyetin ilânından bir yıl kadar sonra, eski Selçuklu başkenti Konya'nın Bozkır ilçesinin Akçapınar (Akçamınar) Köyü'nde doğmuştur (5 Aralık 1924 Çarşamba/1340 Rûmî). Annesi, -ulemâdan Müftü Hüseyin Hilmi Efendi'nin kızı-ev hanımı Zeliha Hanım, babası, eski Maliye memurlarından ve İstiklal Savaşı gazilerinden Mehmet Zeki Efendi'dir. Ailesi, 1934'te çıkan soyadı kanunu üzerine önce "Demirtaş", daha sonra ise, bunun bırakıp "Sümer" soyadını almış ve 1931'de Bozkır'dan gelerek İstanbul'a yerleşmiştir.

İlkokulu Karaman Gazi Paşa İlkokulu'nda bitirdikten (1936) sonra, İstanbul Haydarpaşa Öğretmen Okulu'na girmiş ve 1943'te buradan başarıyla mezun olmuştur. Daha ilkokul sıralarında tarihe karşı özel bir ilgi ve sevgi duymuş, bu sahaya ilişkin yayınları okumuş, lisede de tarih bilgi birikimini iyice ilerletmiş, annesinin yardımı ile eski yazıyı öğrenmiş, ailesinin tuttuğu özel bir hocadan Kuran ve eski metinler dersleri almış, kendi çabasıyla yabancı dilini (Fransızca) de epeyce geliştirmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sürdüğü lise yıllarında yaz tatillerini, ya memleketi Bozkır'da yayla ve dağlarda doğa gezi ve incelemeleri yaparak veya İstanbul'daki kütüphanelerde kitap okuyarak, çalışarak geçiren Sümer, tarihe karşı duyduğu büyük sevgi dolayısıyla daha o çağlarda tarihçi olmaya karar vermiş, ve bu münasebetle-bu alan için gereken asgarî formasyon ve altyapıya fazlasıyla sahip olarak- İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydolmuştur. Gayret ve çalışkanlığı ile fakülte-deki hocalarının da sevgi ve taktirlerini kazanmış, zamanın en tanınmış değerli ilim adamları durumunda bulunan büyük otoritelerinden dersler okumuş, onların özel sohbetlerinde bulunmuş ve kendilerinden geniş ölçüde is-

* Doç. Dr. AÜ DTCF Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

tifadeye çalışmıştır. Osmanlı tarihine-özellikle klasik devir- de oldukça ilgi duymakla beraber, o zamanlar Selçuklular ve Beylikler Devri Türk Tarihi pek araştırılmamış, bâkir bir saha olduğundan, Ortaçağ Türk tarihini ihtisas alanı olarak seçmiş, Arapça ve Farsça gibi başlıca kaynak dillerini iyice öğrenmek için vargücüyle çalışmış ve "*Anadolu Türk Boy ve Oymakları (XVI. ve XVII. Asırlarda)*" adlı lisans teziyle (İstanbul 1947, 68 sayfa, basılmamıştır), 1948 Şubatında, Ord. Prof. M.H. Yinanç'ın başında bulunduğu Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden "*pekiyi*" derece ile mezun olmuştur.

Yüksek öğrenimini bu suretle başarıyla tamamlayan Sümer, daha lise yıllarında bir tarih araştırmacısı olmak istediğinden, akademik kariyer yapmak istemiş, fakat mezun olduğu fakültede kendi ifadesiyle "kadrosuzluk" dolayısıyla buna imkân bulamadığından, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan aldığı bir bursla, AÜ DTCF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nde, 1.7.1948'de Doktora çalışmalarına başlamış ve esas itibarıyla lisans tezinin mekân bakımından genişletilmesiyle hazırladığı "*XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu-Suriye ve El-Cezire'de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller*" (Ankara 1950, 262 sayfa, basılmamıştır) adlı teze, "*pekiyi*" derece ile 24.5.1950'de "Edebiyat Doktoru" unvan ve payesini kazanmıştır. Dr. Faruk Sümer, daha sonra MEB adına yaptığı doktora tahsilinden ötürü, kendisine yüklenen iki yıl yedi ay, yirmibeş günlük zorunlu hizmet mükellefiyeti dolayısıyla, mezkur bakanlıkça, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ne memur olarak tayin edilmiş (31.8.1950), fakat, dört ay, on gün kadar çalıştıktan sonra, buradaki görevinden "ahval-i hususî" dolayısıyla, istifaen ayrılmıştır (5.1.1951). Daha sonra, 29.9.1952'de açılmış olan bir sınavı kazanarak evvelce dışarıdan, MEB adına doktora yaptığı AÜ DTCF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne iki yıl aradan sonra, asistan olmuş (31.1.1953) ve 14.1.1954'te asilliği onanarak akademik hayata resmen intisap etmiştir. 1955'de "*Karakoyunlular, I. Kabilevi Bünyeleri ve Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar Siyasî Tarihleri*" (Ankara 1954, 182 sayfa) adlı teze, doçentlik sınavına girmiş ve "Üniversite Doçenti" unvanını kazandıktan sonra, aynı yıl kurulan Ortaçağ Tarihi Komisyonu'nun 3.12.1955 tarihli müspet raporuyla, AÜ DTCF. Ortaçağ Tarihi Kürsüsü "Eylemli Doçentliği"ne getirilmiştir (16.12.1955).

Doç. Dr. F. Sümer, eylemli doçent oluşundan altı ay sonra, askerlik görevini yapmak üzere, 1956 yazında silah altına alınmış (1.6.1956), ilk altı aylık eğitim devresini Ankara Yedeksubay Ordu Donatım Okulu'nda, geri kalan hizmetini de Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Tedkik Kurulu'nda yerine getirmiştir. Burada terhisine kadar (30.XI.1957) tamamen

mesleğiyle ilgili çalışmalarla görevlendirilen Yd. Ord. Atgım. F. Sümer, öte yandan, 1957 yılı Mart-Haziran ayları arasında haftada iki gün resmî iznili olarak fakültesinde dersler, konferanslar da vermiş, kürsüsünün ilmî faaliyetlerine katılmış, araştırmalarını da sürdürmüştür. Böylece askerliğinde geçen birbuçuk yılın, bir yılını da tamamen bilimsel ve akademik çalışmalar içinde geçirmiştir.

Askerlik dönüşünde, mevzuat gereğince, kurulan komisyonun 26.11.1957 tarihli müspet raporuyla, yeniden eski kürsüsüne eylemli doçent olarak atanmış ve görevinin başına dönmüştür.

Daha sonra, beş yıllık bekleme süresini doldurmuş ve "*Oğuzlar'a Ait Destanı Mahiyette Eserler*" (AÜ DTCFD, XVII/3-4, 1959, Ankara 1961, 359-456) adlı takdim teziyle, kurulan bilim komisyonunun 21.12.1962 tarihli müspet raporuyla, 15.2.1963'de üniversite profesörlüğüne yükseltilmiş, 1.4.1970'te de Ortaçağ Tarihi Kürsüsü eylemli profesörlüğüne atanmıştır. 18.6.1974'te, Prof. Dr. A.N. Kurat'ın ölümü ile boşalan mezkur kürsünün başkanlığına getirilmiş, 10.7.1982'de de uzun yıllar görev yaptığı DTCF'den, araştırmalarına daha fazla zaman ayırmak için, kendi isteğiyle 58 yaşında emekli olmuş ve bundan sonra kendisini tamamiyle ilmî çalışmalara vermiştir. 1958'de bir iltihap sonucunda sağ gözünü kaybetmiş, 1977'de de bir mide ameliyatı geçirmiş olmasına rağmen, güçlü bir bünyeye sahipti ve sağlıklı görünüyordu. Ne var ki, son zamanlarında, çalışmalarını evinde büyük bir hızla sürdürmekte, bizlere peşpeşe yeni eserler vermekte iken, maalesef menhus ve sinsi bir hastalığın pençesine düşmüş, karaciğer kanserine yakalanmıştır. Bu arada, ne yazık ki, bir trafik kazası sonucunda ikiz oğullarından büyüğü Kutlu'yu da kaybetmişti. Bundan çok müteessir olan ve sarsılan hocamızın hastalığı-belki bunun da etkisiyle-şiddetlenmiş ve kurtulamayarak tedavi görmediği İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi'nde, 71 yaşında hakkın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi, 26 Ekim 1995 Perşembe günü Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda saat 10.00'da düzenlenen bir töreni müteakip, Fâtih Camii'nde kılınan öğle namazının ardından Kozlu'daki aile mezarlığında defnedilmiştir. Evli ve dört erkek çocuk babasıydı. İki kez evlenmiştir. Kendisi gibi bir tarihçi olan ilk eşi Mine Erol Hanım'dan (şimdi emekli, Prof.Dr.) Selçuk adlı bir, ikinci eşi, ev hanımı Cemile Nilay Sümer Hanım'dan ((doğ. 1936)'da, Ali Kutlu (doğ. 1970-ölm. 1995), Cevat Mutlu (doğ. 1970), ve Zeki Gültekin (doğ. 1971) adlarında üç oğlu olmuştur. İki de kardeşi vardır. Bunlardan Prof. Dr. Cengiz Sümer, hekim olup, halen

ABD'de üniversitede öğretim üyeliği yapmaktadır. Kızkardeşi Güner Hanım ise, değerli tarihçilerimizden Prof. Dr. Refet Yınanç'la evli olup, ev hanımıdır.

Prof. Sümer, 1964'te İran, 1959-60, 1966-67, 1970, 1973, 1977-78'de İngiltere, 1968, 1970'te Fransa, 1969-70, 1974-75'te Almanya ve 1979'da ABD'de alanı ile ilgili çeşitli bilimsel inceleme ve araştırmalarda bulunmuş, 12-21 Mayıs 1968'de, Nato'nun daveti üzerine, bu kuruluşun düzenlediği dokuz günlük Avrupa gezisi ile ilmî ve kültürel konferanslarına, 4 Nisan-30 Haziran 1979'da ABD'nin daveti üzerine de, bu ülkenin St. Louis kentinde "Historical Club"un Türkiye kültür tarihine dair düzenlediği konferanslara katılmıştır.

Fakültesi DTCF'de, Oğuzlar, Türkiye Selçukluları ve Beylikleri, Akkoyunlular, Karakoyunlular; Fakültesi dışında, Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde (1974-75), MEB'ına bağlı İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu ile Adapazarı Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda (1975-76), İstanbul Mimar Sinan Üniversitesi'nde Türk Kültür ve Medeniyetleri Tarihi, İnkılâp Tarihi; Avrupa üniversitelerinde (1970 Londra Üniversitesi, Asya ve Afrika Araştırmaları Okulu, 1974 Frankfurt Üniversitesi Goethe Enstitüsü) konuk profesör sıfatıyla, Türk-İslam Tarihi ve Medeniyeti, Türk Dili vb gibi dersler okutmuş, ayrıca bazı Avrupa (1970 İngiltere), Ortadoğu (1968, İran ve Pakistan) ve Asya (1994 Türkmenistan) ülke ve şehirlerinde konuşmalar yapmış, konferanslar vermiştir. Derin bilgisi ve ciddi çalışmalarıyla dışarıda da dikkatleri çekmiş büyük ilgi ve itibar görmüş olan Prof. Sümer, bu münasebetle 1971'de, ABD California Berkley Üniversitesi'nden, Türkoloji Bölümü Başkanı olması için cazip bir öneri almış, fakat uzun süre vatanından ve milletinden ayrı yaşayamayacağı gerekçesiyle bunu kabul etmemiştir. Öte yandan, ölümünden bir süre önce, ömrünü adadığı Türkmen (Oğuz)lerin tarih ve kültürünün ortaya çıkartılması hususunda yaptığı çalışmalar dolayısıyla, 1993'de Türkmenistan İlimler Akademisi üyeliğine seçilmiş, ertesi yıl da, bir madalya ile onurlandırılarak, bu ülkenin vatandaşlığına kabul edilmişti. Bu ise, şüphesiz onun için, hayatının en anlamlı ve en büyük manevî mükafatı olmuştur.

Prof. Sümer, birçok tanınmış yerli-yabancı kurum ve kuruluşun aslı üyeliklerine seçilmiş, çeşitli idarî, bilimsel-akademik görevlerde bulunmuştur. Başlıcaları şunlardır: AÜ DTCF'de: Yönetim Kurulu (1961) ile Tarih Enstitüsü üyelikleri, Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Başkanlığı (1974-81).., AÜ

İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü üyeliği., 1966'da kurulan Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü'nde: kurucu aslı üyeliği, genel muhaselesi, Orta Anadolu Araştırma Merkezi Başkanlığı, Enstitü yayın organı Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin sorumlu yazı işleri müdürlüğü., 12 Eylül 1981'den sonra yeniden yapılan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlı Türk Tarih Kurumu'nda: aslı üyelik (Yüksek Kurul'ca seçilmesi: 1983), Ortaçağ Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu üyeliği, Genel Türk Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığı., Konya SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi Danışma Kurulu üyeliği., Kültür Müsteşarlığı ve Bakanlığı'nda: 1000 Temel Eser Danışma Kurulu ile mezkur bakanlığın yayın organı Millî Kültür Dergisi'nin yazı kurulu üyelikleri., Society for The Promotion of Byzantine Studies, Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (Seçilmesi: 1972), Türkmen (istan) İlimler Akademisi (seçilmesi 1993) üyelikleri.

İçeride olduğu gibi, dışarıda da çoğu tebliğle olmak üzere, kongre, sempozyum vb gibi pek çok uluslararası bilimsel toplantıya katılmış, Türkiye ile Türk tarihçiliğini başarı ile temsil etmiştir. Başlıcaları kronolojik sırasıyla şunlardır: II. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi (26-29 Eylül 1963, Venedik/İtalya), XII. Tarihi İlimler Kongresi (29 Ağustos-2 Eylül 1965, Viyana/Avusturya), XIII. Uluslararası Bizans Tetkikleri Kongresi (5-10 Eylül 1996, Oxford/İngiltere), III. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi (24-29 Temmuz 1967, Cambridge/İngiltere), XXVII. Milletlerarası Müsteşarlıklar Kongresi (Ağustos 1967, Michigan-Ann Arbor/ABD), V. Uluslararası İran Sanatı ve Arkeolojisi Kongresi (10-18 Nisan 1968, Tahran/İran), I. Uluslararası Venedik Tarih ve Medeniyeti Kongresi (1-5 Haziran 1968, Venedik/İtalya), IV. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi (10-15 Eylül 1971, Aix-En-Provence/Fransa), Uluslararası Orta Asya Medeniyetleri Kongresi (26 Eylül-5 Ekim 1972, Aşkabad/SSCB-Türkmenistan), VII. Uluslararası Arabistik ve İslâmî İlimler Kongresi (15-22 Ağustos 1974, Göttingen/Batı Almanya), Osmanlı öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi II. Uluslararası Sempozyumu (24-26 Eylül 1974, Napoli/İtalya), V. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi (21-27 Eylül 1975, Budapeşte/Macaristan), İslamic Council of Europe'un İslam Alemleri Festivali Münasebetiyle düzenlediği Uluslararası Kongre (1976, Londra/İngiltere), Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi III. Uluslararası Sempozyumu (5-10 Eylül 1976, Hamburg/Batı Almanya), Pakistan'ın kurucusu M.A. Cinnah'ın 100. Doğum yılı dolayısıyla Kaid-i Azam Üniversitesi'nin düzenlediği Uluslararası

Kongre (19-25 Aralık 1976, İslamabad/Pakistan), Osmanlı Öncesi ve Osmanlı A.Uluslararası Komitesi IV.Uluslar Sempozyumu (1978, Saraybosna/Yugoslavya), VI. Milletler arası Türk Sanatı Kongresi (3-7 Eylül 1979, Münih/Batı Almanya), II. Milletlerarası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (1-5 Temmuz 1980, Strasbourg/Fransa), Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Ar. Uluslararası Komitesi V. Uluslararası Sempozyumu (30 Haziran-4 Temmuz 1981, Madrid/İspanya), XXIX. Milletlerarası Müsteşirlik Kongresi (16-22 Temmuz 1973, Paris/Fransa).

İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Prof. Sümer'in, bizim tespitlerimizimize göre, tez, kitap, makale, tebliğ, ansiklopedi maddesi, tenkidli metin neşri, çeviri, tenkid, konuşma vb. gibi nevinden 350'nin üstünde basılmış ve basılmamış eseri ve yayını bulunmaktadır. Yaptığı çalışmalarla, verdiği orijinal eserlerle Türk Tarih ve kültürüne "üstün" hizmetlerde ve büyük katkılarda bulunmuş olan merhum hocamızı, edebiyete intikalinin III. yıldönümünü münasebetiyle, rahmet, saygı ve şükranlarımızla anıyoruz.

II

ESERLERİ

A- TEZLER

1947

- "*Anadolu Türk Boy ve Oymakları (XVI. ve XVII. Asırlarda)*", İstanbul 1947 (68 sayfa), (Basılmamış Lisans Tezi. Bkz: İÜ Merkez Kütüphanesi, Nr. 1471., İÜ Ed. Fak. Tarih Seminer Kitaplığı, Nr. 410).

1950

- "*XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu-Suriye ve El-Cezire'de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller*", Ankara 1950 (262 sayfa) (Basılmamış Doktora Tezi. Bkz: AÜ DTCF Tarih Enstitüsü, Nr. 90., AÜ DTCF Kütüphanesi, Nr. 69).

1967

- "*Kara-Koyunlular (Başlangıçtan Cihân-Şah'a Kadar)*", I. Cilt, Ankara 1967 (1984², 1992³, Türk Tarih Kurumu Yayını) (169 sayfa) (Doçentlik Tezi).

1961

- "*Oğuzlara Ait Destânî Mahiyette Eserler*", AÜ DTCFD, XVII/3-4 (Temmuz-Eylül-Aralık, 1959), Ankara 1961, 359-456 (Profesörlük Takdim Tezi).

B- KİTAPLAR**1965**

- "*Turkish Architecture*", Translated by. A.E. Uysal, Ankara 1965 (S.K. Yetkin-T. Özgüç-H.Z. Ülken- N. Çağatay-H. Karamağaralı ile birlikte) (AÜ İla. Fak. Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayını).

1967

- "*Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*", Ankara 1967 (1972²) (AÜ DTCF Yayını) (İlavelerle III. baskı: İstanbul 1980, Ana Yayınları; Genişletilmiş IV. baskısı: İstanbul 1992, TDA Vakfı Yayını). Eser sonundaki Oğuz Boyları Damgaları ile Haritalar çıkarılarak, Kiril harfleri ile Azerî Türkçesinde de yayınlanmıştır: (trc. Ramiz Esger, Önsöz. Prof. Kamil Veliyev), Bakü 1992, 432 sayfa (Azerbaycan Republikası Devlet Matbuat Komitesi)., 1992⁴'den "Giriş" kısmının yayını: *Yeni Türkiye (Dergisi)*, III/15 (Mayıs-Haziran 1997, Türk Dünyası Özel Sayısı), 251-260.

1976

- "*Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmâil ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*", Ankara 1976 (Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını) (Ankara 1992², Türk Tarih Kurumu Yayını).

1983

- "*Türkler'de Atçılık ve Binicilik*", c. I. İstanbul 1983 (TDA Vakfı Yayını)

1984

- "*Eski Türkler'de Şehircilik*", İstanbul 1984 (TDA Vakfı Yayını) (Ankara 1993-94², Türk Tarih Kurumu Yayını).

1985

- "*Yabanlu Pazarı. Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*", İstanbul 1985 (TDA Vakfı Yayını).

1989

- "*Eshâbü'l-Kehf (Yedi Uyurlar)*", İstanbul 1989 (TDA Vakfı Yayını).

1990

- "*Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*", Ankara 1990 (1998²) (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1992

- "*Çepniler. Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Rol Oynayan Oğuz Boyu*", İstanbul 1992 (TDA Vakfı Yayını).
- "*Tirebolu Tarihi*", İstanbul 1992 (Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını).

1997

- "*Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*", İstanbul 1997 (Ders Kitapları Anonim Şirketi Yayını).

Basılmamış Kitaplar:

- "*Tarihte Türk Adları (Türk Kültür Tarihi İle İlgili Mühim Notlar İle)*". (TDA Vakfı tarafından yayınlanacaktır).
- "*İslâm Devletleri (Tarihçeleri, Kronoloji ve Soykütüğü Cetvelleri)*".
- "*Köroğlu'nun Tarihi Şahsiyeti*".
- "*Menemenci-Oğulları Tarihi*".

C- MAKALELER

1944

- "Halk Türküleri", *Folklor Postası*, I/1 (Ekim 1944), 12.
- "Yürük ve Türkmen Güzelleri", *FP*, I/2 (Kasım 1944), 12, 19.
- "Yürük Kızı Türküsü" *FP*, I/3 (Aralık 1944), 13.

1945

- "Bazı Kelime ve Yer Adları Hakkında Düşünceler", *FP*, I/II (Ağustos-Eylül-Ekim 1945), 14-15.

1946

- "Bazı Kelime ve Yer Adları Hakkında Düşünceler" *FP*, II/13 (Şubat 1946), 15-16.
- "Bazı Kelime ve Yer Adları Hakkında Düşünceler", *FP*, II/14 Mart 1946), 17-18.

1948

- "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar (Les Kayı en Anatolie Sous l'Empire Ottoman)", *Belleten*, XII/47 (1948), 575-614, 614-615 (Sommaire).

1949

- "Boz-Ulus Hakkında" *AÜ DTCTFD*, VII/I (Mart 1949), 29-60.
- "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları", *AÜ DTCTFD*, VII/2 (Haziran 1949), 321-385.

1951

- "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *TM*, c. IX (1946-1951), 151-166.
- "Hunlar ve Atıla", *RTM*, II/19 (1951), 809.
- "Oğuz Destanı", *RTM*, II/20 (1951), 889.
- "Cengiz Han", *RTM*, II/23 (1951), 1065.
- "Cengiz Han", *RTM*, II/24 (1951), 1128.

1952

- "Büyük Türk Kahramanı Celâleddin Harezmsâh", *RTM*, III/25 (1952), 1193.
- "Selçuk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Tuğrul Bey", *RTM*, III/26 (1952), 1257.
- "Kanûnî Süleyman'ın Talihsiz Oğlu Şehzade Bayezit ve Acıklı Sergüzeşti", *RTM*, III/27 (1952), 1321-1325.
- "X. Asırda Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı", *RTM*, III/27 (1952), 1339-1342.
- "Krallara Taç Giydiren Osmanlı Veziriazamı", *RTM*, III/28 (1952), 1385-1387.
- "Osmanlı Tarihinde Celâlîlik", *RTM*, III/33 (1952), 1722-1726. (*Türk Yurdu*, Nr. 242, Mart 1955, 695-701).
- "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İÜ İFM*, XI/1-4 (1952), 437-508.
- "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umûmî Bir Bakış", *İÜ İFM*, XI/1-4 (1952), 509-522.

- "Dede Korkut Kitabına Dair Bazı Mülâhazalar", *Türk Folklor Araştırmaları*, II/30 (Ocak 1952), 470-483.
- "Bayatlar" *İÜ Ed.Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/4 (Mayıs 1952), 373-389.

1953

- "Dağlar Delisi Süleyman", *RTM*, IV/37 (Ocak 1953), 2001-2004.
- "Celâli İsyânlarının Sebebi ve Neticeleri", *RTM*, IV/38 (Şubat 1953), 2042-2044.
- "Osmanlı Türklerinde Spor", *RTM*, IV/39 (Mart 1953), 2102-2107.
- "Kervanlar ve Kervansaraylar", *RTM*, IV/40 (Nisan 1953), 2165-2168.
- "Fâti'h'in Şahsiyet ve Karakteri" ("F.S. "imzasıyla), *RTM*, IV/41 (Mayıs 1953), 2285-2288.
- "Fâti'h'in Anadolu Birliğinin Gerçekleştirilmesindeki Mühim ve Büyük Rolü", *RTM*, IV/41 (Mayıs 1953), 2289-2291.
- "Fâti'h'in Türk ve Dünya Tarihindeki Mevkii" ("Fazıl Sadi" imzasıyla), *RTM*, IV/41 (Mayıs 1953), 2292-2294.
- "Fâti'h'in Kanunnamesi", *RTM*, IV/41 (Mayıs 1953), 2295-2298.
- "Fâti'h'in ve Rum Patriği" ("F.S." imzasıyla), *RTM*, "IV/41 (Mayıs 1953), 2322-2324.
- "Fâti'h'in Vefatı Hadisesi", *RTM*, IV/41 (Mayıs 1953), 2326-2328.
- "Türkler'de Avcılık", *RTM*, IV/42 (Haziran 1953), 2404-2406.
- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aslı Türk Olmayan Sadrazamlar", *RTM*, IV/43 (Temmuz 1953), 2438-2440).
- "Eski Türkler'de Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti", *RTM*, IV/44 (Ağustos 1953), 2533-2535.
- "Döğerler'e Dâir", *TM*, c. X (1951-53), 1953, 139-158.
- "Avşarlar'a Dâir", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 453-478.
- "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", *AÜ DTCFD*, XI/1 (Mart 1953), 65-103.
- "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", *AÜ DTCFD*, XI/2-4 (Haziran-Aralık 1953), 317-344.

1954

- "Türk Adıyla Tarih Sahnesine Çıkan Türkler", *RTM*, V/49 (Ocak 1954), 2830-2834.
- "Tarihte Büyük Roller Oynamış Türk Kavimleri" *RTM*, V/50 (Şubat 1954), 2884-2888.
- "Rodos'un Fethi", *RTM*, V/50 (Şubat 1954), 2902-2905.
- "Fâtih Türk Kavimleri" *RTM*, V/51 (Mart 1954), 2981-2982.
- "İslâm Âleminde Türk Hâkimiyeti", *RTM*, V/52 (Nisan 1954), 3036-3039.
- "Osmanlılar'ın Kavmi Menşeleri", *RTM*, V/53 (Mayıs 1954), 3077-3080.
- "Cengiz Han ve Moğollar Türk Müdür?", *RTM*, V/54 (Haziran 1954), 3142-3146.
- "XV. Asırdan İtibaren Anadolu'dan İran'a Vuku Bulan Göçler", *TY*, I/234 (Temmuz 1954), 36-42.
- "Türk Çadırları", *RTM*, V/56 (Ağustos 1954), 3292-3293.
- "Orta Asya'nın Büyük Kâşifi Dr. Sven Hedin", *RTM*, V/57 (Eylül 1954), 3344-3347.
- "Eski Türk Kadınları", *TY*, III/236 (Eylül 1954), 191-194.
- "Türkler'de Bayrak ve Tuğ", *RTM*, V/58 (Ekim 1954), 3397-3399.
- "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri", *RTM*, V/59 (Kasım 1954), 3485-3487.
- "Eski Türk Erkeklerinde Kıyafet ve Küpe Takma Âdetlerine Dair Notlar", *TY*, I/238 (Kasım 1954), 367-369.
- "Orhun Âbideleri", *TY*, I/239 (Aralık 1954), 444-449.
- "Tarihte Kullanılmış Başlıca Takvimler", *RTM*, V/60 (Aralık 1954), 3541-3542, 3551.

1955

- "Osmanlılar'da Kadın ve Aile Hayatı", *RTM*, VI/67 (Temmuz 1955), 3934-3936, 3939.
- "Osmanlı Sarayında Kadın" *RTM*, VI/68 (Ağustos 1955), 4010-4012.
- "Endülüs Devleti'nin Kuruluşu, Yükselişi ve Yıkılışı, I", *RTM*, VI/71 (Kasım 1955), 4186-4191.
- "Endülüs Devleti'nin Kuruluşu, Yükselişi ve Yıkılışı, II.", *RTM*, VI/72 (Aralık 1955), 4242-4246.

1956

- "Osmanlı Padişahlarının Mizaç ve Karakterleri", *RTM*, VII/80 (Ağustos 1956), 482-485.

1958

- "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜ DTCTFD*, XVI/3-4 (Eylül-Aralık 1958), 131-162.

1959

- "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihimizdeki Yeri", *TY*, I/2 (272) (Nisan 1959), 13-14 (*Üniversite ve Köy Dergisi*, II/7, Ekim 1967, 28-29).
 – "Türkiye Türklerinin Ataları Oğuzlar", *TY*, I/3 (273) (Mayıs 1959), 22-24.
 – "XV. Yüzyılda Türk Âleminde Milli Şuurun Canlanması", *TY*, I/4 (274) (Haziran 1959), 13-15.
 – "Irak Türkleri'nin Tarihine Kısa Bir Bakış", *TY*, I/5 (275) (Temmuz 1959), 9-11 (TK, XV/180, Ekim 1977, 44-50, 758-764).
 – "Selçuklular ve Alp Arslan", *TY*, I/6 (276) (Ağustos 1959), 22-24.

1960

- "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Bellekten*, XXIV/96 (Ekim 1960), 567-594.

1962

- "Eski Türk Devletlerinde Para", *Son Çağ Dergisi*, Sayı: 12 (Haziran 1962), 25-27.
 – "Türkiye Kültür Tarihine Umûmî Bir Bakış", *AÜ DTCTFD*, XX/3-4 (Temmuz-Aralık 1962), 213-244.

1964

- "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *AÜ DTCTF TAD*, I/I (1963), 1964, I-108.

1970

- "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I (1969), 1970, I-147.

1971

- "Saltuklular", *SAD*, III (1971), 391-432.
 – "Özel Sayımızdaki Makalelere Dair", *SAD*, III (1971, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, 900. Yıl), IX-XI.

1972

- "Osmanlılar'ın Mensup Bulunduğu Boy. Kayılar", *TK*, X/118 (Ağustos 1972), (128-129), 1048-1049.
- "İran'da Yaşayan Türk Oymakları. Kaşkaylar", *TK*, X/120 (Ekim 1972), (14-17), 1238-1241.
- "İran'da Yaşayan Türk Oymakları. Kara-Gözlüler", *TK*, XI/122 (Aralık 1972), (38-39), 102-103.

1974

- "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar, I." *AÜ DTCF Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara 1974, 309-381.

1975

- "Oğuz Adının Menşei", *TK*, XIV/158 (Aralık 1975), (16), 80.
- "Belgelerle Köroğlu'nun Tarihi Kişiliği", *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı: 163 (19 Aralık 1975).

1976

- "Irak Türklüğü'nün Kaderi Üzerinde Oynanan Oyunlar", *TK*, XV/169 (Kasım 1976), 23-26.

1977

- ""XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)* (Haz. O. Arslanapa), 1977, 5-15.

1978

- "Dulkadirililere Ait Mimârî Eserler", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, VII/2 (Nisan 1978), 12-16.

1981

- "Kaçarlar Devrinde Türk Oymakları", *SAD*, V-VI (Ankara 1981).

1983

- "XI. Yüzyıldaki Türk Âleminden Müşahadeler", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, XII/I (1983), 19-26.
- "Türkler'de Atçılık ve Binicilik", *TDA*, sayı: 24 (Haziran 1983), I-120.

1984

- "Türk-İslâm Devletlerinde Türk Kültürü", *TE*, sayı: 123 (Ocak 1984), 62-63.
- "Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesi", *TE*, sayı: 130 (Ağustos 1984), 12-14.
- "Ramazan-oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler", *TDA*, Sayı: 33 (Aralık 1984), 1-10.
- "Eski Türkler'de İsim Koyma Geleneplerinden: Atsız", *Millî Kültür*, sayı: 47 (Aralık 1984), 4-5. (Türk Edebiyat ve Folklorunda Yeni Görüşler, c. I, Ankara 1985, 23-27),
- "Türk-İslâm Tarihinde İşçi-İşveren İlişkileri (ve Konunun Yorumu), *Endüstriyel İlişkiler Yıllığı*, İstanbul 1984, 17-31.
- "Eski Türkler'de Şehirçilik", *TDA*, (1984).

1985

- "Yabanlu Pazarı. Selçuklular Devrinde Anadolu'da Kurulan Milletlerarası Bir Fuar (Yabanlu Pazarı an International Foir in Anatolia During The Seljuk Period)", *TDA*, sayı: 37 (Ağustos 1985), 1-99.
- "Eski Türk Devletlerinde Ağa Unvanı", *TDA*, sayı: 38 (Ekim 1985), 58-66 (İngilizce özetle).
- "Arslan Beygu", *TDA*, sayı: 39 (Aralık 1985), 1-9.
- "Türk Tarihinde Atçılık ve Binicilik", *Lâle Dergisi*, sayı: 3 (Aralık 1985), 22-27.

1986

- "Akkoyunlular", *TDA*, sayı: 40 (Şubat 1986), 1-38.
- "Özengiler (Stirrups)", *Antika Dergisi*, sayı: 13 (Nisan 1986), 38-46.
- "Afşarlar. İran'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı", *TDA*, sayı: 41 (Mayıs 1986), 125-133 (İngilizce özetle).
- "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197 (Ağustos 1986), 447-494.
- "Arslan el-Besâsiri. XI. Yüzyılda Abbasîler Devrinde Bir Türk Kumandanı", *TDA*, sayı: 42 (1986), 101-114.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, I. Uvak-oğlu Atsız", *TDA*, sayı: 43 (Ağustos 1986), 133-134.

- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, II. Harizmşâh Atsız", *TDA*, sayı: 44 (Ekim 1986), 1-7.
- "Arslan Hatun", *TDA*, sayı: 44 (Ekim 1986), 8-13.

1987

- "Koroğlu", *TDTD*, I/2 (Şubat 1987), 2-7.
- "Koroğlu, Kizir-oğlu Mustafa ve Demirci-oğlu ile İlgili Vesikalar", *TDA*, sayı: 47 (1987), 9-46.
- "X. Yüzyıl İslâm Kaynaklarından Haberler", *TDTD*, I/5 (Mayıs 1987), 7-8.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/3 (Mart 1987), 30-34.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/4 (Nisan 1987), 4-7.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/5 (Mayıs 1987), 41-44.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/6 (Haziran 1987), 5-9.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/7 (Temmuz 1987), 13-17.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/8 (Ağustos 1987), 21-23.
- "Abbasiler Tarihinde Orta Asya'lı Bir Prens. Afşin", *Bellekten*, LI/200 (Ağustos 1987), 651-666.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/9 (Eylül 1987), 22-27.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/10 (Ekim 1987), 2-6.
- "Oğuzlar", *TDTD*, I/11 (Kasım 1987), 2-7.
- "X. Yüzyıl İslâm Kaynaklarından Haberler", *TDTD*, I/12 (Aralık 1987), 2-4.
- "Ağa Muhammed Şah. Kaçar Devleti'nin Kurucusu", *TDA*, sayı: 47 (1987), 9-22.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri", *TDA*, sayı: 49 (1987), 11-16.
- "Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi", *TDA*, sayı: 50 (1987), 109-115.

1988

- "Abbasiler Devrinde Büyük Bir Türk. Tolun-oğulları Devleti'nin Kurucusu Ahmed", *TDA*, sayı: 52 (Şubat 1988), 9-18.
- "Az Tanınmış Bir Türk Hükümdarı. Uzun Hasan Bey", *TDTD*, sayı: 19 (Temmuz 1988), 14-20.
- "Akıllı-Cesur-Faal-Faziletli En Büyük Türk Denizcisi. Barbaros Hayrettin Paşa", *TDTD*, sayı: 21 (Eylül 1988), 3-7.

- "Ceridler. Bir Türk Oymağının Tarihi", *TDTD*, sayı: 24 (Aralık 1988), 3-9.
- "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *MÜ Fen-Ed.Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4 (1988), 159-164 (*Türkiye İktisatı*, sayı: 7, 1990, 72-75).

1989

- "Bilge Kağan. Çok az Bilinen Büyük Bir Türk Hükümdarı, I." *TDTD*, III/25 (Ocak 1989).
- "Bilge Kağan, II.", *TDTD*, III/26 (Şubat 1989).
- "Bilge Kağan, III.", *TDTD*, III/27 (Mart 1989), 22-28.
- "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyîr", *Bellekten*, LIII/206 (Nisan 1989), 175-197.
- "Bilge Kağan, IV.", *TDTD*, III/28 (Nisan 1989), 35-42.
- "Bilge Kağan, V.", *TDTD*, III/29 (Mayıs 1989), 4-9.
- "Bilge Kağan, VI.", *TDTD*, III/30 (Haziran 1989), 4-10.
- "Eski Türkler'de Müzik ve Oyun", *TDTD*, III/30 (Haziran 1989), 11-21.
- "Türkmen Kadınları Hakkında Notlar", *TDTD*, III/31 (Temmuz 1989), 4-13.
- "Orhun Âbideleri Kahramanı Gültekin, I.", *TDTD*, III/31 (Temmuz 1989), 32-33.
- "Gültekin, II.", *TDTD*, III/32 (Ağustos 1989), 4-12.
- "Gültekin, III.", *TDTD*, III/33 (Eylül 1989), 4-10.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri", *TDA*, sayı: 51 (1989), 43-52.
- "Türkiye'nin Doğusu", *TDA*, sayı: 60 (1989), 1-10.
- "Ağaç-Eriler ve Akça-koyunlular", *TDA*, sayı: 60 (1989), 36-39.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri", *TDA*, sayı: 61 (1989), 9-25.
- "Avşarlar", *TDA*, sayı: 62(1989), 119-139.

1990

- "Apa Hakkında", *TDA*, sayı: 65 (Nisan 1990, Prof. Dr. B. Ögel'e Armağan), 77-81.
- "Türklerin İslâmiyete Girmeleri", *TDTD*, IV/42 (Haziran 1990), 5-9.

- "XIII. Yüzyılın En Büyük Ahilerinden Ahi Ahmed Şah", *TDTD*, IV/43 (Temmuz 1990), 3-6.
- "Tarihimizde Bilinmeyen Şahsiyetlerden Ahi Ahmed-Ahiçuk, Abdal Beğ ve Aba", *TDTD*, IV/44 (Ağustos 1990), 11-16.
- "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler (Remarks on Some Mongol and Turkmen Buildings in Eastern Anatolia)", *Belleten*, LIV/210 (Ağustos 1990), 631-648.
- "Arslan Şah", *TDTD*, IV/45 (Eylül 1990), 3-7.
- "Gök-Türkler'de Adlar", *TDA*, sayı: 68 (Ekim 1990), 9-17.
- "Memlükler ve Türk Tarihi", *TDTD*, IV/48 (Aralık 1990), 3-6.
- "Ramazan-oğlu Mahmud Bey", *TDA*, sayı: 63 (1990), 149-153.

1991

- "Eyyûbî Hükümdarı El-Melikü'l-Âdil ve Komşuları", *TDA*, sayı: 72 (Şubat 1991), 11-24 (İngilizce özetle).
- "Osman Gazi'nin Silah Arkadaşlarından Mihal Gazi", *TDTD*, V/50 (Şubat 1991), 3-8.
- "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Bazı Meseleler Üzerinde Araştırmalar", *TDTD*, V/51 (Mart 1991), 3-9.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, VI. Abak, Alpkuş", *TDA*, sayı: 71 (Nisan 1991), 9-16.
- "Yunus Emre Devrinde Türkiye'nin Sosyal Durumu", *TDTD*, V/52 (Nisan 1991), 3-8.
- "Gagavuzlar'ın Aslı", *TDTD*, V/52 (Nisan 1991), 9-12.
- "Gagavuzlar'ın Aslı", *TDTD*, V/53 (Mayıs 1991).
- "Fâtiş Sultan Mehmed'in Son Seferi", *TDTD*, V/53 (Mayıs 1991), 31-39 (Bu yazı "Fâtiş'in Son Seferi Hangi Devlete Karşı idi?" adıyla "*Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*"nda da yayınlanmıştır: İstanbul 1995, 369-372).
- "Çepniler, I.", *TDTD*, V/55 (Temmuz 1991), 3-11.
- "Çepniler, II.", *TDTD*, V/56 (Ağustos 1991), 3-10.
- "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, VII.", *TDA*, sayı: 73 (Ağustos 1991), 19 (İngilizce özetle).
- "Çepniler, III.", *TDTD*, V/57 (Eylül 1991), 5-18.

- "Çepniler, IV.", *TDTD*, V/58 (Ekim 1991), 4-25.
- "Çepniler, V.", *TDTD*, V/59 (Kasım 1991), 4-28.
- "Çepniler, VI.", *TDTD*, V/60 (Aralık 1991), 4-17.

1992

- "Türkler'de Tarih Boyunca Aşık", *TDA*, sayı: 76 (Şubat 1992), 41-49.
- "Türk Destanları, I.", *TDTD*, VI/61 (Ocak 1992).
- "Türk Destanları, II.", *TDTD*, V/62 (Şubat 1992).
- "Türk Destanları, III.", *TDTD*, VI/63 (Mart 1992).
- "Türk Destanları, IV. Ergenekon Destanı", *TDTD*, VI/64 (Nisan 1992), 7-23.
- "Türk Destanları, V.", *TDTD*, VI/65 (Mayıs 1992), 5-15.
- "Türk Destanları, VI.", *TDTD*, VI/66 (Haziran 1992), 4-10.
- "Türk Destanları, VII. Dede Korkut Destanları", *TDTD*, VI/67 (Temmuz 1992). 5-14.
- "Türk Destanları, VII. Dede Korkut Destanları, II.", *TDTD*, VI/68 (Ağustos 1992), 5-16.
- "Türk Destanları, VII. Dede Korkut Destanları, III.", *TDTD*, VI/69 (Eylül 1992), 4-11.
- "Türk Destanları, VIII. Köroğlu Destanı", *TDTD*, VI/70 (Ekim 1992), 4-13.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, I.", *TDTD*, VI/71 (Kasım 1992), 4-10.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, II.", *TDTD*, VI/72 (Aralık 1992), 4-9.

1993

- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, III.", *TDTD*, VII/73 (Ocak 1993), 4-10.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, IV.", *TDTD*, VII/74 (Şubat 1993), 4-13.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, V.", *TDTD*, VII/75 (Mart 1993), 6-13.
- "Osmanlılar ve Türklük", *TDTD*, VII/75 (Mart 1993), 14-30.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, VI.", *TDTD*, VII/76 (Nisan 1993), 10-16.
- "Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, VII.", *TDTD*, VII/77 (Mayıs 1993), 5-16.
- "Türkiye Türklerinin Ataları Olan Oğuzlar (Türkmenler)ın Yüz Şekli", *TDTD*, VII/78 (Haziran 1993), 13-17.

- "XII. Yüzyılın Ortalarında Bağdad'da Yapılan Bir Şenlik", *TDA*, sayı: 84 (Haziran 1993), 2-5.
- "Orta Asya Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Barçınlğ Kent. Seyhun Boylarında Bir Türk Prensesinin Adını Taşıyan Şehir", *TDTD*, VII/79 (Temmuz 1993), 5-9.
- "At Çekenler", *TDTD*, VII/80 (Ağustos 1993), 5-12.
- "El-Hades (Göynük) Şehri", *TDTD*, VII/81 (Eylül 1993), 4-8.
- "Tahtacılar", *TDTD*, VII/82 (Ekim 1993), 8-12.
- "Tarihte Türkmen Asıllı Hanedanlar", *TDTD*, VII/83 (Kasım 1993), 7-16.
- "Türkmenistan Türkiye Türklerinin Orta Asya'daki En Yakın Kardeşidir", *Ortaoğru Gazetesi*, XXIX/8845 (19 Aralık 1993), 4-5.
- "Türkmenistan", *TDTD*, VII/83 (Aralık 1993), 7-14.

1994

- "Yörükler", *TDTD*, VIII/85 (Ocak 1994), 7-15.
- "Türkmenler", *TDTD*, VIII/86 (Şubat 1994), 8-13.
- "Eski Türk Elleri, I. Karluklar", *TDTD*, VIII/87 (Mart 1994).
- "Eski Türk Elleri. Karluklar II.", *TDTD*, VIII/88 (Nisan 1994), 10-14.
- "Eski Türk Elleri. Karluklar, III.", *TDTD*, VIII/89 (Mayıs 1994), 17-22.
- "Eski Türklerin Millî Yemeği. Tutmaç", *TDTD*, VIII/90 (Haziran 1994), 11-15.
- "Türk Cumhuriyetleri Hangi Ellerden Geliyor?", *TDTD*, VIII/90 (Haziran 1994), 16-22.
- "Eski Türk Elleri, II. Kimekler", *TDTD*, VIII/91 (Temmuz 1994), 13-16.
- "Türkmenistan'da Tarihi Şehirler: Nesâ, I.", *TDTD*, VIII/91 (Temmuz 1994), 17-22.
- "Eski Türk Elleri. Kıpçaklar, I.", *TDTD*, VIII/92 (Ağustos 1994), 7-10.
- "Türkmenistan'da Tarihi Şehirler: Nesâ, II.", *TDTD*, VIII/92 (Ağustos 1994), 11-16.
- "Eski Türk Elleri. Kıpçaklar, II", *TDTD*, VIII/93 (Eylül 1994), 12-15.
- "Eski Türk Elleri. Kanklılar", *TDTD*, VIII/93 (Eylül 1994), 16-19.
- "Eski Türk Elleri, III.", *TDTD*, VIII/94 (Ekim 1994), 10-18.
- "Eski Türk Elleri. Kırgızlar", *TDTD*, VIII/96 (Aralık 1994), 6-13.
- "Selçuklular Devrinde Ticaret", *TDA*, sayı: 83 (1994), 11-16.

1995

- "Eski Türk Elleri. Uygurlar", *TDTD*, IX/98 (Şubat 1995), 7.
- "Bozkır", *TDTD*, IX (1995).
- "Breyler Türk", *TDTD*, IX/ (Ekim 1995), 9-11.

Ç- TEBLİĞLER**1956**

- "Müverrih Hâfız-ı Ebrû'nun Eserleri Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi* (12-17 Nisan 1956, Ankara).

1957

- "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihi'ne Umûmî Bir Bakış", *V. Türk Tarih Kongresi* (12-17 Nisan 1956, Ankara), *Belleten*, XXI/83 (Temmuz 1957), 429-447.

1962

- "Ağaç-eriler", *VI. Türk Tarih Kongresi* (20-26 Ekim 1961, Ankara), *Belleten*, XXVI/103 (Temmuz 1962), 521-528., *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967, 171 (özet).

1965

- "The Seljuk Turbehs and The Tradition of Embalming", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca* (Venezia, 26-29 Settembre 1963), Napoli 1965, 245-248.

1967

- "The Turks in Eastern Asia Minor in The Eleventh Century", *Proceedings of The XIII. th. International Congress of Byzantine Studies* (Oxford, 5-10 September, 1996), London 1967, 439-441.

1968

- "Karamanoğulları-Venedik Münasebetleri", *I. Uluslararası Venedik Tarih ve Medeniyeti Kongresi* (1-5 Haziran 1968, Venedik).

1971

- "Erzurum'da Tepsi Minare (Saat Kulesi)'nin Banii Kimdir?", *IV. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi* (10-15 Eylül 1971, Aix-En-Provence).
- "Yunus Emre Çağında Türkiye'nin Siyasal, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Yunus Emre Semineri (6-8 Eylül 1971) Bildirileri* Ankara (?) 1971, 248-258.

1972

- "Türk Seyyahı Mehmed Emin'e Göre 1877'de Türkmenistan ve Hive Hanlığı", *Orta Asya Medeniyetleri Kongresi* (26 Eylül-5 Ekim 1972, Aşkabad).

1973

- "Mevlânâ ve Oğullarının Türkmen Beyleri ile Münasebetleri", Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973, Ankara) *Bildirileri* (Haz. M. Önder), Ankara, tarihsiz, 42-54.

1974

- "Safevî Devleti'ni Kuran Topluluğun Etnik ve Coğrafi Menşei", *VII. Arabistik ve İslâmî İlimler Kongresi* (15-22 Ağustos 1974, Göttingen).
- "Dede Korkut Destanlarındaki Bazı Kuşlar Hakkında", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri (8-14 Ekim 1973, Ankara) Bildirileri*, Ankara 1974, 155-158.
- "Selçuklu Devrine Ait Vakfiyelerin Mahiyeti ve Bunların Yayınlanması", *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu*, (24-26 Eylül 1974, Napoli).

1975

- "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beğleri", *Malazgirt Zaferinin 900. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (21-25 Ağustos 1971, Erzurum), *SAD*, sayı: IV (1975), 197-207.

1976

- "XIII. Yüzyılda Türkiye'nin İctimâi Durumu", *İslamic Council of Europe'un "İslâm Âlemi Festivali" Münasebetiyle Düzenlediği Kongre* (1976, Londra).

- ""Köroğlu'nun Tarihî Şahsiyeti Hakkında Bazı Vesikalar", *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, Konya 1976, 113-117.
- "Selçuklular Devrinde Türkçe Ünvanlar", *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (4-9 Ekim 1976, İstanbul) Tebliğ özetleri*, 33.
- "Dede Korkut Destanlarında Bazı Hayvanlara Dair", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara 1976, 321-323.

1981

- "İspanyol Elçisi R.G. Glavijo'nun Türkiye İle İlgili Müşahedeleri", *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi Uluslararası Sempozyumu (30 Haziran-4 Temmuz 1981, Madrid)*.

1984

- "Anadolu'daki Türk Halıcılığına Dair En Eski Tarihî Kayıtlar", *I. Milletlerarası Türk Halı Kongresi (7-14 Ekim 1984, İstanbul)*, *TDA*, sayı: 32 (Ekim 1984-Türk Halıları Özel Sayısı), 44-54 (İngilizce özetle) (İngilizce Çevirisi: "Early Historical References to Turkoman Carpet Weaving in Anatolia", *Halı*, J. and P. Weldon, *Oriental Carpet and Textile Studies*, I, *New-York-London 1985*, 36-40).

1985

- "The Igdish in The History of The Saldjukide of Turkey", *XXIX. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi (16-22 Temmuz 1973, Paris)*., Türkçe çevirisi: "Selçuklu Tarihinde İğdişler (The Igdish in Seljukid History)", *TDA*, sayı: 35 (Nisan 1985), 9-23.
- "Kayı Boyu ve Karakeçililer", *I. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1984, Söğüt) Bildirileri*, Eskişehir 1985, 23-26 (TDTD, III/34, Ekim 1989, 4-8).

1987

- "Maraş ve Maraşlılar Hakkında", *Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu (1986, Kahramanmaraş) Bildirileri*, Ankara 1987, 39-41.

1990

- "Kaçarlar Devrinde Türkçe Şahıs Adları", *IV. Milli Türkoloji Kongresi (19-23 Ekim 1981, İstanbul)*., *TDTD*, IV/38 (Şubat 1990), 4-9.

1991

- "Yavuz Selim Halifeliği Devr Aldı mı?" XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990, Ankara), *TDTD*, V/54 (Haziran 1991), 3-9., Genişletilmiş olarak: *Belleten*, LVI/217 (Aralık 1992), 675-701.

1993

- "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnal-oğulları Beyliği", *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II: I-2 Haziran 1992, Konya) Bildirileri*, Konya 1993, 111-118.

1994

- "XIX. Yüzyılda Çukurova'da İçtimâî Hayat", *CIÉPO* (Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi) VII. Sempozyumu (7-11 Eylül 1986, Peç.) Bildirileri, *Ankara 1994*, 231-235., *TDA*, sayı: 48 (1987), 9-12.
- "Türkmenistan Türkmenlerinin Mensup Buldukları Oğuz Boyları", XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara) Bildiri Özetleri, Ankara 1994, 43-44.

1995

- "Muazzam Muzaffereddin Gök Börü", Kutlu Doğum Haftası Sempozyumu (8-14 Eylül 1992, Ankara), *Kutlu Doğum: 3. Hz. Muhammed ve Gençlik*, Ankara 1995, 1-4.

D- ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Da- Türk Ansiklopedisi

- "Boğa" VII, 168.
- "Boy" VII, 479.
- "Bozkır", VIII, 7-8.
- "Boz-ulus", VIII, 12-13.
- "Bozok", VIII, 11.
- "Begdili", VI, 15.
- "Cavidaniyye", X, 37.
- "Cemel Vak'ası", X, 149-150.

- "Cihangir (Akkoyunlu)", X, 500.
- "Çaşnigir", XI, 387.
- "Çavlı" XI, 399-400.
- "Çormagun", XII, 114-115.
- "Çökürmüş", XII, 118-119.

D₁- İslâm Ansiklopedisi

- "Kara-koyunlular", VI, 292-305.
- "Kasım Paşa (Güzelce)", VI, 386-388.
- "Kayı", VI, 459-462.
- "Kızıl-Arslan (Osman Muzaffar al-Din)", VI, 787-789.
- "Kimek", VI, 809-810.
- "Mengücükler", VII, 713-718.
- "Mes'ûd (Mas'ud b. Muhammed Tapar)", VIII, 135-141.
- "Oğuzlar (Oguz)", IX, 378-387.
- "Pehlivan (Nusreddin Ebû Cafer Muhammed Cihan Pehlivan)", IX, 545-548.
- "Ramazan-oğulları", IX, 612-620.
- "Tatar (Orta-şark'ta Tatarlar)", XII/I, 58-61.
- "Teke (Veya Tekke)", XII/I, 123-124.
- "Teküder (Tekuder)", XII/I, 144-145.
- "Tokuz (Dokuz) Oğuzlar", XII/I, 420-427.
- "Tuğrul-Şah (Mugiseddin)", XII/2, 41-44.
- "Turgut Alp", XII/2, 119-120.
- "Turgut-Eli", XII/2, 120.
- "Turgutlular", XII/2, 120-122.

D₂-Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi

- "Abaka", I, 8.
- "Abbas", I, 17.
- "Abbas (Selçuklular Devrinde Rey Valisi)", I, 17.
- "Abbas", I, 19-20.

- "Abbas b. Ahmed b. Tolun", I, 21.
- "Abdurrahman b. Togayürük", I, 176.
- "Abiş Hatun", I, 311.
- "Afşin", I, 440-441.
- "Ağâci", I, 447.
- "Ağa", I, 451-452.
- "Ağa Muhammed Şah", I, 455-456.
- "Ağaçeriler", I, 460-461.
- "Ahlat", II, 19-22.
- "Ahlatşahlar", II, 24-28.
- "Ahmed Celâyir", II, 53-54.
- "Akkoyunlular", II, 270-274.
- "Aksungur el-Ahmedili", II, 296-297.
- "Alâeddin Bey", II, 321.
- "Argun", III, 355-357.
- "Arslan Argun", III, 399.
- "Arslanşah b. Tuğrul", III, 404.
- "Atsız b. Muhammed", IV, 91-92.
- "Avşar", IV, 160-164.
- "Avşarlar", IV, 164-166.
- "Bayat", V, 218-219.
- "Bayındır", V, 245-248.
- "Bügdüz", VI, 483.
- "Çavuldur", VIII, 235-236.
- "Çepni", VIII, 269-270.
- "Dihkan", IX, 289-290.
- "Dodurga", IX, 486.
- "Dokuz Oğuzlar", IX, 500-502.
- "Döğer", IX, 514-515.

Dç- The Encyclopaedia of İslam (New Edition)

- "Bayat", I, 1117.
- "Bayındır", I, 1133.
- "Begdili", I, 1159.
- "Çepni", II, 920.
- "Döğer", II, 613-614.
- "Eymir", III, 724.
- "Kadjar", IV, 387.
- "Kara-Gözlü", IV, 577-578.
- "Kara-Koyunlu", IV, 584-588.
- "Karaman-oğulları (Karamanlılar) IV, 619-625. (trk.trc. M. Akif Erdoğan, TDA, sayı: 100, Şubat 1996, Prof. Dr. F. Sümer'e Armağan Sayısı, 67-81).
- "Kaşgay", IV, 705-706.
- "Kâsım Pasha, güzelce", IV, 722.

E- KAYNAK YAYINLARI VE ÇEVİRİLER**1954**

- "Bernard Lewis, Avrupa ve Türkler-Osmanlı İmparatorluğu'nun Medeniyeti", (Çevirenler: Mine-Faruk Sümer), TY, Nr. 238 (Kasım 1954), 370-376.

1962

- "Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-ı Diyârbakriyyâ. Akkoyunlular Tarihi, I. Cüz. (Farsça Metin) (Yay. N. Lugal-F.Sümer., Giriş ve Notlar: F. Sümer), Ankara 1962 (1993²), (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1964

- "Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-ı Diyârbakriyyâ. Akkoyunlular Tarihi, II. Cüz. (Farsça Metin) (Yay. N. Lugal-F. Sümer., Giriş ve Notlar: F. Sümer), Ankara 1964 (1993²) (Türk Tarih Kurumu Yayını). (Eser, iki cildi bir arada ofset usulü ile İran'da da yayınlanmıştır. Bkz: Tahran 1977, "Zebân-ı Ferheng-i İran" Yayını).

1971

– "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)", (Prof. Dr. A. Sevim'le birlikte), Ankara 1971 (1989²) (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1972

– "The Book of Dede Korkut. A Turkish Epic" (Translated by. F. Sümer- A.E. Uysal- W.S. Walker), Austin and London 1972 (1992²) (University of Texas Press).

F- NEKROLOJİ

1962

– "Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç", *Yeni İstanbul*, 18 Ocak 1962.

1964

– "Prof. Necati Lugal", *Belleten*, XXVIII/II0 (Nisan 1964), 305-309.
– "Hocamızın Hayatı ve Eserleri", *Necati Lugal Armağını*, Ankara 1968, XIII-XVI.

1990

– "Bahaeddin Hoca, *TDA*, sayı: 65 (Nisan 1990, Prof. Dr. B. Ögel'e Armağan Sayısı)" 15-18.

G - KONUŞMALAR

1979

– "Prof. Dr. Osman Turan", *F. Köprülü, Z.V. Togan ve O. Turan'ı Anma Toplantısı* (3 Şubat 1979, Aydınlar Ocağı, İstanbul). (Bkz: T. Baykara, TK, XVII/197, Mart 1979, (61), 317).

1985

– "Tarihte İlk uluslararası Fuar (Yabanlu Pazarı Üzerine Bir Konuşma), *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, XX/237 (Ocak 1985), 52-55.

1987

– "İslâm Tarihinde Denizcilik (El Milahatü'l-Bahriyetü fi Tarihi'l-İslâm/ Navigation in The History of İslam), *İslam Konferansı Teşkilatı Üye Ülkeler Ulaştırma Bakanları I. Toplantısı*, İstanbul 1987, 38-50 (D.B. Deniz Nakliyatı T.A.Ş. Yayını).

Ç- MÜLAKATLAR

1977

– "Mehmet Mentешеoğlu, "Fâtiḥ Devri Mimarî ve Şehircilik Anlayışı" Hakkında E. H. Ayverdi ve F. Sümer'le Yapılan Bir Konuşma, *TE*, sayı: 43 (Mayıs 1977), 26-31.

1995

– "Gülay Göngül, "Oğuzlar'da Yaprak Dökümü (Prof. Dr. F. Sümer'la Yapılan Son Görüşme)", *TE*, XXIII/266 (Aralık 1995), 34-36.

H- TENKİD-TASHİH VE İLAVELER

1957

– "Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür. İlhanlılar Devri, 1220-1350*", 1939'da Leipzig'te Basılmış Olan Nüshadan dilimize Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara 1957 (1987²) (Türk Tarih Kurumu Yayını). "*Düzeltilmeler ve Ekler*" (Kısmını Hazırlayan): F. Sümer, s. 535-572. *Düzeltilmeler ve Ekler*: Eser, ancak basıldıktan sonra F. Sümer tarafından incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda aşağıdaki cetvelleri yapmıştır:

– "I- Tercümeğe Ait Düzeltilmeler" (s. 537-545): Burada çeviriğe ait düzeltilmeler yer almıştır.

– "II- Kitapta Geçen Kişi, Yer, Eser Adları ve Deyimlerin Türkçe'deki Şekilleri Cedveli" (s. 547-550): Eserin Asıl Almanca metninde, yazarın kullandığı transkripsiyon sistemindeki kişi, yer ve eser adları ile deyimlerin pek çoğu çeviride de aynen korunmuştur. Bu hususun, özellikle meslekten olmayan okurların eserden layığı ile yararlanmalarını güçleştireceği sebebiyle, bu cetvelde kişi, yer ve eser adları ile deyimlerin Türkçe şekilleri gösterilmiştir.

– "III- Eserdeki Bazı Bilgiler Hakkında" (s. 551-561): Bu cetvelde, özellikle Türkiye tarihi ile ilgili olarak, eserde verilen bazı bilgiler hakkındaki F. Sümer'in tenkidleri bulunmaktadır. Bu cetvele, ayrıca Türkiye'de çeşitli görevlerde bulunmuş olan Moğol askerî ricaline dair yine Sümer tarafından yapılmış bir liste eklenmiştir ("Türkiye'de Muhtelif Memuriyetlerde Bulunan Moğol Askerî Ricalinin Listesi" (s. 563-572).

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed. Fak.	: Edebiyat Fakültesi
FP	: Folklor Postası (İstanbul)
İFM	: İktisat Fakültesi Mecmuası
İla. Fak.	: İlahiyat Fakültesi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
MÜ Fen.-Ed. Fak.	: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi (İstanbul)
Nr.	: Numara
RTM	: Resimli Tarih Mecmuası (İstanbul)
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Ankara)
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları (Dergisi) (İstanbul)
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi (İstanbul)
TDA Vakfı	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (İstanbul)
TE	: Türk Edebiyatı (Dergisi) (İstanbul)
TK	: Türk Kültürü (Dergisi) (Ankara)
TM	: Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
trk.trc.	: Türkçe Tercüme
TY	: Türk Yurdu (Dergisi)
Haz.	: Hazırlayan(lar)
Tan.	: Tanıtın

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM-KURNAZ, CEMAL (Haz.), "Türk Kültürü (Dergisi) Bibliyografyası (Yıl I-XXVI, Sayı 1-300 Kasım 1962-Nisan 1988)", Ankara 1989, s. 11, 133, 187-188.
- AKPINAR, TURGUT, "Bir Tarihçinin Ardından. Faruk Sümer'in Sessiz Ölümü", *Tarih ve Toplum* (Aylık Ansiklopedik Dergi), XXIV/144 (Aralık 1995), s. 42-44 (382-384).
- AKYOLOĞLU, İSMAİL HAKKI, "Türkmenlerin Işığı Prof. Dr. Faruk Sümer", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergisi)*, sayı: 100 (Şubat 1996, Prof. Dr. F. Sümer'e Armağan Sayısı), s. 63-65.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı (Yayınlayan)., "*Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası*", c. I, Ankara 1992, s. 320, 488, 503, 505., c. II, Ankara 1992, 608.
- BULDUK, ÜÇLER (Tan.); Prof. Dr. F. Sümer'in Son Eseri" ("Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları", İstanbul 1997), *Bilge Dergisi*, 1997/Güz 14, s. 26-27.
- ÇABUK, VAHİD, (Haz.), "*İslâm Ansiklopedisi İndeksi*", Ankara 1994, s. 215, 218, 221, 228, 260, 263, 301, 306, 310, 366, 368, 373, 375-376, 480-481.
- DURUKAN, AYNUR - ÜNAL, MEHLİKA SULTAN (Haz.), "*Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*", Ankara 1994, s. 13, 18, 64, 105, 129, 140.
- ERZİ, ADNAN SADIK (Haz.), "*Bulleten Dizini*, I. (Cilt I-XX, Sayı I-100), Ankara 1971, s. 35., II. (Cilt XXVI-XXXV, Sayı 101-140), Ankara 1972, s. 15-16.
- FARUK SÜMER, maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, c. XXX, Ankara 1981, s. 113-114.
- FARUK SÜMER'in Şahsî Dosyaları, *AÜ Rektörlüğü Arşivi*, Nr. 31-900/1-2., A.Ü. DTCF. Arşivi, Nr. 48.
- GÖKALP, CEVDET (Tan.), "F. Sümer, Oğuzlar/Türkmenler Ankara 1967", *Önasya Mecmuası*, IV/48 (Ağustos 1969), s. 16, 22.
- GÜLENSOY, TUNCER (Tan.), "F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları", *Türk Kültürü* (Dergisi), V/56 (Haziran 1967), s. (71), 631.

- , "F. Sümer'in 'Oğuzları Azerî Türkçesinde Yayınlandı", *Türk Kültürü* (Dergisi), XXXII/374 (Haziran 1994), s. (61), 381.
- GÖNGÜL, GÜLAY, "Oğuzlar'da Yaprak Dökümü", *Türk Edebiyatı* (Aylık Fikir ve Sanat Dergisi), XXIII/266 (Aralık 1995), s. 34-36 (Türk Edebiyatı Dergisi Adına Prof. Dr. F. Sümer'le Yapılan Son görüşme).
- HACIGÖKMEN, MEHMET ALİ (Tan.), "F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Ankara 1993", *Bilge*, 2 (Ekim 1994), s. 54-55.
- KAFESOĞLU, İBRAHİM, "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *İÜ Ed. Fak. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 88-89 (İngilizce çevirisi: Gary Leiser, "Seljuk Historiography in Turkey", *International Journal of Turkish Studies*, III/2, 1985-1986, s. 134).
- KORAY, ENVER, (Haz.), "*Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*", c. I-IV, İstanbul 1959, 1971, 1984, 1985.
- MERÇİL ERDOĞAN, (Haz.), "*Belleten Dizini*, III. (Cilt XXXVI-LI, Sayı 141-200), Ankara 1994, s. 23.
- Millî Eğitim Bakanlığı, Millî Folklor Enstitüsü Müdürlüğü (Haz.), "Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası", c. I, Ankara 1971, s. 117, 191, 215-216, 221-222, 353., C. II (Haz. Başbakanlık, Kültür Müsteşarlığı Millî Folklor Enstitüsü Müdürlüğü), Ankara 1973, s. 67., c. III (Haz. Kültür Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı), Ankara 1975, s. 39, 50, 193, 221, 260-261, 264, 335.
- Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü (Haz.), "*Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası*", Ankara 1971, s. 71, 80, 83, 96.
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR, (Haz.), "*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri (Lisans-Doktora)*", İstanbul 1984, s. 8.
- ÖZKAYA, TÜTEN (Haz.), "*The Bibliograph of The Turkish Studies on Central Asia, 1928-1981*", *Journal of Central Asia*, V/1-2 (July-December, 1982), s. 48-49, 66, 91, 173-174, 181, 187, 201, 228.
- SHİMİZU, KOSUKE, (Haz.), "*Bibliograph on Saljuq Studies*", Tokyo 1979, s. 5, 25.
- SÜMER, FARUK, "Prof. Dr. F. Sümer'in Hal Tercümesi (ve Yayınları) (Kendi Kaleminden)", *Türk Dünyası Araştırmaları* (Dergisi), Sayı: 100 (Şubat 1996, Prof. Dr. F. Sümer'e Armağan Sayısı), s. 14-22.

- STROHMEIER, MARTİN, "*Seldschukische Geschichte und Turkische Geschichtswissenschaft die Seldschuken im Urteil Moderner Turkischer Historiker*", Berlin 1984 (Doktora Tezi) s. 26, 79, 116, 120, 148, 198, 208.
- TUNCER, HÜSEYİN, (Haz.), "*Türk Yurdu (Dergisi) Bibliyografyası (1911-1992)*", İzmir 1993, s. 155, 176, 180-181, 184, 206.
- TURAN, OSMAN, "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*", İstanbul 1980³, s. 45-46.
- TÜRKDOĞAN, ORHAN, "*Tarihselci Okul ve Faruk Sümer*", Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı: 108 (Aralık 1995), s. 6-9.
- YAZGAN, TURAN, "*Faruk Sümer Hocamız*", Türk Dünyası Araştırmaları (Dergisi), sayı: 100 (Şubat 1996), s. 11-12.

Prof. Dr. Faruk SÜMER
(1924-1995)

Propriétaire et rédacteur en chef:

Au nom de la Société d'Histoire Turque

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	Page
HÜRYILMAZ, HALİME : Une cruche à imitation métallique retrouvée à l'Ouest de la Région des Lacs (en turc, avec 1 carte, 1 photo et 6 dessins)	713
——— : Die "Keramische Imitation Einer Metallenen Schnabelkanne" aus dem Gebiet der Westlichen Pisidischen seen (en allemand)	719
ARSLAN, MELİH - LIGHTFOOT, CHRIS - TİBET, CİHAN : Les monnaies de Kitanaura au Musée d'Antalya (en turc, avec 1 photo et 1 planche)	727
——— : A Group of Unknown Coins in Antalya Museum (en anglais)	733
BAYKARA, TUNCER : Kızıl Beg: Un Beg Pétchéneque en Anatolie de l'Ouest (en turc, avec 4 photos)	735
KORTEĻ, S. HALŪR : Les Expéditions aux Indes entreprises par Alaeddin Muhammed Şah Halacı, Sultan turc de Delhi (en turc, avec 1 carte et 7 planches)	747
AYDŪZ, SALİM : Les Techniciens européens qui ont transmis la technologie européenne des armes à feu à l'Empire Ottoman entre les XIV-XVI. ème siècles (en turc, avec 4 documents)	779
ERŪNSAL, İSMAIL E. : The Expansion and Reorganization of the Ottoman Library System: 1754-1839 (en anglais)	831
AKSIN, AHMET: L'Application du Tanzimat dans la Province de Harput et ses difficultés (en turc)	851
Traductions:	
MİNORSKY, VLADİMİR (trad. Kanat, Cüneyt) : Akkoyunlular et les réformes agraires (en turc)	863
KARPAT, KEMAL (trad. Bayraktar, Bayram): La Situation administrative, économique et sociale du Sandjak de Kayserı en 1880: Le Rapport du lieutenant Ferdinand Bennet, vice-consul britannique en Anatolie (en turc)	881
Les Nouvelles:	
İLHAN, M. MEHDİ : Le Symposium International sur les Croisades (tenu entre 23-25 Juin 1997 à İstanbul) (en turc, avec 1 photo)	913
EMECEN, FERİDUN M. - BOSTAN, İDRİS : Le Rapport Concernant les documents ottomans dans les archives de Dubrownick (en turc)	917
Comptes Rendus:	
OCAK, AHMET YAŞAR : Michel Balivet : <i>Islam Mystique et Révolution Armée dans les Balkans Ottomans: Vie du Cheikh Bedreddin "le Hallâf des Turcs"</i> (en turc)	921
ARMAOĞLU, FAHİR : Salâhi R. Sonyel : <i>Cyprus, The Destruction of a Republic (British Documents, 1960-1965)</i> (en turc)	923
EMECEN, FERİDUN M. : Nejat Göyünç - Wolf Dieter Hütteroth : <i>Land an der Grenze, Osmanische verwaltung im heutigen Türkisch-Syrisch-Irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert</i> (en turc)	929
İLGÜREL, MÜCTEBA : <i>İsâ-zâde Târîhi (Tahlil ve Metin)</i> (en turc)	931
MŪLAYİM, SELÇUK : <i>Kalenderhane in İstanbul</i> (en turc)	933
Nécrologie:	
ARIK, FEDA ŞAMİL : À la mémoire du Prof. Dr. Faruk Sümer, sa vie et ses oeuvres (en turc, avec 1 photo)	935

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LXII

No. 235

Décembre 1998

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 9